

ÜNNEPI DOLGOZATOK

**A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL**

FÖLDES BÉLA

KIR. MAGY. TUDOMÁNY-EGYETEMI NY. R. TANÁRNAK

A BUDAPESTI KIR. MAGY. TUDOMÁNY-EGYETEM NEMZETGAZDASÁGI
ÉS STATISZTIKAI SEMINARIUMÁNAK 25 ÉVES FENNÁLLÁSA EMLÉKÉRE

TISZTELETTEL ÉS HÁLÁVAL

AJÁNLJÁK

A SEMINARIUM EGYKORI TAGJAI

FELLNER FRIGYES, HEGEDŰS LÓRÁNT, KENÉZ BÉLA,
MÁRKI HUGÓ, NAVRATIL ÁKOS, SOMOGYI MANÓ.

BUDAPEST

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA

1905.

TARTALOMMUTATÓ.

Lap

<i>Előszó</i>	I
<i>Fellner Frigyes: A jelzálogtehermentesítés („új földtehermentesítés”) kérdéséhez</i>	1
<i>Hegedűs Lóránt: A községi adók áthárításának elméleti szempontjai</i>	25
<i>Kenéz Béla: Népünk szaporodása</i>	43
<i>Márki Hugó: Le Play módszere</i>	79
<i>Navratil Ákos: A gazdasági élet és a jogi rend</i>	141
<i>Somogyi Manó: A hazai vándoripar és vándorkereskedés</i>	191

ELŐSZÓ.

Huszonöt éve múlt, hogy *Földes Béla* a budapesti egyetemen először gyűjtötte maga köré hallgatóinak egy részét, hogy őket «nemzetgazdasági és statisztikai seminariumá»-ban a társadalmi gazdaságtan, pénzügytan és statisztika tudományos művelésére buzdítsa, a társadalomtudományok széles terén az elméleti, statisztikai és történeti kutatás forrásaiba bevezesse, hogy véleményüket, felfogásukat, eszméjüket tisztázza és előttük a társadalomgazdasági problémák mélyégeit feltárja.

Az itt következő tanulmányok szerzői, mint a seminarium egykori tagjai, nem hagyhatták ez esztendőnt nyomtalanul letűnni, a nélkül, hogy a seminarium megalapítója és fáradhatatlan vezetője iránt érzett hálájuknak és tiszteletüknek nyilvános jelét ne adják.

A budapesti kir. magy. tudományegyetem nemzetgazdasági és statisztikai seminariuma *Földes Béla* lelkes, fáradtságot nem ösmerő vezetése alatt, közgazdasági, pénzügyi és statisztikai irodalmunk nem egy érdemes művelőjének volt gyakorlati iskolája. Bátorított az irodalmi működés megkezdésére, buzdított annak folytatására és sok esetben meglelégedéssel tekinthetett az eredményekre.

A tanuló jobban ösmeri meg a tudományt, ha annak mélyére vezetik és alkalma van önálló tevékenységre és kutatásra. Különösen áll ez a társadalmi tudományokra, hol a jelenségek bonyolultsága a szűkebb körre terjedő, de mélyebbre ható kutatást teszi elkerülhetlenné. Ezért van nagy jelentősége a seminariumi oktatásnak, mely a tanítás ezen módját karolja fel. *Földes* seminariumában is egy-egy kérdés került tárgyalásra, mint: a vasút, a kereskedelmi politika, háztartási statisztika, a tulajdonjog, államháztartás, a módszer, bűnügyi statisztika, a socialismus, a közép-osztály alakulása, szövetkezetek, Széchenyi István mint közgazda, az agrarsocialismus, a gabonavámok,

államregények, magyar gazdaságtörténet, stb. E kérdéseknek bővebb tárgyalásában, az ezek nyomán kifejlődő vitatkozásban rejlik *Földes* seminariumának másik főhivatása.

Mindazok, a kik a lefolyt negyedszázad alatt tagjai voltak a budapesti egyetem nemzetgazdasági és statisztikai seminariumának, és ma akár mint tanárok, akár mint statisztikusok, hírlapírók, törvényhozók vagy nagy gazdasági érdek-kötelékek (gazdasági egyletek, kereskedelmi- és iparkamarák, stb.) munkásai, tudományukat és képességüket az összesség javára hasznosítják: benső hálával fognak mindenkor a seminarium nagytudományú és nagyérdemű vezetőjére gondolni.

Az itt következő dolgozatokat, a seminarium nagyszámú egykori tagjai közül néhányan, hálájuk és tiszteletük jeléül és annak bizonyítékául nyújtják át, hogy törekvésük, a seminariumban szokásos szelvényekben, tovább ápolni a tudományt.

A JELZÁLOGTEHERMENTESÍTÉS („ÚJ FÖLDTEHERMENTESÍTÉS”) KÉRDÉSÉHEZ.

ÍRTA:

DR. FELLNER FRIGYES

EGYETEMI M. TANÁR

A KÖZGAZDASÁGTAN TANÁRA A BUDAPESTI KERESKEDELMI AKADÉMIÁN
A MAGYAR AGRÁR- ÉS JÁRADEKBANK VEZÉRTITKÁRA.

A jelzálogtehermentesítés („új földtehermentesítés”) kérdéséhez.

I

A mezőgazdaság nyomasztó helyzete, mint mindenütt, úgy hazánkban is az orvoslás módozatainak tárgyalására vezetett. Kétségtelen dolog, hogy a mezőgazdaságon csakis a tiszta hozadék emelésével és a terhek csökkentésével lehet segíteni. Minthogy a tiszta hozadék emelkedését eredményező magas nyerstermék-árak tartós biztosítása lehetetlen, mert az áralakulás gazdasági törvények szerint történik; a termelési költségek csökkentésének lehetősége pedig, különösen a kedvezőtlenebb körülmények között termelő gazdák nagy számára nézve korlátozott: a földbirtokon nyugvó terhek enyhítésének követelésével töreksenek a mezőgazdaság rentabilitásának javítására. Az előreláthatólag tartósan kedvezőtlen áralakulás a mezőgazdaság tiszta hozadékának emelkedésére kilátást nem nyújtván, a mezőgazdaságon nyugvó terhek enyhítésének nehéz problémáját tolja előtérbe.

Az u. n. «modern földtehermentesítés» alatt tartalmilag sok mindenfélét értenek. A szélső irányzattal, a melynek célja a mezőgazdasági ingatlanokra bekebelezett jelzálogadósság-teher kényszer-megváltása, tehát az összes magánadósságnak kivétel nélkül államadóssággá való átalakítása, nem foglalkozunk, mert gyakorlatilag kivihetetlen célú követ és indokolhatatlan törekvést jelent. A kik a földesuri kötelékkel kapcsolatos földtehermentesítésre utalva, követelik a «modern földtehermentesítést», elfelejtik, hogy akkor közjogi jellegű kötelezettségek és terhek megszüntetéséről volt szó és még ez a megváltás sem volt kényszerjellegű, hanem az érdekeltek önkényes megállapodása útján, pusztán az állami szervezet segítségével ment végbe.

Feladatunk csakis annak a napjainkban mindjobban érvényesülő és egyre általánosabb törekvésnek megvizsgálása, a mely a földbirtokon nyugvó túlmagas jelzálogadósságtehernek nem megváltására,

hanem csökkentésére irányul, a magas kamatozású kölcsönöknek állami közbenjárással alacsony kamatozású kölcsönökké való konvertálásával.

Ennek a törekvésnek jogosultsága csakis akkor van, ha a földbirtok annyira túlterhelt, hogy a földbirtokososztály és különösen a parasztosztály széles rétege ilyen állami beavatkozás nélkül menthetetlenül elveszne. Egyedül az a körülmény, hogy a tényleges adósság teher nyomasztólag hat, még nem volna indok a földbirtokososztály külön érdekét egyetemes állami érdek gyanánt tekintő ezen állami beavatkozásra.

Mindenek előtt tehát meg kell állapítanunk a magyar földbirtokon nyugvó jelzálogadósság mérvét és a megterhelés arányát.

A mezőgazdaságilag hasznosított földbirtok megterhelésének tényleges magasságát nem ösmerjük; annak pontos megállapítása feltételezné a földbirtokot tényleg terhelő jelzálogadósság mérvének és a földbirtok értékének ösmeretét.

A jelzálogi adósságokat az absolut kormány 1858-ban összeírattas ez összeírás szerint a magyar korona országaiban ingatlan vagyponra (tehát földbirtokra és épületekre) összesen 120,566.958 firt volt jelzálogilag bekebelezve. E szerint nem volna nehéz, az ezen időponttól kezdve eszközölt bekebelezések és törlések különbözeteinek összesítése által a tényleges jelzálogteherállomány megállapítása. De sajnos, hogy a m. kir. központi (előbb országos) statisztikai hivatal csak 1875 óta mutatja ki a telekkönyvi birtoktestek telekkönyvi megterheletésében előfordult változásokat, vagyis az új terhek keletkezését, a régi terhek megszüntetését és az új és megszünt terhek különbözetét. Különben is ez adatokat nagy óvatossággal kell fogadni, mert nem megbízhatók. A statisztikai hivatalnak nem áll módjában, a hibás adatok jóvá tétele, mert az ösanyag maga, a melyet feldolgozásra kap, csaknem egészen hasznavehetetlen. Tudvalemű, hogy főleg vidéken, a telekkönyvi állapot a tényleges állapottal igen gyakran nincs összhangban. A terhek sokszor már megszüntek és a törlés még nincs bekebelezve, a törlesztéses adósságoknál pedig az egész teher erejéig marad a zálogjog bekebelezve, mindaddig, a míg csak az utolsó részlet nem törlesztetett. A biztosítéki hiteltőke bekebelezése is zavarólag hat a tényleges megterheletés megállapításánál. Ehhez járul, hogy a telekkönyvi hatóságok igen gyakran nemcsak a fő-, hanem a mellékjelzálognál is kimutatják e terheket, a minek szükségképi következménye, hogy egy és ugyanazon teher többször jön számba, annyiszor, a hány telekkönyvi birtoktest szolgál jelzálog gyanánt.

Megbízható statisztikai adatokat tehát nem a telekkönyvi hatóságoknál, hanem a jelzáloghitelt nyújtó pénzüzeteknél kell keresni.

Ezek az adatok azonban több szempontból szintén nem kielégítők. Mindenek előtt nem ösmerjük meg az adatokból a földbirtok összes megterhelhetését, mert nemcsak a pénzüzetek, hanem physikai és egyéb jogi személyek (káptalanok, árvatömegek, alapok stb.) is nyújtanak az intézeteknél még nagyobb mértékben – jeltzáloghitelt. A hazai pénzüzeteken kívül továbbá külföldi (főleg osztrák) intézetek is nyújtanak hazai ingatlanokra kölcsönöket, a miknek mérvéről tudomásunk nincs.

A földteher enyhítését célzó reformmozgalom első feladata volna tehát a mezőgazdasági eladósodottságot feltüntető gondos statisztika elkészítése. Csak ennek alapul vételével volna szabad az ily nagy horderejű és az egész hitelszervezetet alapjaiban érintő és az állampénzügyet is mélyen érdeklő kérdésben határozni. Ösmernünk kellene nem csak a jeltzálogteher absolut mennyiségét, hanem a fennálló személyhitel és közszolgáltatások összegét is, a birtokok nagyságtagozatára való tekintettel, továbbá a mezőgazdasági üzembe fektetett összes ingatlan és ingó értékeket, mert csak így nyernénk a mezőgazdaság eladósodottságáról és ennek jelentőségéről tájékoztatást.

Mínthogy azonban ilyen, – problémánk megoldása szempontjából alapvető fontosságú — statisztikával nem rendelkezünk, a meglévő statisztikai adatok felhasználásával kell tájékozódást keresnünk az ide vágó viszonyokra vonatkozólag.

A magyar földbirtokon nyugvó összes jeltzálogteher mérvét, hozzávetőleg a következő módszer segélyével állapíthatjuk meg, a nélkül, hogy az így nyert eredmény már a feldolgozandó statisztikai anyag megbízhatlanságánál fogva is – aggály nélkül elfogadható volna és bármely reform szempontjából alapul szolgálhatna.

A telekkönyvi birtoktestek telekkönyvi megterhelésében előforduló változások pénzértéke ki van mutatva a hivatalos statisztikában.

A magyar korona országaiban a keletkezett és telekkönyvileg bekebelezett összes új terhek értéke az utolsóöt évben volt:¹

1899-ban.....	622.116 millió korona
1900-ben	678.126 « «
1901-ben.....	587.984 « «
1902-ben.....	653.747 « «
1903-ban.....	790.861 » «
Átlag 1899-1903-ban.....	666.627 millió korona.

Az évenként bekebelezett összes új jeltzálogteher tehát 666.627 millió korona.

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1903.* (87. lap.)

A hazai hitelintézeteknél az utolsó öt évben újonnan folyósított jelzálogkölsönök értéke volt:^x

1899-ben.....	182.042	millió	korona
1900-ban.....	147.480	«	«
1901-ben.....	184.431	«	«
1902-ben.....	294.131	«	«
1903-ben.....	405.377	«	«
Átlag 1899-1903-ban.....	242.692	millió	korona.

Ehhez még az Osztrák-Magyar Bank által magyar ingatlanokra ugyanezen időszakban évenként átlag engedélyezett 12.930 millió korona jelzálogkölsönt adva,² megtudjuk, hogy évenként 255.622 millió korona hitelintézeti jelzálogkölsön folyósítatik.

Ha már most ezt a 255.622 milliónyi hazai pénzügyi jelzálogkölsönt levonjuk a 666.627 milliónyi összes új terhekből, kapjuk azoknak az új kölcsönterheknek összességét, melyeket a magánosok és egyéb jogi személyek (káptalanok, alapítványok, árvapénzalapok és külföldi, főleg osztrák pénzügyi intézetek stb.), szóval, nem a hazai hitelintézetek nyújtanak. E szerint a magánosok és egyéb jogi személyek javára évenként bekebelezett új reálkölsönök összessége 411.005 millió korona.

Ezekből az adatokból már most megállapítható a magánosok és egyéb jogi személyek nyújtotta (vagyis a nem hazai pénzügyi jelzálog! kölcsönterhek állománya. Mert a hazai hitelintézetek javára évenként újonnan bekebelezett jelzálogkölsönök értéke (255.622 millió korona); úgy aránylik a magánosok és egyéb jogi személyek javára évenként újonnan bekebelezett jelzálogkölsönök értékéhez (411.005 millió korona), valamint ezeknek összes kölcsönállományaik. A pénzügyi jelzálogkölsön-állomány értéke 1903. év végén (2,030.452 millió korona,³ az Osztrák-Magyar Banké 250.484 millió korona,⁴ összesen tehát 2,280.936 millió korona) ösmert lévén, a magánosok és egyéb jogi személyek nyújtotta összes reálkölsönök állománya gyanánt 3667.746 millió korona értéket nyerünk.

Ha már most az összes intézetek jelzálogkölsön-állományát 2,280.936 millió koronát, ehhez a 3667.746 millió koronához adjuk,

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1899.* (274. lap); továbbá *A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* (626. lap); *Magyar Stat. Évkönyv 1901.* (274. lap); *Magyar Stat. Évkönyv 1902.* 299.. lap); *Magyar Stat. Évkönyv 1903.* (300. lap).

² *Magyar Statisztikai Évkönyv 1903.* (308. lap).

³ *U. ott* (301. lap).

⁴ *U. ott* (309. lap).

kapjuk az 5948.682 millió koronányi összes jelzálogkölcson-állományt, mely azonban az épületeken nyugvó jelzálogterheket is magában foglalja. Ha tehát tisztán a mezőgazdasági földbirtokon nyugvó jelzálogterheket akarjuk megösmerni, akkor ebből az 5948682 millió koronányi értékből le kell ütni az épületeken nyugvó terheket. Minthogy a pénzintézetek 2280.936 millió koronányi jelzáloghitel-állományából 30.89% esik az épületekre,¹ ezt az összes jelzáloghitel-állományra átalánosítva, kapunk 1837.547 millió korona értéket, mint épület-jelzálogterhet. Ezt levonva az összes jelzálog-hitelállományból, 4111.135 millió korona jelzálogterhet kapunk, a mely a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtokon nyugszik.

A mezőgazdasági jelzálogkölcsonök összessége tehát a 4 milliárd koronát meghaladja.

Ennek a 4111.135 millió koronának jelentősége, a mely mint jelzálogkölcson a magyar földbirtokot terheli, csak úgy mérlegelhető, ha meg van az a relatió, melyben az eladósodás súlya kifejezésre jut ha szembeállítjuk a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtok értékével. A földbirtokon nyugvó terhek összegéből soha sem volna szabad a földbirtok értékének egyidejű megállapítása nélkül következtetést vonni; mert a földbirtok eladósodottságának mérlege nem pusztán passivákból áll, hanem ezeknek a cselekvő értékkel való szembeállításával állítható csak fel.

Kérdés tehát, mennyi a magyar föld értéke? Nálunk a földterületnek műveléságak szerinti pénzértéke nincs megállapítva, ezért módot kell keresni, hogy bizonyos más megbízható adatok felhasználásával a földbirtok értéke kipuhatótassék. Erre többféle módszer kínálkozik, a mi annál megnyugtatóbb, mert így a különböző módszerek segélyével nyert eredmények egymás ellenőrzésese szolgálnak s a vastagabb tévedéseket kizárják.

Mindenek előtt a jelzálogul lekötött birtoktestek értékére vonatkozó adatok alapján megállapítható a mezőgazdasági földbirtokok hitelértéke. A pénzintézetek részére jelzálogul lekötött földbirtokok területe 1893-ban kitett 7,476.079 kat holdat, 866,218.151 forint értékben. A hitelintézetek részére jelzálogul lekötött földbirtokok kat. holdankénti (1600 □ öles) átlagos értéke tehát 115 frt. Ha ezt az értéket az egész ország földbirtokterületére generalisáljuk, úgy ezen 115 frt értéknek a

¹ Az 1903. év végén a hazai hitelintézetek által adott jelzálogkölcsonökből 1,384.583.000 korona földbirtokra és 645,869.000 korona bérházakra volt bekebelezve, míg az Osztrák-Magyar Banknak magyarországi ingatlanokra adott jelzálogkölcsonöiből 191,545.392 korona volt földbirtokra és 58,938.830 korona bérházakra bekebelezve. (*Stat. Évkönyv 1903.* (301. és 309. lap).

magyar korona országainak terjedelmét kitevő holdak számával való szorzata adja a magyar földterület értékét. E szerint a magyar korona országainak 53,565.775 kat. holdnyi termő területe 6.160,064.125 frt, vagy 12.320,128.250 korona értéket képvisel.

A magyar föld értékének becslésére más mód is ajánlkozik. Az, a mely a tiszta hozadéknak megfelelő kamatlábbal való tőkésítésében nyilvánul. A magyar korona országai összes termő területének kataszteri tiszta hozadéka volt:¹

1893-ban.....	151,793.616 forint
1894-ben.....	151,377.686 «
1895-ben.....	151,322.998 «
1896-ban.....	151,067.711 «
1897-ben.....	151,173.902 «
1898-ban.....	151,056.166 «
1899-ben.....	151,038.435 «
1900-ban.....	151,005.280 «
1901-ben.....	150,989.410 «
Átlag 1893-1901.	151,109.442 forint.

Tudjuk, hogy a kataszteri tiszta hozadék a tényleges tiszta hozadék mögött messze visszamarad. Azt kell tehát megtudnunk, hogy milyen az arány a kataszteri és a tényleges tiszta hozadék között. A tényleges tiszta hozadéknak egyik legpregnansabb kifejezője a földbér. Ha tehát tudom, hogy milyen arány van a kibérelt földbirtokok bérösszege és kataszteri tiszta hozadéka között, úgy megközelítő tájékozásom van a tényleges és kataszteri tiszta hozadék aránya felől. A hivatalos adatok szerint:²

az 1899-ben kibérelt földbirtokok bérösszege volt
Magyarországon.....43,279.118 frt,
Horvát-Szlavonországokban.....997.813 «

a magyar korona országában 44.276.931 frt,
az 1899-ben kibérelt földbirtokok kataszteri tiszta hozadéka volt Magyarországon.....17,922.109 frt,
Horvát-Szlavonországokban.....503.892 «

a magyar korona országában 18,426.001 frt.

Ha ezt az arányt elfogadjuk a kataszteri és tényleges tiszta hozadék közötti arány gyanánt, úgy a tényleges tiszta hozadék csaknem

¹ *Adatok az egyenesadók reformjához.* VI. kötet. Kiadja a m. kir. pénzügy-ministerium. Budapest, 1902. (18. lapon).

² *Adatok az egyenesadók reformjához.* V. kötet. Kiadja a m. kir. pénzügy-ministerium. Budapest, 1901. (50. és 70. lap).

két és félszer (2.40:1) oly nagy mint a kataszteri. Hogy tehát a földbirtok tényleges tiszta hozadéknak mérvét fixírozhassuk, a fenti 151.109 billió frt kataszteri tiszta hozadéknak 240-szeresét véve, 362,662.650 forint tényleges tiszta hozadékot nyerünk. Ennek húszszorosa (5%-os tőkésítés) adja a magyar föld hozadéki értékét 7,253.253.000 forintot (14,506.506.000 korona). A föld hozadéki értéke tehát jóval meghaladja annak fent kimutatott hitelértékét, a mi különben könnyen érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a jelzáloghitelt nyújtó pénzintézeteink a biztosítékul szolgáló ingatlanok becslésénél rigorózan járnak el.

Végül még egy módszer segítségével kísérsük meg a magyar föld értékének becslését. Adataink vannak arra nézve, hogy évenként mennyi azoknak az ingatlanoknak értéke, melyek haláleset folytán cserélnek gazdát. Egy generatio kihaltával, illetve az örökösöknek az örökhagyókkal szemben való átlagos túlélése (survie moyenne) folytán átlag az összes ingatlan birtok gazdát cserél, vagyis az egyik generatio kezéről a másikéra megy. Ha ennél fogva az ingatlanok örökösödési annuitása ismeretes, úgy ennek a generatio átlagos élettartamával való szorzata adja az egy generatio kihaltával haláleset folytán gazdát cserélt összes birtok értékét. A haláleset folytán gazdát cserélő ingatlanok összes értéke volt:¹

1897-ben.....	268.420	millió	korona
1898-ban.....	252.515	«	«
1899-ben.....	265.249	«	«
1900-ban.....	263.226	«	«
1901-ben.....	320.603	«	«
1902-ben.....	268.312	«	«
1903-ban.....	276.571	«	«
Átlag 1897-1903.....	273.556	millió	korona.

Egy generatio élettartama hazánkban 33 évre tehető. Ha tehát ezt a számot szorzási coefficiensnek vesszük a 273.556 millió mellé, úgy megkapjuk az egy generatio kihaltával, haláleset folytán gazdát cserélt összes ingatlan értékét, mi 9,027.348.000 koronának felel meg. Meglepő az eredmény a fentebb nyert több mint 14 milliárd mellett, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy ez a 9.027 milliárd az épületek értékét is képviseli. Ennek magyarázatául két körülmény szolgál. Az egyik az, hogy a telekkönyvi hatóságok kimutatásaiban a hagyatéki ingatlanok értéke gyanánt az átíratási illeték kiszabásánál alapul vett érték, vagyis az adóérték szolgál, a mi főleg a mezőgazdasági ingatlanoknál a valódi forgalmi értéken nagyon jelentékenyen alul marad. A tényleges érték kipuhatolása céljából ezen 9.027 milliárdnak 2.4-szeresét véve – a

¹ Magyar Stat. Évkönyv. 1903. (86. lap).

fenti alapon 21,665.635.000 korona értéket nyerünk. Fontosabb a másik körülmény; az nevezetesen, hogy abban a 9.027 milliárd koronányi értékben képviselve nincsenek a holt kéz, a vallás- és közalapítványi, kincstári, községi, compossessoratusi stb. szóval a korlátolt kötött forgalmú birtokok, a melyek nem esnek örökösödési illeték alá, hanem a helyett illetékegyenértékét fizetvén – a fenti kimutatásban nem szerepelnek. Ha tehát a 34.27%-ra menő kötött birtokok pótlásául a 9.027 milliárd koronából 34.27%-ot, vagyis 3,093.672.159 koronát a kötött birtokok egyenértéke gyanánt a fent nyert 21.665 milliárdhoz csatolunk, úgy a magyar korona országainak összes ingatlanaira 24,759.307.159 korona forgalmi adó-értéket nyerünk. Ebből az eredményből azonban az ország épületeinek értékét le kell ütnünk, hogy a mezőgazdasági földbirtok értékét megkaphassuk. Az épületek értéke 4,432.774.386 korona.¹ Ennek levonása után a földbirtok forgalmi adó-értéke gyanánt 20,326.532.773 korona összeget nyerünk.

A magyar föld értéke a különböző módszerek szerint:

hitelérték.....	12.320,128.250 korona
hozadéki érték.....	14506,506.000 «
forgalmi adó-érték.....	20.326,532.778 «

Ezen három érték átlaga 15,717.722.341 korona mint végeredmény a magyar föld összértéke gyanánt elfogadható.

Wekerle 4 milliárd forintra becsüli a magyar föld értékét 1896-ban,² míg *Földes* 1885-ben 5 milliárd forintra.³

Most már mérlegelhetjük a mezőgazdasági eladósodottság jelentőségét.

Ha az összes mezőgazdasági jelzálogterhet (4111135 millió kor.) szembeállítjuk a magyar föld értékével (15.717-722 millió kor.), úgy megtudjuk, hogy a mezőgazdaságilag hasznosított magyar földbirtok értékének 26.17%-áig van jelzálogadósságokkal terhelve.⁴

¹ L. az erre vonatkozó részletes becslést *Dr. Fellner F.* A magyar nemzeti vagyon becslése tekintettel egyéb államokra. Budapest, 1901. (16. lap.)

² *Wekerle*: Die Agrarverhältnisse in Ungarn. (Neue Freie Presse 1896. május 1. számában.)

³ *Földes*: Magyarország statisztikája. Budapest 1885. (197. lap.)

⁴ *Földes* (id. m. 204. l.) három ismert tényezőtől, az épületeken és földbirtokon nyugvó jelzálogteherállomány, mint ismeretlen tényező megállapítását már megkísérelte és eredményül az összes ingatlanokra tehát földbirtokra és épületekre) 20-25% megterhelhetési arányt nyert. Az általunk követett módszer annyiban tér el *Földes* módszerétől, hogy harmadik ismert tényezőnek nem az összes jelzáloghitel évi gyarapodását vettük, hanem az ebből az intézeti évi jelzáloghitel-gyarapodás levonása után nyert, magánosok és egyéb jogi személyek által nyújtott jelzáloghitel évi gyarapodását, mi által megbízhatóbb eredmény nyerhető, mert az arány tagjai ponlosabbak. Akkor azonban a statisztikai anyag még hiányosabb volt.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az a 4111 milliárd korona, mely 26.17%-ig terheli a földet átlagos teher. A magyar földnek ugyanis tetemes része, így az egyházi javaknak, a családi hitbizományoknak stb., szóval a kötött birtokoknak, vagyis a föld 34.27%-ának legnagyobb hányada adósságmentes. A fent kimutatott tehertömeg, azaz az eladósodottság mérvét képviselő 4.111 milliárd korona tényleg szűkebb körre, kisebb területre szorul; minthogy e szerint az adósságteher kevesebb értékkel áll szemben, a valósággal eladósodott földbirtokok adósságterhének átlaga jóval magasabb. Ez szám szerint kifejezést nyer abban, ha a földbirtok 15.717 milliárdnyi értékéből, a kötött birtokok értéke gyanánt 5.386 milliárdot leütünk s az így nyert szabad forgalmú földbirtok 10331 milliárd koronányi értékével hozzuk relatióba a 4.111 milliárdnyi jelzálogteherállományt, a mely mintegy 40% eladósodásnak felel meg. (39.80%.)

A fent nyert 26.17%, melyre a magyar földön nyugvó jelzálogteher arányát képviseli, a földbirtok tényleges megterheltetésének valódi arányát még nem mutatja.

Nem hagyhatók figyelmen kívül a földbirtokon nyugvó közterhek és egyéb nyilvánjellegű kényszerszolgáltatások sem.

Így a magyar korona országaiban a földadó	75,034.909 korona	¹
ennek ált. jövedelmi pótladoja.....	23,121.315	« ²
a II. oszt. kereseti adónak legalább ² / ₃ része	12,520.338	«
ennek ált. jövedelmi pótladoja (30%).....	3,756.101	«
kis- és nagyközségek és rendezett tanácsú városok pótladoja.....	19,773.812	« ³
vármegyei pótlado.....	1,689.152	« ⁴
a törvényhatósági joggal felruházott városok házi adója.....	653.774	« ⁵
útadó.....	8,345.641	« ⁶
vízszabályozási járulék a Tisza és mellékfolyói mentén alakult vízi társulatok által kivetve.....	6,153.238	» ⁷
	151,048.280 korona.	

¹ id. *Egyenesadó-Statistika. VI. köt.* (18. lap).

² *U. ott.* (270. lap).

³ A földbirtokot terhelő községi pótladónak közel 20 millió korona összegét a következő módszerrel állapítottuk meg: A kis- és nagyközségek és a rendezett tanácsú városok pótladoja az 1886: XXII. t.-cz. 130. §-a és illetve az 1886: XXI. t.-cz. 14. §-a alapján a föld-, ház-, keresetadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, bányaadó és tőkekamat- és járadékadó, mint egyenes állami adók arányában vettek ki; a községi adókivetés alapját képező ezen állami adók 1899. évi összegéből 48,094.886 firtból a 25-996 millió írtra rugó földadóra 54% esik:

Tehát a földbirtokon nyugvó közszolgáltatások tetemesen meghaladják a 151 millió koronát. Tetemesen meghaladják, mert még számba véve nincsenek ekkor a földbirtokot terhelő egyházi szolgáltatások (párber stb.) az ingatlanok átruházása után járó illetékek, betegápolási adó, iskola-adó, a Duna és mellékfolyói mentén alakult vízi társulatok által kivetett járulékok stb.

Hogy ezeknek a közterheknek tőkeértékét megkaphassuk, tőkésítenünk kell a fenti 151,048.280 koronát 4%-kal s így 3,776.207.000 korona tőkeértéket nyerünk.

A 15.717 milliárd korona értékű földbirtokon nyugvó tényleges teher tehát $4.111 + 3.776 = 7887$ milliárd korona, azaz a kölcsöntőke és közterhek tőkeértékének összössommája.

A magyar földön nyugvó átlagos összteher a földértéknek 50.23%-áig terjed; vagyis a magyar mezőgazdasági birtok értékének fele részéig van megterhelve, részint adósságokkal, részint közterhekkel.

Feladatunk már most annak megállapítása, hogy a földbirtokon nyugvó ez a jelzálogadósság, miként oszlik meg a földbirtok különböző nagyság-kategóriái között, más szóval, milyen arányban terheli a kis-, közép- és nagybirtokot? Mielőtt azonban ennek a kérdésnek vizsgálatához fognánk, tisztáznunk kell előzetesen azt, vajjon növekedett-e a jelzálogadósság az utolsó tíz évben és ha igen, milyen jelentőséget kell ennek tulajdonitanunk?

ez a százaléktétel képviseli azt az arányt, a mely az önkormányzati pótdadókból a földbirtokot terheli. Így találtuk, hogy a kis- és nagyközségek és a rendezett tanácsú városok pótdójából 16,477.5S9 írtból 8,897.898 írt terheli a földbirtokot, a mihez még 989.008 írt kizárólag a földbirtokot terhelő pótdadó andadó, a mi 9,886.906 írtot eredményez. (L. az adatokra: *Magyarországon az állami egyenesadók alapján kivetett vármegyei és községi adók statisztikája az 1898-1899. évekről*. Kiadja a magyar királyi pénzügyministerium. Budapest 1904. 1742. lap).

⁴ Az 1883: XV. t.-cz. 9. és 13. §-ai értelmében az 1899. évben kivetett vármegyei pótdadó alapját képező állami egyenes adók összegéből 56,208.498 írtból a 31,733.143 írtnyi földadó 56 $\frac{70}{100}$ -ot képvisel, a mely arányszámot a vármegyei pótdadó 1,508.173 írtnyi összegére alkalmazva, kaptuk a fenti eredményt. (Az adatokra 1. *ugyanott* 1828. lap.)

⁵ Az 1886: XXL t.-cz. 14. §-a értelmében a törvényhatósági joggal felruházott városok házi adója alapját képező állami egyenes adók összegében 6,730.237 írtban az 1,328.753 írtnyi földadó csaknem 20%-kal szerepel, a mely arányszámot, ezen városok 3,268.869 írtnyi házi adójára alkalmazva, kaptuk a fenti összeget. (*U. ott* 1832. lap).

⁶ Az útdadó volt: 1891-ben 8,564.853 írt, 1892-ben 8,126.429 írt. Átlag 8,345.641 írt. Ennek legalább fele terheli a földbirtokot. (L. *Az egyenes adóreformok tárgyában összehívandó szakbizottsághoz intézett emlékirata a pénzügyministerium vezetésével megbízott m. kir. minisiterelnöknek*. Budapest 1893. (Mellékletek 24. oldal.)

⁷ *U. ott*. (Mellékletek 31. oldal.;

Az 1894. évben a bekebelezett évi összes új jelzálogteher 273,253.000 frt volt¹; a hitelintézetek által folyósított jelzálogkölcsonök évi összege pedig 107,113.458 frt². Tehát a magánosok és egyéb jogi személyek nyújtotta évi jelzálogkölcson 160,139.558 frt volt. Ösmert lévén a hitelintézetek jelzálogkölcson-állománya is 1894. év végén, a mi kitett 614,558,000 frtot,³ teljesen a fent részletezett módszer alapján megállapítható, hogy az összes jelzálogteherállomány 1568.356 millió frtra rúgott. Ebből 27·52°₀-ot véve a bérházakra,⁴ megtudjuk, hogy a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtokon 1894-ben 1136.745 millió frt, vagyis 2273.490 millió korona adósság volt jelzálogilag bekebelezve. Az utolsó tíz év alatt tehát a magyar földbirtokon jelzálogilag bekebelezett adósság 2273.490 millió koronáról 4111.135 millió koronára emelkedett, vagyis 1837.645 millió koronával gyarapodott.

Hogy a módszerünk alapján megállapított eredmény, a tényleges állapotot megközelíti, annak ellenőrzésére szolgáljanak a következő hivatalos adatok. Az új és megszüntetett jelzálogterhek különbözete, vagyis a jelzálogteher-szaporulat összege volt a magyar korona országai-ban 1894-1903-ig:⁵

1894-ben.....	136.602	millió	korona
1895-ben.....	231.080	«	«
1896-ban.....	234.192	«	«
1897-ben.....	267.012	«	«
1898-ban.....	214.303	«	«
1899-ben.....	275.140	«	«
1900-ban.....	329.247	«	«
1901-ben.....	148.542	«	«
1902-ben.....	194.132	«	«
1903-ban.....	260.310	«	«

Összesen 2,290.560 millió korona.

Ebben a 2.290 milliárd koronában azonban az épületeken lévő jelzálogteher-szaporulat is bennfoglaltatik. 1894-ben, a mint láttuk, az összes jelzálogterhek 27.52%-a volt épületekre kebelezve, míg 1903-ban 30.89%-a. E két arányszám átlagát 29.20%-ot véve, a földbirtokra eső jelzálogteher-gyarapodás 1621.723 koronát tesz ki. E két módszer segélyével elért eredmények átlaga 1729.684 millió korona mutatja a mezőgazdasági jelzálogteher gyarapodását az utolsó tíz esztendőben.

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1895.* (101. lapon.)

² *Dr. Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Budapest 1896. (581. lapon.)

³ *Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv. 1894-1895.* (264. lap.)

⁴ *Vargha id. m.* (578. lap.)

⁵ *Magyar Stat. Évkönyv. 1903.* (87. lap.)

Meggyőződésünk szerint ennek az 1.7 milliárd korona jelzálogteher-gyarapodásnak különösebb jelentőség nem tulajdonítható. Mert az eladósodás arányszáma a jelzálogadósság szaporodásával is kedvezőbbé válhatik, ha egyidejűleg a jelzálogi fedezetül szolgáló földbirtok értéke megfelelően emelkedik. Gyakran tapasztalható hiba tehát a jelzálogterhek gyarapodására való utalással, az eladósodás növekedésére mutatni. Az eladósodás emelkedéséről csak akkor lehet szó, ha a jelzálogadósságok szaporodásával nem jár karöltve a földbirtok értékének megfelelő emelkedése. A jelzálogterhek gyarapodása tehát még nem jelenti az eladósodás növekedését.

Mindenütt tapasztalható, általános jelenség a jelzálogterhek gyarapodása.¹ Ez azonban természetes következménye a megterhelési alap növekedésének, vagyis annak, hogy a fedezetül szolgáló jelzálogok értéke emelkedett. A jelzálogterhek növekedése hazánkban a nagymérvű építkezésekre és a földbirtok forgalmi értékének emelkedésére vezethető vissza.

A hitelszervezet fejlődése biztosította a jelzáloghitelhez való könnyebb hozzáférhetést a nép alsóbb rétegeinek is. Ez pedig nagyon megkönnyíti a földbirtokszerzést a vételárhátralék jelzálogi bekebelezésével, úgy hogy a földéhségből fakadó nagymérvű kereslet a földbirtok után, ennek áremelkedésével jár. A földbirtok forgalmi értékének ezen emelkedése újabb jelzálogi fedezet gyanánt jelentkezik, tehát a földbirtokos osztály érdekében áll.

¹ így *Ausztriában* az u. n. «egyéb birtokon», a hová a kisebb terjedelmű mezőgazdasági birtokok tartoznak, a jelzálogadósság 1867-től 1899-ig 2447 millió koronáról 4588 millió koronára emelkedett (*Josef Ritter v. Hattingberg: Referat betreffend die Frage der Hypothekenschuldung. I-III Band. Wien 1903. – II. köt. 9. lap.*) Az osztrák jelzálog-statistika nem osztályozza a jelzálogokat gazdasági minőségük szerint, hanem jogtechnikai-adminisztratív szempontból, a telekkönyvi hatóságok minémüése alapján. Vagyis megkülönböztet tartományi birtokot (landtäflicher Besitz), a mely jogtörténeti s nem gazdasági kategória; ide főleg a nagybirtokok tartoznak, városi birtokot, melyeknek betétei elsőfolyamodású törvényszékek által vezetettek s de tartoznak még Bécs és Prága elővárosai; bányabirtokot; végül egyéb birtokot, hova az előbbi kategóriák egyikébe sem tartozó birtokok vétetnek. Ez az utolsó csoport foglalja magában tehát a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtokok nagy tömegét. De zavarólag hat gazdasági szempontból, hogy ide foglaltatnak mindama házak is, a melyek nincsenek elsőfolyamodású törvényszékekkel ellátott városokban. Az összes jelzálogterhet Inama-Sternegg 1898 végén 4-772 milliárd forintra becsülte. Ez az 1881. évi felvétellel szemben 1724 milliárd ffrt emelkedést jelent. Vagyis az évi jelzálogteher-gyarapodás Ausztriában 179 millió ffrt. (*Gr. P. Olanesco: La statistique internationale des prêts hypothécaires. 1901. 12. lap.*)

Dániában a jelzálogteher 1866–1895-ig 1,696.700.000 koronával emelkedett; *Romániában* 1890 óta az évi átlagos emelkedés 64,773.365 frank. (L. u. o. csatolt táblázatot.)

A jelzálogadósságok emelkedése önmagában véve tehát a mezőgazdasági néposztályra nézve nem aggályos. Erre a jelenségre aggálylyal inkább a hitelező tőkések mutathatnak, mint a kik tőkéjüket a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátják és az aránytalan hitelezéssel tőkéjüket veszélyeztetik. Mert ha jelzálogkölcsonők, a földnek belső, reális hozadékértékét messze túlhaladó forgalmi értéke alapján nyújtatnak, úgy a földnek ily módon való nagymérvű túlterhelése folytán a hitelezőket tetemes veszteség éri az által, hogy kielégítési végrehajtás alkalmával, a hitelezők kielégítésére befolyt összeg elégtelensége miatt évenként milliókra menő tehertételeket kell törölni. így:

1892-ben	4306 esetben	5.004 millió	korona	
1893-ban	3486 «	6.390	«	«
1894-ben	3906 «	5.186	«	«
1895-ben	5863 «	9.606	«	«
1896-ban	4060 «	6.336	«	«
1897-ben	7498 «	7.706	«	«
1898-ban	9537 «	11.179	«	«
1899-ben	12278 «	10.939	«	«
1900-ban	4938 «	8.435	«	«
1901-ben	6574 «	23.856	«	«
1902-ben	8147 «	27.149	«	«
1903-ban	12761 «	30.004	«	«

Átlag 1892- 1903-ban 6946 esetben 12.649 millió korona.

volt e czímen a jelzáloghitelezők vesztesége.¹ Az utolsó tizenkét évben tehát 151790 millió koronát vesztek a jelzáloghitelezők annak következtében, hogy az ingatlan túlterhelt volt.

Kérdés mikor lehet a földbirtok túlterheléséről beszélni? A hitelező szempontjából akkor, ha a jelzálogul szolgáló ingatlan eladásából a hitelező fedezetet nem nyer. Az adós földbirtokos szempontjából akkor, ha a jelzálogadósság a földbirtok tisztahozadékértékét túlhaladja, ha az átlagos rendes tisztahozadék a jelzálogadósság kamatoztatására nem elég. Már a fenti adatokból látható, hogy hazánkban a földbirtok nagymérvű túlterheléséről nem lehet szó. Mert a gazdaságok összes számából évenként átlag igen csekély százalékra megy azon esetek száma, a mikor a jelzáloghitelezőket veszteség éri a kielégítési végrehajtás alkalmával befolyt összeg elégtelensége folytán. Ugyanis a gazdaságok száma a magyar korona országaiiban 2,795.885.² Átlag évenként pedig úgy a föld-, mint a házbirtokok végrehajtásánál

¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1903.* (87. lap.)

² *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* IV. köt. Budapest 1900. (7.. lap.)

6946 esetben éri ilyen veszteség a hitelezőket. Ennek harmadrészét a házak fejében levonva, tehát 4631 esetet véve mezőgazdasági ingatlanokra, úgy találjuk, hogy az összes mezőgazdasági ingatlanoknak 16%(-e (pro mille) jelentkezik a hitelező szempontjából túlterhelve. (A valóságban azonban a kép kedvezőtlenebb, mert csak a megterhelt gazdaságok számát kellene venni, erre azonban adataink nincsenek.)

Igen fontos azonban éppen problémánk szempontjából az a kérdés, hogy a túlterhelés miképpen jelentkezik az egyes birtok-kategóriáknál: a kis-, közép- és nagybirtoknál? Vajjon a kis- vagy nagybirtokok vannak-e jobban megterhelve? Más szóval, hogyan oszlik meg a fent megállapított 4111 milliárd korona jelzálogteher-állomány a birtoktestek nagyság-tagozata szerint? Sajnos, hogy erre a kérdésre megfelelő statisztikai adatok hiányában még kevésbé tudunk szabatos választ adni mint az általános megterhelés mérvére nézve.

Hivatalos adataink vannak az összes hazai hitelintézetek jelzálogkölsöneinek nagyságkategóriáiról és darabszámairól.¹ A megfelelő átlagok felvételével megállapíthatjuk az egyes nagyságkategóriákba eső jelzálogkölsönök mérvét.

A hitelintézeti jelzálogkölsönök				
nagyságkategóriái	darabszáma	átlaga	összege	‰
		k ö r o n á k b a n		
200 koronán alul	114913	100	11,491.300	8·25
200— 1.000 kor.-ig	294336	600	176,601.600	
1.000— 2.000 «	92171	1.500	46,085.500	33·61
2.000— 4.000 «	62906	3.000	188,718.000	
4.000— 10.000 «	42061	7.000	294,427.000	
10.000— 20.000 «	15833	15.000	237,495.000	35·93
20.000— 40.000 «	7729	30.000	231,870.000	
40.000— 100.000 «	5315	60.000	318,900.000	
100.000— 200.000 «	2074	130.000	269,620.000	22·21
200.000— 400.000 «	672	300.000	201,600.000	
400.000—1.000.000 «	243	500.000	121,500.000	
1.000.000 koronán felül	64	— ²	182,627.600	
Összesen	638317	—	2,280 936.000	100,—

¹ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1903. (300. lap.)

² Az 1 millió koronán felüli kölcsönkategóriára nem vettünk fel átlagot, hanem a hitelintézeti kölcsön 2.280 milliárd koronányi összegéből az előző kölcsönkategóriákra eső összegek levonása után mutatkozó 182-627 millió koronát állítottuk be.

E táblázat csak a hitelintézeti kölcsönök tagozatát mutatja. (Tekintettel arra, hogy e 638.317 darab kölcsönből 557.138 darab,¹ tehát 87.28% esik földbirtokra és csak 12.72% bérházakra, a tagozat tisztán a mezőgazdasági jelzáloghitel szempontjából is elfogadható.) Ha ezt a tagozatot a magánosok és egyéb jogi személyek jelzálogkölcsönállományára is általánosítjuk, úgy megtudjuk, hogy a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtokra bekebelezett 4111.135 milliárd korona kölcsönből:

1.000 K-án aluli kölcsönökre	339,168.637	korona	} 1.720,921.110 K	
1.000 K— 20.000 K-ig terjedő kölcsönökre	1.381,752.473	«		
20.000 K—200.000 K-ig	«	«	1.477,130.805		«
200.000 K-án felüli kölcsönökre	913,083.085	«		

esik. Más szóval, a nagy kölcsönöket a nagybirtokokra, a kis kölcsönöket a kisbirtokokra bekebelezetteknek tekintve, mondhatjuk, hogy az egész jelzálogkölcsönállomány összegéből

a törpebirtokokra	8.25	%	} 41.86 %
a kisbirtokokra	33.61	%	
a középbirtokokra	35.93	%	
a nagybirtokokra	22.21	%	

esik.

Statisztikai vizsgálódásaink alapján, hozzávetőleges tájékozódást nyerhetünk a jelzálogtehermentesítés problémájának pénzügyi horderejéről. Noha a tőketörlesztést és kamatot magában foglaló évi annuitásokban visszafizetendő jelzálogkölcsönöket 50, sőt újabban nagy mérvben 60 évre engedélyezik; és már az utolsó évtizedben, de különösen az utolsó években a kölcsönöknek túlnyomó része 4%-os alapon engedélyeztetik: számításaink, alapjául – tekintettel arra, hogy a kisbirtokokon nyugvó kölcsönterhekről van szó – átlag gyanánt 35 év alatt törlesztendő, 5%-kal kamatozó megterhelést véve a statisztikai vizsgálódásaink alapján fent kipuhított 4111135 millió korona jelzálogteher 5%-os kamatoztatására évenként 205.556 millió korona, törlesztésére (1% annuitásokban) további 41.111 millió korona fordítandó. A kisbirtokokat terhelő 1.720 milliárd korona 86 milliót igényel kamatoztatásra és 17 milliót törlesztésre, összesen 103 millió koronát. így tehát hozzávetőleg tájékozódhatunk a probléma pénzügyi jelentőségéről.

II.

Hazánkban – a külföldi hasonló törekvések hatása alatt – egyre élénkebben nyilvánul az mozgalom, mely a kisbirtokokon nyugvó

¹ Id. *Magy. Stat. Évkönyv.* (300. lap.)

terhes jelzálogkölsönöknek, állami közbenjárással alacsonyabb kamatozású kölcsönökké való konverzióját sürgeti.¹

Vizsgáljuk meg közelebbről, mennyiben jogosult ez a mozgalom?

Kétségtelen dolog, hogy az állami érdeket, a földbirtok külön érdekeivel azonosítani nem szabad; de a földbirtokosztály jogosan igényelheti az államtól, hogy a törvényhozás és közigazgatás, fennállásának azon általános feltételeit megteremtse, a melyek őt képessé teszik arra, hogy feladatának, – a földbirtokot, mint nemzeti termelési tényezőt, rendeltetészerűleg hasznosítani, megfeleljen.² Fennállásának feltétele megszűnik a földbirtok általános túlterhelésének bekövetkeztével. Ha tehát az általános eladósodottság oly nagy, hogy a földbirtokosztály, főleg pedig a parasztsztyály széles rétege állami beavatkozás nélkül menthetetlenül elvész: úgy módot kell keresni a tehermentesítés keresztülvitelére államsegélylyel. Nézetünk szerint tehát azt a törekvést, a mely a jelzálogadósságokkal túlterhelt törpe- és kisbirtokosztály adósságterheinek állami beavatkozással való csökkentését célozza, elvi szempontból kifogásolni nem lehet.

Az első kérdés azonban az, hogy lehet-e nálunk a törpe- és kisbirtok túlterheléséről beszélni? Azt, hogy a földbirtok általános túlterheléséről nálunk szó nem lehet,³ fentebb kimutattuk. Minthogy azonban a jelzálog-teherállomány megoszlása az egyes birtokkategóriák szerint aránytalan, kérdés, vajjon a törpe- és kisbirtok nincs-e túlterhelve? Ennek megállapítását a következőkben kísérreljük meg.

A hivatalos statisztikái távlatok” szerint – a mint az a fentebbi táblázatból kitűnik – a 20,000 koronáig terjedő hitelintézeti jelzálogkölsönök darabszáma 622.220. Ebből 87.28% esik a földbirtokra,⁴ vagyis 605.296. Mondhatjuk tehát, hogy;â% törpe- és kisbirtokokon nyugvó hitelintézeti jelzálogkölsönök darabszáma 605.296. Ehhez a magánosok és egyéb jogi; személyek által nyújtott 20.000 koronán

¹ L. Barta Ödön beszédét a „képviselőházban 1901 nov. 25-én (Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. köt. Hiteles kiadás. Bpest 1902. 194. lap); majd 1902 márczius 18-án (u. ott IV. köt. 338. lap.) – Horánszky Lajos felszólalását a képviselőházban 1904 június 24-én. – Bernát István előadása: «Az új földtehermentesítés» címűen a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének IX. rendes nagygyűlésén 1904 decz. 9-én (Köztelek 1904 decz. 11. száma 2067. és köv. lap).

² Buchenberger: Agrarvvesen und Agrarpolitik. Zweiter Band. Leipzig, 1893. (238. lap.)

³ L. jelen *dolg.* 10. lap.

⁴ Ugyanis a hitelintézeti jelzálogkölsönök darabszáma összesen 638.317 darab, ebből 557.138 darab esik a földbirtokra, vagyis 87.28%. míg a többi 12.72% a bérházakra. (*Magy. Stat. Évkönyv. 1903.* 300. lap.)

aluli jelzálogkölsönök darabszáma adandó. Kérdés mennyi ez? – A fenti táblázatból látható, hogy a 20.000 koronán aluli jelzálogkölsönök összege 954,818.400 korona, a miből 30-89°/_o-oí a bérházakra eső kölsönök fejében levonva, megtudjuk, hogy a földbirtokot terhelő 20.000 koronán aluli intézeti jelzálogkölsönök összege 65=),874.997 korona. Megállapítottuk továbbá, hogy az összes, úgy hitelintézeti, mint magánosok és egyéb jogi személyek nyújtotta 20.000 koronán aluli mezőgazdasági jelzálogkölsönök 1.720,921.110 koronára rúgnak.¹ Ebből levonva a fenti 659.874 millió koronát, megállapíthatjuk, hogy a 20.000 koronán aluli, magánosok és egyéb jogi személyek által földbirtokra adott jelzálogkölsönök összege 1.071,046.113 korona. Ezekből az adatokból megállapítható a magánosok és egyéb jogi személyek által földbirtokra adott 20.000 koronán aluli kölsönök száma. Mert a földbirtokra engedélyezett 20.000 koronán aluli hitelintézeti kölsönök darabszáma úgy aránylik a magánosok ilyen kölsöneinek darabszámához, mint a vonatkozó kölsönösszegek állománya (605.296: $X = 659,874.997: 1.071,046.113$). E szerint a magánosok és egyéb jogi személyek által a földbirtokra adott, 20.000 koronán aluli jelzálogkölsönök száma 982.458 a mit a hitelintézeti ilyen kölsönök számához adva, megtudjuk, hogy a 20.000 koronán aluli, tehát a törpe- és kisbirtokon nyugvó jelzálogkölsönök összes száma 1,587.754 darab. Más szóval, 1,587.754 törpe- és kisbirtok van jelzálogadóssággal megterhelve. És ez maximális összeg; mert az lehet, hogy kis kölsön nagy birtokra van bekebelezve, tehát e kis kölsönök egy része nagybirtokon nyugszik.

Ezzel szemben pedig ugyancsak a hivatalos statisztikai adatokból kitűnik,² hogy:

az 5 kat. holdig terjedő törpegazdaságok száma..... 1,459.893

az 5 – 100 kat. holdig terjedő ksigazdaságok száma..... 1,311.218

A törpe- és ksigazdaságok összes száma..... 2,771.111

Ebből megállapíthatjuk, hogy a 2,771.111 törpe- és kisbirtokból 1,587.754, vagyis 57.29% van jelzálogadóssággal megterhelve, a többi 1,183.357 (42.71%) tehermentes.

Ebből az eredményből látható, hogy hazánkban a kisbirtokososztály pusztulásáról beszélni nem lehet, mert több mint két ötödrésze tehermentes földdel rendelkezik. És most lássuk, milyen a megterhelés aránya? A 100 kat. holdig terjedő törpe- és ksigazdaságok területe – a hivatalos adatok szerint³ – kitesz 22,664.125 kat. holdat. A hitel-

¹ L. *jelen dolg.* 16. lap.

² Id. *Mezőg. Stat.* IV. (7. lap.)

³ Id. *Mezőg. Stat.* IV. (8. lap.)

intézetek részére jelzálogul lekötött földbirtokok kat. holdankénti átlagos értéke 230 korona. E szerint a törpe- és kisbirtokok értéke 5,212.748.750 korona. Megállapítván fentebb, hogy a törpe- és kisbirtokokon 1.720,921.110 korona jelzálogkölcson van bekebelezve, a megterhelés átlaga 33.02%. Minthogy azonban, a kisbirtokok egy része tehermentes, a tényleges megterhelés szűkebb körre szorul, vagyis kisebb értékű jelzálogi fedezeten nyugszik. A fenti 52 milliárdból a tehermentes ingatlanok fejében 42%-ot levonva, és a tényleg jelzálogi fedezetül szolgáló 3.022 milliárd korona értékű kisbirtokokkal szembe állítva az 1720 milliárd jelzálogterhet, a kisbirtokok tényleges megterhelés! aránya gyanánt 56.9%-ot nyerünk. Vagyis a kisbirtok tényleg alig van felén túl megterhelve. Nem áll tehát, hogy túlságosan eladósodott. Egyeseknek birtoka lehet túlterhelt, de másoké kevésbé van megterhelve, sőt kétötöde tehermentes.

A kisbirtokososztály általános eladósodottságáról beszélni nem lehet. A másfél millió kisbirtokos között, a kinek birtoka jelzálogadósággal meg van terhelve, lesz sok, a ki minden kényszerítő ok nélkül, meggondolatlanul és gazdaságellenes módon adósodott el, de az ilyen magángazdasági kötelmekért az államot szavatосként bevonni, az állam lényegének félreismerése. Állami beavatkozásnak nem lehet helye ott, a hol 2,771.111 kiscgazda közül 1,183.357 kiscgazda tehermentesen tudta – ugyanazon conjunctura mellett – birtokát megőrizni. A tényleg megterhelt kis földbirtokoknál az eladósodásnak azt a fokát sem állapíthattuk meg, a mely ennek az államfentartó és a népegész oly fontos elemét képező osztály menthetetlen pusztulására mutatna, tehát az állami beavatkozást szükségessé, elkerülhetlenné tenné.

Az u. n. új földtehermentesítés előfeltétele, a kisbirtokososztály általános és nagymérvű eladósodottsága nincs meg.

De lássuk van-e általában jelentősége az esetleges conversiónak az egyes kisbirtokos szempontjából? Kimutattuk fentebb,¹ hogy a kisbirtokokat terhelő 1.720 milliárd korona jelzálogos kölcsönök kamatoztatására és törlesztésére igényelt évi szükséglet 103.255 millió korona. Az 1,587.754 jelzálogadósággal terhelt kisbirtokosra fejenként 65.03 korona évi kamatteher esik. Esetleges conversiónál a tényleges átlagos kamatteher legfeljebb 1%-kal lenne csökkenthető, a mi fejenként 10.83 korona kamatmegtakarítást eredményezne. Azt hisszük nem fog akadni senki, a ki állítaná, hogy a kisbirtokososztály sorsának javítása szempontjából – ilyen tényállás mellett – a conversiónak jelentőséget lehetne tulajdonítani.

¹ L. *jelen dolg.* 17. lap.

A kisbirtokososztály helyzetének javítására tehát a jelzálogkölcsönök conversiója nem alkalmas, eltekintve attól, hogy ugyanily jogon követelhetné a többi kereseti osztály is az államtól terhes kamatozású kölcsöneinek conversióját.¹

Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a kisbirtokososztályhoz igen sok kézműves, szatócs, korcsmáros stb. is tartozik, a kik sokkal magasabb hitelre tarthatnak igényt és magasabb hitelt élveznek, mint a mennyi a földbirtokuk hozadéka alapján indokolt. A kisbirtokos-osztály nagy kontingensét képező ezen más hivatásosztály kamatterheinek állami közbenjárással és szavatossággal való enyhítése nem célja a parasztosztályt, a hivatásos földművesnépet szem előtt tartó földtehermentesítési akciónak. Már pedig a conversio előnyeitől elzárni a más kereseti forrással is rendelkező kisbirtokosokat, gyakorlatilag alig keresztülvihető osztálypolitika volna.

Az állama szavatosság mellett eszközölt conversio szükségessége ellen szól az a körülmény is, hogy minden állami beavatkozás nélkül nagy arányokban folyik – a hitelintézetek közt kifejlődött verseny folytán a magasabb kamatozású kölcsönöknek alacsonyabb kamatozású kölcsönökké való átváltoztatása. Vagyis: nemcsak a terhes magánkölcsönök convertáltak kedvezőbb intézeti kölcsönökké, de a hitelintézeti kölcsönöket is a verseny folytán – olcsóbb kamatozású hitelintézeti kölcsönökké változtatják.² Ma már a kisbirtok számára is megnyíltak az olcsó hitelforrások és megközelíthetők a nagy fővárosi hitelintézetek is, a vidéki hitelintézetek közvetítése útján, de közvetlenül is. A hitelintézetek részéről a záloglevelek kelendőségével – megindult élénk kereslet a jelzálog-kölcsönök után nemcsak ezek kamatsökkenésében, hanem abban is nyilvánult, hogy a nagy intézetek a kis és legkisebb jelzálogkölcsönök nagyobb arányú engedélyezésére is indítatva voltak. Hitelszervezetünk mai keretében tehát a kisbirtokos-osztály elől nincs elzárva az olcsó hitelforrás. A baj másutt van. Nem abban kell keresni, hogy nem jut alacsony kamatozású törlesztéses kölcsönhöz az alsó földbirtokos osztály, – a mi a tényleges állapot félreösmerése, – hanem abban, hogy a kölcsönösszeg csekélységével fokozott arányban emelkednek a mellékköltségek, eljárási kiadások, a melyek az ily olcsó

¹ A jelzálogkölcsönöknek államsegélylyel való conversiójáról *von der Goltz* így nyilatkozik: « . . . dies würde eine ziemlich gewaltsame und tiefeinschneidende, die Interessen aller übrigen Volksgruppen verletzende Massregel sein.» (Dr. Th. Freiherr von der Goltz, Agrarwesen und Agrarpolitik. Jena, 1904. 140. lap. Ugyancsak ellene nyilatkozik Buchenberger: id. m. II. 140. lap.)

² L. e kérdést részletesen kifejtve és számadatokkal igazolva: *Fellner F.* Adalék mezőgazdasági hitelpolitikánkhoz. Budapest, 1977. 10. (6. és köv. lap.)

kölcsönök megszerzésével járnak. A conversiónak állami közbenjárással való keresztülvitele helyett sokkal megfelelőbb és egyszerűbb volna a súlyos bekebelezési és egyéb, az eljárással kapcsolatos bélyeg- és jogilletékek körül kedvezményt adni a kis kölcsönöknek és az eljárás olcsóságát biztosítani.

A kisbirtokos-osztály törlesztéses kölcsöneinek – külön hitelszervezet intézményi biztosítása útján való – kielégítését azért tartják e mozgalom hívei szükségesnek, mert a kisbirtokos-osztályon, mai teherállása mellett, nézetük szerint, az érték feléig adott kölcsönökkel segíteni nem lehet, mivel a kisbirtokos-osztály igen nagy részének fennálló terhei lényegesen meghaladják ingatlanának fél értékét. Biztosítani kell tehát külön intézménnyel ezen kisbirtokok részére annak lehetőségét, hogy az érték 75%-áig nyugodt, csendes törlesztéses kölcsönt kapjanak.

Ez az érv megállana, ha nem volna téves maga a kiindulási pont, nevezetesen, hogy a kisbirtokon a mai hitelszervezet keretén belül nem lehet segíteni az érték feléig adott kölcsönökkel. Kimutattuk ugyanis, hogy a tényleg megterhelt kisbirtokok átlag az érték 56.9%-áig vannak megterhelve jelzálogkölcsönökkel, vagyis a kisbirtok tényleg alig van felén túl megterhelve, nem áll tehát, hogy lényegesen felén túl van terhelve. A záloglevelek biztosításáról intézkedő 1876: XXXVI. t. ez. 13. §-a értelmében a birtokérték feléig engedélyezett kölcsönök szolgálhatnak a záloglevelek kibocsátásának alapjául. Kérdés azonban, hogy miután a földbirtok becsértékének megállapítása egyéni mérlegelésen alapszik, számtalan esetben nem-e haladja meg a zálogleveles annuitásos kölcsön a jelzálogul szolgáló birtok tényleges értékének 50%-át? Különösen a hitelintézetek között az utóbbi években kifejlődött nagy verseny mellett engedélyezett kölcsönöknél, a midőn a kölcsönvevő igen gyakran kész terhesebb feltételeket vállalni, csakhogy magasabb kölcsönt kapjon. A hitelszervezet mai keretében tehát -- főleg a tényleges megterhelés arányát szem előtt tartva – a kisbirtokos-osztály hitelszükséglete könnyen kielégíthető. A gyakorlati életet tekintve, legalább is kérdéses, hogy az erős verseny mellett 50% alapján engedélyezett zálogleveles kölcsönök tényleg nem-e emelkednek a birtokérték 60-70%-áig, míg egy esetleges külön hitelintézmény létesítésével monopolszerűleg, a verseny kizárásával, a birtokérték 75%-a alapján engedélyezett kölcsönök nem-e terjednének szintén a birtok tényleges értékének csak 60-70%-a erejéig. És ez a szempont annál is inkább mérlegelendő, mert a kölcsönökért szavatoló állam érdeke volna, hogy a becslés szigorú legyen. Más szóval, gyakorlatilag az engedélyezendő kölcsönök mérve, összege tekintetében a mai állapot alig változnék,

csak névleg volna különbség a kölcsönök engedélyezésénél a megterhelés tekintetében, tényleg nem.

Túlbecsülni tehát a jelzálogkölcsönöknek állami szavatosság mellett a birtokérték magasabb hányadáig való engedélyezését nem szabad. Ennek jelentősége távolról sem ér fel azzal a hátránnyal, azzal a visszas állapottal, a mely a zálogleveleknek és ezen államilag garantált kölcsönök alapján kibocsátott új címleteknek versenyéből származnék. Itt ugyanis a következő nehézséggel állunk szemben. A birtokérték magasabb hányada erejéig engedélyezett kölcsönök alapján kibocsátott címletek másodrendű papírok a záloglevelek mellett. Ha tehát állami garancia nélkül bocsátatnak ki e papírok, úgy ezeknek kelendőséget csak is magasabb kamatozásukkal lehet biztosítani, ezt pedig épen a conversio teszi lehetetlenné. Ha ellenben a papírok államilag garantált címletek gyanánt kerülnek forgalomba, úgy az állampapi ú okkal azonos klasszist képezvén, a záloglevelek kelendősége és árfolyama szenved a versenyben.

Eltelkintve az itt felsorolt nehézségektől, egész sorozata áll elő a megnyugtató és kielégítő módon alig megoldható problémáknak.¹

Az első kérdés mindjárt az, hol a kisbirtok kritériuma? A holdak számában hiába keressük, mert ez művelési ágak és vidék szerint változik. A hozadék sem fogadható el alapul, mert egy és ugyanazon birtokra nézve ez, az azt megművelő gazda szerint, módosul. Függ a hozadék a gazda ügyességétől, szakértelmétől, tőkeerejétől stb.²

Feltéve azonban, hogy némi önkényességgel, akár a holdak száma, akár az érték alapján, a földbirtokok bizonyos kategóriájára a kisbirtok fogalma alkalmazást nyer, előáll egy további nehézség. Az nevezetesen, hogy semmi biztosíték nincs annak meggátlására, hogy az a kisbirtokos, a kinek jelzálogkölcsöne ma állami közbenjárással alacsonyabb kamatozású kölcsönné változtattott, holnap újabb terhes jelzálogkölcsön felvételével nem jut-e a conversiót megelőzőnél is rosszabb helyzetbe, hiába hozván áldozatot az állam.

Ennek megakadályozására a terhelési tilalom behozatala a földbirtokra vonatkozólag a kizárólagos eszköz. Az állami közbenjárással keresztülvitt conversio teljesen hatálytalan, a terhelési tilalom egyidejű intézményi megvalósítása nélkül. A terhelési tilalom pedig sokkal több hátránnyal jár a kisbirtokosra, mint az a kamattöbblet, a melyet a conversio elmaradása esetén fizet.

¹ Találóa n mondta *Schmoller* tanár egy felszólalásában: «... bei den Fragen der Entschuldung steuern wir, möchte ich sagen, auf ein uferloses Mehr hinaus.» (*Die Agrarkonferenz vom 28. Mai bis 2. Juni 1894.* – Berlin 1894. – 262. lap.)

² L. e kérdés alapos kifejtését *Dr. K. ti. Ran:* Über den kleinsten Umfang eines Bauerngutes. Heidelberg 1851.

Így a terhelési tilalom nemcsak elzárná a jelzáloghitel forrását, de lényegesen korlátozná a személyhitelt is. Ez pedig a kisbirtokosra nézve sok esetben egyértelmű volna gazdasági megerősödése feltételeinek elvonásával. Örökösödés esetén a terhelési tilalom gyakran gátolná a földbirtokra vonatkozó hagyatéki igényeknek olyan rendezését, hogy az egyik örökös átveszi a hagyatéki birtokot és örökösársait jelzálogkölcson felvételével elégíti ki. A terhelési tilalom a földbirtok-értékre is nyomasztó hatást gyakorolna, a mi a kisbirtokososztály vagyoni veszteségét jelentené.

További megoldásra váró kérdés a következő is. Ha a kisbirtokososztályon az állam segíteni akar, úgy kétségtelen, hogy a már tényleg megterhelt kisbirtokokon nyugvó jelzálogkölcsonök konverziójánál nem állhat meg, mert ez nem volna igazságos, sem gyökeres orvoslás, hanem a jövőben a még tehermentes kisbirtokok részére is biztosítandó az ily olcsó, államilag garantált kölcsönök engedélyezése; mert különben a kisbirtokosok előbb súlyos jelzálogkölcsonöket vennének fel és ezeket konvertáltatnák. Ha tehát nem csak a már bekebelezett jelzálogkölcsonök conversiója, hanem a jövőben felveendő ily kis jelzálogkölcsonök engedélyezése is állami közbenjárással történék, a mi természetes folyamánya volna az ily jelzálogtehermentesítési műveletnek: úgy az állam olyan kockázatot vállalna magára, a melynek mérve előre meg nem állapítható. Ilyen korlátlan pénzügyi felelősséget pedig az állam nem vállalhat el. Mihelyt pedig az állam az esetleges hiányokért csak bizonyos maximális összegig, tehát korlátolt mértékig vállal szavatosságot, úgy az egész művelet is ennek megfelelő határok közé szorul és célját el nem éri. Mert vagy a becsérték szigorú megállapítását vonja maga után, hogy minél kisebb összegek engedélyeztetesenek, vagy nem részesedhetik minden jogosult a conversióban. De az sem kívánatos, hogy a magánhitelezők kizárásával az állam legyen a mezőgazdaság főhitelezője; még pedig nemcsak pénzügyi, hanem politikai tekintetéből sem.

A kifejtettek után a kisbirtokokon nyugvó jelzálogkölcsonöknöknek állami szavatosság mellett, alacsonyabb kamatozású kölcsönökké való átváltoztatására az időt nemcsak hogy elérkezettnek nem látjuk, hanem – feltéve, hogy ennek előfeltétele: az általános túlterhelés megállapítható volna – maga az orvoslás eszköze annyi hátránnyal, megvalósítása annyi nehézséggel járna, hogy mellette állást nem foglalhatunk. Az ilyen esetleges conversióból származó mérsékelt előnyök nem érnek fel a megvalósítással kapcsolatos nagy hátrányokkal.

A KÖZSÉGI ADÓK

**ÁTHÁRÍTÁSÁNAK ELMÉLETI
SZEMPONTJAI**

ÍRTA
HEGEDŰS LÓRÁND.
EGYETEMI M. TANÁR.

A községi adók áthárításának elméleti szempontjai.

Az adóáthárítás tana az adók elméletének legmélyebb és legérdekesebb problémáival foglalkozik. Már maga az, hogy a kivetett adó, midőn azt az adót befizető alany magáról eltolja, akkor eltűnik a felületről és hosszabb vagy rövidebb ideig járja a társadalomnak szövevényes mélységeit: magában az is elegendő volna arra, hogy az adóáthárításnak minden tüneménye iránt fokozott figyelmet keltsen. Ha azonban ehhez még azt is hozzávesszük, hogy az adóáthárítás kutatásában, az adóáttolás legkülönbözőbb ágazatainak végén, mindig azt a nagy czélt kell a tudománynak kergetnie, hogy tényleg, valóság szerint ki, kik és mely osztályok viselik az adót vagy az adórendszer terhét: akkor kétségtelenné válik előttünk, hogy az adópolitikának minden egyes rendszabályra nézve előbb az adóáthárítás törvényeihez kell mérnie magát s ennek döntéseitől várni az eligazodást.

Az adóáthárítástanáinak fontosságát, nagysúlyú voltát fel is ismerte a pénzügytudomány. Kellő helyet adott e tünemények vizsgálatának a közháztartásokról szóló rendszerében s a legjobb erőket küldte csatába, hogy új igazságokat zsákmányoljanak az adóeltolódások elmélete számára. Mégis, ki tagadhatja, hogy az újabb időben éppen ezen a téren ellanyhulást, sőt elkedvetlenedést mutat az irodalom. Mintha kiábrándulás lohasztotta volna le a csapongásnak induló reménykedéseket. Egyszerre több helyről is komoly intelem hallatszik, mely igaz ok nélkül nem támadhatott volna. Hogy mást ne is említsünk, *Földes Béla* «*Államháztartástan*»-ában (1900) abban foglalja össze sokoldalú fejtegetésének lakonikus eredményét, hogy «az adóáthárítás egyfelől fikció, másfelől, a mennyiben mintegy árnyékként kíséri az átalakulásokat, tudományosan nem is követhető.» És: «azért sem lehet tudományosan tanulmányozni az áthárítás alakulását, mert egész különböző alakban lép föl» (198. 1.). *Földes*-nek ezek a sorai a pénzügytudomány-nak többrendbeli csalódásait fejezik ki élesen.

Bizonyára nem azt jelenti ez a «depresszió», mintha az adók áthárításában semmi igazságra nem jutott volna a kutatás. Senki sem fogja megtagadni azt, hogy az áthárítás jelentőségének fölismerésében, eseteinek szétbonczolásában, sőt némely következéseinek kiszámításában oly eredmények gyűltek össze, a melyek között széttékvén, messzire magunk mögött látjuk azt az álláspontot, melyet *Stein* Lőrincz ekképpen szólaltatott meg: «Az adóáthárítás a legkülönösebb fogalomzavarok egyike, mely a tudományban előfordult». (Lehrbuch der Finanzwissenschaft. IV. kiadás 1878). De megint igaz az is, hogy ma már senki sem gondol arra, hogy – (a mint az újságolvasó közönség egy része ma is még öntudatlanul megteszi) – az egyenes adók és közvetett adófajok közt az adóáthárítás fogalmát állítsa oda válaszfalul s mennél merevebben viseli magán valamely adónem az egyenes adók jellegét, annál inkább azt higye róla, hogy nem lehet áthárítani. Hiszen, hogy minden egyéb czáfolatot mellőzünk, egészen világos, hogy még az egyenes adók katasztrális typusa, a földadó is, egész más tehermegoszlást példáz akkor, ha egy réginyomású gazdálkodásra vetik ki, melynél a pénzgazdálkodás a legszűkebb korlátok között érvényesül csak és megint más lesz szétoszlása akkor, ha ugyanaz a birtok mozgékony kereskedő kezében, a konjunktúrák járása szerint folytonosan új és új piacokon jelenik meg változó terményeivel.

A földadónak ez a példája szerény nézetem szerint, egyúttal megadja a kulcsot is ahhoz a válsághoz, mely az adóáthárítás tanában s a tudósok pessimistikus hangulatában tapasztalható. Mert ez a példa arról szól, hogy még ott is, ahol arra legkevésbé számítottunk volna, az egyéni esetek oly sokszerűek, hogy összetörik az elsietett vagy *a priori* vélelmezett általánosításokat. A túlzásba vitt általánosítások egyfelől, másfelől pedig a megfoghatatlanná finomult határozatlanságok, (melyek amaz általánosításokat árnyékaik gyanánt szokták kísérni), ezek rontották meg az adóáthárítás elméletének nekiindult fellengző reménysegeit. Alig hiszem, hogy a válságnak ezt a diagnosisát bárki is megtámadná. Az adóáthárítás kutatásának első korszaka sokat markolván, nemcsak keveset fogott, hanem sokszor nem is az után nyúlt a mit czélul látott. Ennek a visszahatása a lehangoltságnak s válságnak mai korszaka.

De ha igazi az, hogy az adóáthárítás jelenségeinek oly rendkívüli a pénzügytani és sociologiai jelentőségük (mint a hogy bevezető sorainkban vázoltuk) akkor ennyiben a dolog nem maradhat. Ha az elméletnek is, az adópolitikának is olyan nagy szüksége van minden törvényszerűsége, melyet az adóteher eltolódásáról napfényre hozhatunk, akkor a kisebb eredményeket sem szabad elhanyagolni, sőt (ha más-

ként nem megy) e megszükitett körökben kell biztos állást foglalni s a lábunkat erősen megvetni. Ha nem vetjük meg ezt a munkát, – mely persze nem olyan tetszető, mint az általánosságok csalóka ködképének kergetése, akkor nemcsak határozott eredményekre juthatunk, hanem idők folytán lépésről-lépésre annyi tért nyerhet az adóáthárítás elmélete, hogy a nagyobb, ma az elszietések által elrontott, problémák vizsgálatához is újból hozzáfoghat.

A német tudomány érezte azt, hogy az áthárítási válságából ezen a szűk ösvényen lehet csak kimenekedni s ezért részlet-kutatói valósággal halálmegvetéssel dobták magokat oly kicsinyesebb adóáttolások kifürkészésére, mint a minő például egy újjonnan behozott söradónak ár-zavargó hullámzása. E rövid tanulmány azonban más oldalról akarja a válságnak ugyanazt a lecsapolását, az adóáthárítás kutatásainak ily szilárdabb körzetekre való szűkítését megbeszélni. És pedig: *fővonásai-ban kívánná tisztázni azt a kérdést, hogy az adóáthárítás elméletének mely továbbépítését tenné lehetővé a községi adók áthárításának külön vizsgálata?*

A községi adókkal az állami adók mellett a pénzügytan mindmáig túlságosan mostohán bánt el. A mint az államadó-hatalma a jelenlegi társadalmi rendben lassanként eltakarta a régi adó-souverenitásokat, azon módon az állami adók elmélete mellett a másnemű adófajok kutatása sarokba szorult. De éppen az utóbbi éveknek pénzügyi eseményei fognak oly nyomást gyakorolni a pénzügytudományra, melynek folytán a községi adók méltóbb térhez jutnak s törvényszerűségeik vizsgálata behatóbb figyelmet és szélesebb érdeklődést keltend.

E pénzügyi események alatt *Miquel*-nek 1893-iki porosz községi adóreformját s a helyi adók megvitatására kiküldött angol királyi bizottságnak (*Royal commission on Local Taxation*) 1901-ben elkészült nagyjelentőségű reportját értem. Azok a kisebb, de szintén érdekes új kísérletek, melyek többek közt a *bajor* pénzügyminister által 1903. októberber benyújtott telekérték-megadóztató javaslatban vagy *Braunschweig* herczegségnek 1904. július havában közzétett (s mindenesetre igen elhibázott) községi forgalmi adójában mutatkoztak, már csak kisebb tünetei voltak a nagyobb átalakulásnak.

Maga a nagy porosz reform s a mélyreható angol kutatás világosan elárulja azt a fordulást, mely új és modernebb életfejlődést akar a községi adózásnak biztosítani. Míg azelőtt a községi adók mindig úgy jelentek meg szemünk előtt, mint azok a felfutó növények, melyek összefonódó indáikkal rákapaszkodnak az erős fára s csak azon – az állami adózás fáján – tudnak megélni, addig most arról van szó, hogy a városok és községek adózása önálló talajba bocsáthassa le gyökereit.

A porosz reform a gyakorlati megvalósulást is kezébe vette, a mikor egyes állami adókat 1893-ban a községeknek engedett át s külön községi adók helyét is kijelölte. Elméleti szempontból, az adóztatás állami és községi oldalainak külön-külön való megvilágítása tekintetéből pedig hatalmasabb adathalmazra a legényenczebb kutató sem számíthatott, mint a melyet a nagy angol bizottság 1901. május 28-án kelt *Final report*-jával terjesztett a brit törvényhozás elé. Öt esztendeig (1896. augusztusától kezdve) dolgozott és gyűjtött ez a bizottság; 162 tanú-szakértőt hallgatott ki, a községi adózás kérdéseit a legkülönbözőbb oldalról megforgatta, az egyes eseteket szálaire szedte és saját nagy reportján kívül oly becses dolgozatokat bocsátott közre, mint Sir Edward *Hamilton* és Sir George *Murray* beható külön véleményező tervezete, valamint a városi telek értékek (*site values*) megadóztatásáról szóló emlékirat, melyet a most nevezettekén kívül lord *Balfour of Burleigh*, *J. B. Balfour* és James *Stuart* jegyezték alá. Nyilvánvaló, hogy midőn az angol parlament ily mélyen fölásatja s megrostáltatja a községi adók talajföldjét, akkor az adóelméletnek csak ki kell nyújtania kezét, hogy az eredményeket garmadába gyűjtse; s mihelyt gyűjteni kezd, a hatás nem maradhat el.

Úgy a gyakorlati megvalósítás, mint a széleskörű kutatás terén ezek szerint a községi adók új és fontosabb szerephez jutottak. Nyilvánvaló, hogy új korszakuk nyílik, sőt részben már meg is kezdődött, mely nekük nagyobb önállóságot és változatosabb tényeztetet fog hozni, így állván a dolgok, azt hiszem, nem járok egészen helytelen nyomon, ha úgy nézem, hogy a községi adóknak azt az új evolúcióját a pénzügytan azon részének kell hasznára fordítani, mely elsőrangú fontosságánál fogva azt megkövetelheti, válságos állapotánál fogva pedig arra rászorul. A községi adók új eredményeit és kísérleteit az adóáthárítástan továbbépítésére kell felhasználni. Ez a mondás pedig nem csak jámbor óhajtást fejez ki, hanem az elmondottak után egy kényszerű következtetést akar egyszerűen följegyezni. Ha az adóáthárítás tana oly rendkívüli jelentőségű, ha ez a fontos tan azért jutott válságba, mert több helyütt a kódös általánosítások kihúzták alóla a szilárd talajt, – ha segítséget ez ellen úgy nyerünk, hogy szűkebb körzetben próbálunk új kiindulási pontokat találni: akkor meg kell ragadnunk minden oly alkalmat, mely áttekinthető és egyszerűbb, ám azért modern adó-jelenségeket tár elénk; akkor a községi adóknak új korszaka nagyobb önállósítási kísérleteivel és részletezőbb megvívázásaival, éppen kapóra jön; akkor meg kell okvetlenül kísérteni azt, hogy az adóáthárítás elméletének válságából és pessimistikus benyomásaiból nem lehet-e éppen a községi adók kerék-fordulásával kimenekedni.

Úgy gondolom, hogy ez lehető is, szükséges is; ezért néhány elméleti szempontot kíván e szerény dolgozata erre a célra kitűzdelni.

Nézzük meg közelről, hogy a községi adók vizsgálatában, hogyan és hol lehetne oly támpontokat találni, melyek az adóáthárítás tanának szilárd állásfoglalásokat biztosítanak. Oly stratégiai gyűjtő-helyek kijelöléséről van szó, melyek először a községi adók pozícióin uralkodnak, de azután úgy körül vannak sánczolva, hogy később megkezdődhetik belőlük a kifejlődés az állami adók nagyobb hadtömegeinek kikémlése felé is.

Az adóteher különféle eltolódásainak pontosabb megügyelése okából azért alkalmasak különösen a községi adók, mert szorosan körülvevett, jobban áttekinthető területen jelentkeznek. Ezért a községi adók hatása világosabban meglátszik, a különféle adónemek halmazata könnyebben szétválasztható alkotó elemeire és ugyanazért egyes községeket, városokat könnyebb is, megengedhetőbb is egymással összehasonlításul szembeállítani, míg két nagy állam adórendszerének az összehasonlítása, annyira eltérő és bonyolult viszonyaiknál fogva, alig enged meg valamely határozott következtetést. Legalább is az adóáthárítás törvényeire nézve igen kevésre mehetünk a különféle államok pénzügyi egybevetése útján, holott az egyes községeket adóikkal hamar egymás mellé rakhatjuk s így a tüneményeket ellenőrizhetjük.

Vonjuk le ebből az élénk toluó következtetést. Mivel a községi adók illetén (most rajzolt) természete lesz a mi erősségünk, ennél fogva egyelőre nem használhatjuk fel a községi adóknak azokat a nemeit, a melyek az állami adóknak egyszerű folytatásai, pótlékai. A községek, városok szempontjából nagy jelentőségű jövedelmi források lehetnek a pótlékok s nálunk Magyarországon különösen azok. De abból a szempontból nézve, a melyet az áthárítás elméletéért el kellett foglalunk, az adópótlékok közigazgatási választóvonalára elmosódik s az állami adók egyszerű nyúlványainak mondhatjuk őket. Belső természetük szerint tényleg az állami adók fokozásai. Ezért a pótlékok áthárítási jelenségei már az állami adók áthárításával kerülnek egy kalap alá. Legtöbbször a községi pótlék csak mennyiségileg növeli az állami adót s ennél fogva öregbíti az állami alap-adónak az áthárulásokban mutatkozó természetét. Igaz s tagadni senki sem fogja, hogy midőn egy állami adófajra mindjobban ránehezedik valamely községi pótlék, lassanként oly súlya lehet ennek a függelék-adónak, hogy nagy terhével az alapját képező állami adónak átruházását is elhajlítja, ebbeli tulajdonságait elgörbíti. Egy szóval előállhat és elő is áll az, a fizikában gyakori tünemény, a mikor a kvantitatív változás addig fokozódik, míg kvalitatív eltérés támad. Azonban ezek az esetek sem téveszthetnek meg

bennünket abban, hogy még ilyenkor is teljesen az állami adók alapján állunk s a községi adó súlya csak ugyanazt a változást idézi elő az illető adónak viselkedésében, mint a mely bekövetkezett volna akkor is, ha a községi pótlék behozatala vagy növelése helyett maga az állami alap-adó duzzadt volna föl ugyanannyival. Tehát, bárha az ilyen esetekben a községi adó halmazódása az állami adó áthárítását minőségileg is megváltoztatja, még ez a változás is tényleg az állami adó természetéből kifolyólag megy végbe. Még mindig az állami adók törvényszerűségei között járunk tehát ilyenkor is, s az áthárítás szempontjából nézve nem jutottunk még bele abba az elhatárolt területbe, melyet a községi adók áthárításának kipécéztünk. Nem azt jelenti e következtetésünk, mint hogyha talán a községi adópótlékok nem mutatnának egymással, vagy az állami adókkal szemben érdekes áthárítási tünetenyeket. Sőt még azt sem jelenti, mintha e tünetenyek kikutatása elől mindörökre be akarnók csukni az ajtót. Hanem igenis azt hirdeti ez a felfogás, hogy a mikor az adóáthárítás elméletének válságából a községi adók szűkebb, de szilárdabb talaján át akarunk kimenedni, akkor először egészen vissza kell vonolnunk arra a terepre, a melyen az áthárítás nézőpontjából a községi adók tiszta vonását föl ismerhetjük. Ha majdan a kutatás ezekkel az utóbbiakkal egészen tisztába jött, akkor következik el ideje annak, hogy az állami adókba kapaszkodó pótlékokat oly átmenetnek tekintse, *melyeken át* az állami adók egyes fajainak áthárítási tünetenyéhez észrevétlenül előnyomulhat.

Első, önálló támpont gyanánt vessük szemünket oly alakulatra, melyben a községi életnek eleven ereje úgyszólván egy nagy áthárításban fonódik össze. Találunk is ilyet. A «helyi adók» (local taxation) körül végzett nagyszerű angol kutatás jelentésébe nem ok nélkül van belefűzve a «*Separate report on urban rating and site values*» (külön jelentés a telek-értékek s azok városi megadóztatása tárgyában). Nem kisebb férfiak, mint a bizottság elnöke: lord Balfour of Burleigh és J. B. Balfour, Sir Edward Hamilton, Sir George Murray és James Stuart írták alá. Hogy az a tervük, mely szerint az angol poor rate alá tartozó adóbecsléseknél ezután a házak értéke külön becsültessék s megint külön a telkeké, hogy ez a terv ajánlott módszerükkel keresztülvihető-e és kifizeti-e magát: a mi írószobánkából alig dönthető el. Általán az angol községi adózás tényleges viszonyai-ban csak nagy óvatossággal lépegethet az idegen, a midőn látja, hogy a «poor rate» alapja jórészt még mindig Erzsébet királyné háromszáz esztendőös (1601) törvénye s észreveszi azt a casuistikát, mely e háromszáz éves a törvényes alapon községenként külön-külön megadóztatja az

illető község határába eső vasút-darabokat (!) (*Final report* 56. 1.); ez esetben az 1836. «Parochial Assesments Act» is mellék-segélyül szolgál, bár szintén a vasutak építése előtt keletkezett). Nem is erről van szó. Hanem szó van arról, hogy a községi adók áthárításának becses és könnyen kiaknázható szempontja előtt állunk akkor, mikor a telek-értékek megadóztatásához érkezünk.

Az elmélet vizsgálódásaira nézve pedig az angol példa – éppen megfordítva – rendkívül értékes, sőt megbecsülhetetlen ugyanazon sokszerűségénél fogva, mely mint valamely prizma, széttörő alkatelemeire az egységesnek látszó jelenségeket. Úgy a *Final report*, mint a *Separate report* teljes erővel mennek a városi telek-értékek, ezek adójának s az adó áthárításának kutatásába. Maga az anyag, melyre ily nagy adatgyűjtés után támaszkodhatnak s mely annyi szakértő rostáját járta meg, rendkívül gazdag és kiterjedt. De a megkülönböztetéseknek, melyek éppen az áthárítás tana tekintetéből, a támpont kitűzését jelentik, pompás alkalmát azért kapjuk meg itt, mert a bonyolult angol élet sajátosságai itt teljes erejükkel az elmélet javára jelentkeznek.

Könnyű kimutatni azt, hogy az 1901-ben befejezett brit ankét, csakugyan ezt az alkalmat hozta meg. A mint maga a «*Separate Report*» is kifejti (153. 1.), Nagy-Britanniában a mi megszokott telek-tulajdonrendszerünkön kívül, még két más alakja is van a telekbirtoklásnak. Egyik a «telekjáradék» (*rentchargé*) rendszer, melyben a tulajdonos vagy örökre, vagy 999 évre engedi át területét járadék fizetése fejében. A másik a londoni (de más nagy városokban is előforduló) *leashold*, a hol a városi föld ura 99 évre (néha 80 esztendőre) adja át az építkezőnek telkét, s a «lease» letelte után épületekkel együtt visszanyeri azt a «lessors a bérlő «lessee»-tól. Miután mind a két esetben a tulajdonost és tulajdonát egymástól nemzedékek választják el, ennél fogva az albérlő (építő) után, még a jogalanyoknak egész sora tolódhatik be és tényleg így is történik. A telekértékének emelkedése ennél fogva a legkülönbözőbb változatokban oszlik meg az újabb meg újabb járadékokban, a mi által a telek (ház-) adónak minden neme a külön felismerhető adóviselő sorozatára bomlik széjjel. Ugyanezért az adóáthárítás tana nemcsak a közelről meglátható eseteknek egész sorozatával gazdagodik itt, hanem oly skála bontakozik ki a megfigyelők előtt, melyben az adóáthárításoknak külön stádiumai külön is megfoghatók. Az angol telek-járadékoknak az a szétbontozolása tehát, melyhez a Royal Commission oly gonddal látott hozzá, úgy hat a községi adók ezen fajának áthárítására, mint a színképelemzés a sugár vegyi elemeinek fölismerésére. És éppen erre nagyon szükség.

Midőn az elméleti szempontok felkutatásának útját járjuk, nem

lehet célom az, hogy azokat az egyes analiziseket ismertessem, melyeket teszem föl a londoni County Council szószólója (Separate Report 158. 1.), *Harper*, a londoni Assistant Valuer, *Fletcher Moulton* (Separate Report 161. 1.) terjesztettek elő. Ám a külön jelentés alájegyzői reformjukat éppen abból az okból követelik, a melyet *Fletcher Moulton* ekként fejezett ki: a jelenlegi községi ingatlan-hozadéki adó («rate») azért igazságtalan, mert rendesen azokat terheli, a kiket a tulajdon élvezetének csak egy része, még pedig kis része illet (160.1.). így azután reformjuk érdekében nemcsak arra törekednek, hogy szemben a közkeletű általánosításokkal, a telek-értékek növekedésében részesülő különböző érdekeltséget szétválasszák. Nemcsak a régebbi Town Holdings Committee álláspontját fogadják el abban, hogy a telek-tulajdonosok közvetlen megadóztatása szükséges «politikai és érzelmi okokból». (Separate Report (165. 1.), Hanem tovább mennek, midőn azt tűzik ki célul, hogy az a közteher, mely jelenleg közvetve és rendetlenül éri magát a városi telkek értékét (illetőleg az érték folyamatos megjelenését, a járadékot), közvetlenül, láthatóan s lehetőleg egyenletesebben zuhanjon arra. Erre való a példának gazdag sokasága s megállapítása azon jeleknek, melyek odamutatnak, hogy az építésre bérelt telek terhe a szerződés kezdetén visszahárul a föld urára (167. 1.), míg a későbbi időben a «lessee» és nem a «lessor» tekintendő tulajdonosnak az adó szempontjából is (164. 1. és 39. 1.). Ily módon a községi adók áthárítása, a melyet a Final Report elején «baffling question»-nak nevez, lassanként subtilis szálakra kezd válni, a mint tovább haladunk. És éppen ez ok volt az, a miért a községi adók ezen részénél látjuk első sorban megköthetőnek úgy a talajt, hogy az adóáthárítás törvényszerűségei ne vesszenek el a futó homok szétszóródásával.

A városi (községi) telkek értékének és érték-növekedésének megadóztatása ekként a kutatások legintenzívebb fénykörébe jutott bele. Első látszatra is világos, hogy mennél jobban sikerül az érték-alakulást szálakra fosztani, annál világosabban tűnik ki az egyes részekre tapadó adótehernek megoszlása is, a mi egyjelentőségű az adóáthárítások valóságának megállapításával vagy megközelítésével. Azonban, éppen az adóáthárítás elméletének nézőpontjából nemcsak ezt az oldalát kell meglátnunk ennek a kutatásnak. A községi (városi) ingatlanok (első sorban telkek) értéke és érték-növekedése, vagy az árban, vagy a járadékban érvényesül, lép a világ elé. Mind a két formát kiválaszthatja adójának tárgyául az adóztató hatalom; az adó tehát lehet ingatlan-vagyonadó s például forgalmi adóval sújtjuk, vagy lehet bér(házbér)-adó, a minő az angol városi poor rate is ma legnagyobb részében, akár mostani egységes fajtájában, akár a Separate Report által terve-

zett bifurkációjában: ház- és telekadó. Kétségtelen azonban, hogy mind a két esetben az egésznek a gyökere: az érték egy és ugyanaz s ezért a kétféle nyilvánulás nem változtatja meg az érték-képződés egységes természetét. Már pedig éppen ez a sajátos érték-születés az, mely miatt, szerény nézetem szerint, az adóáthárítás tana számára is itt kell kijelölni az első horgonyzó állomást.

Ha közelebbről nézzük a községek területén belül lévő ingatlanoknak érték-természetét, akkor az egyesek érték-előállító működésén kívül (minő a ház-építés), egy másik, nevezetesebb érték-elemet találunk ott; sőt a telkek értékében majdnem csak ezt az utóbbit. A külső jogi burkot félretelva, egy nagyszerű érték áthárítás folyamatát pillantjuk meg. A községi, városi társadalom maga, összeségének munkájával, a helyi szervezkedés tényénél és következményeinek egymásba fonódó sorozatánál fogva, az egyéni munkák fölött, azokat túlhaladva értéket termel. Ez verődik le láthatatlan processusban, a telkek árban vagy járadékában. Ez az első állomás. A telkek azonban egyesek tulajdonában vannak s így a község, az általa termelt értéket tényleg átadja e tulajdonosoknak. Ez a második állomás, mely egyúttal az első érték-áthárítást jelenti. Az érték azonban még nem pihent meg. A község, szükségleteinek fedezése okából az értéknek egy részét – akár vagyoni, akár járadékszerű mutatkozásában – adóban visszaveszi. Ekkor a harmadik helyzetbe jutunk el s ugyanazon értékforrás-termelvénye másodszor gördül. Végül a megadóztatott az adó által okozott hiányát igyekszik másokra tolni, vagyis oly művelet kezdődik, mint mikor az elgurult kő helyére több felől kődarabok gördülnek le a lejtőn, helyét betöltendő. Ez a harmadik érték-áthárítás, mely egyúttal adó-áthárítást jelent.

Hogy csakugyan ez a folyamat vetített képe, alig lehet kétséges. A Royal Commission egésze is, egyes tagjai is figyelték azon eseteket, a midőn a város először terjeszti ki értékvarázsoló hatalmát valamely új teleksorra, – vagy a mint olvassuk, a földterületek «megérnek», elébe érnek a városi használatnak s annak árainak. Ugyancsak az általunk leírt alakulat lebegett a bajor pénzügyi kormány előtt is, midőn 1903. októberében a Telekérték adó (*Grandwertsteuer*) behozataláról szóló javaslatát azzal magyarázta és indokolta meg, hogy az a földadót egészen érintetlenül fogja hagyni, mert az új adó oly rendes, külön egyenes adó lesz, melyet csak ott szednek, a hol a község határába eső területek beépítetlen állapotukban, a természetes hozadékuknak megfelelő árnál magasabb értéket képviselnek.

A városi telek-értékek illetően megadóztatása, akár vagyoni állaguk, akár járadék-hozadékuk szerint történjék is, természetesen társa-

dalom-politikai tekintetből is nagy jelentőségű. Egy perczig sem tagadjuk ezt, sőt megerősítjük, daczára annak, hogy jelenleg nem ezt az oldalát kívánjuk kidomborítani a tüneménynek, hanem csupán azt, mely az adóáthárítás folyamatát egy hasonló érték-áthárítási lánczolatba kapcsolta bele. Semmiképen sem akarom azonban elhomályosítani, vagy eltüntetni azt, hogy mihelyt magára a «betterment» kérdésre térünk át akkor abba belejátszik a munkával ki nem érdemelt nyereség (*unearned increment*) megadóztatásának socialpolitikai alapon nyugvó problémája s hogy voltaképen a «Grundwertsteuergesetz» kísérleteknél *George Henry single tax*-ának a községekbe központosított eseteiről van szó. Ki kellett emelnem ezt azért, mert egyrészt semmiképen sem oszthatom *Smart* tanárnak azt a szakvéleményét, hogy az értéknövekedés minden ily megadóztatása abból az alapelvből indul ki, hogy a földnek magántulajdonban tartása rablás s megint nem tehetem magamévá *Row-Fogo* nézetét, a ki szerint: «the appropriation of unearned increment has no more to do with orthodox finance than any other dispute about the ownership of certain things» (*Row-Fogo: An Essay on the reform of local taxation in England* 353. l.). Ismétlem tehát, hogy szemben a most idézett véleményekkel, teljesen elismerem ezen adókövetelményeknek társadalom-politikai tartalmát és pénzügytani szerepét. Azonban ehelyütt nem a folyamatnak erre az oldalára kellett figyelemmel lennünk, hanem ama másik jelentőségére, mely abból áll, hogy a községi adók áthárítása éppen ezekben az esetekben mint egy nagyobb értékáthárítási lánczolatnak megvigyázható tagja jelenik meg. Ez nem mond egyebet, mint azt, hogy az adóáthárítás ezen (községi) tüneményei nem oly elszigetelt értékjelenségek, melyeknek kezdete és vége a homályban vész el, hanem igen is, ki vannak ragadva izoláltságukból s az adóáthárítás kutatójának a többi, ugyanazon láncz-sorozatban lévő értékjelenségek segítségével a magok törvényszerűségeinek megfigyelhető tanúságaival. Ezért tartom ezt a pontját a községi adózásnak az adóáthárítástan elsőrendű támpontjának.

Második olyan jelenség-csoportnak, melynél az áthárítás kutatója szilárd talajra találhat, az *állami adókból községi adókká tett szolgáltatásokat* s azok törvényszerűségeit látom. Kétségtelen dolog, hogy az adóáthárítás elméletének mai válságát, a reménységeknek megcsalódását nagy részben az okozta, hogy azok az adók, a melyek régi idő óta s folytonosan fennállanak és mindig állami adók voltak, (még ha koronként számszerű tételeikben változtak is): az ilyen adók úgyszólván éppen megrögzött természetüknél fogva, ellentálnak az adóáthárítás tüzetes megfigyelésének. Mindjárt el kell ismernünk ezt, ha akármely városban körülnézünk és a házbéradó jelenségeit akarjuk leírni mert azt

találjuk, hogy a házbérek nem annyira a *házak*, mint inkább a városrészek, üzleti negyedek szerint nivellálódnak, oly általános mértékeket teremtve, melyek a lakás (vagy telek) árának megállapításánál irányadóul szolgálnak s így az adóáthárítás tekintetében nincs alkalmunk a lakásbérlő és a háztulajdonos harcát megfigyelnünk. Miután az adó régi, tehát általános, sőt szinte öntudatlan teherré változott s ezért mondhatjuk azt, hogy az ilyen adónál az áthárítás kutatója hasztalanul kopogtat legfinomabb műszereivel is. Ezen a kemény ellentálláson azonban abban a pillanatban rés nyílik, a mikoron a valamely adót egyik adóztató hatalom kezéből a másikba adjuk át; a mikor gyökerestől kivesszük az egyik talajból s más földbe ültetjük. Ilyenkor annak az adónak addig elrejtett gyökérszálai is napvilágra jutnak, az *átültetés időszaka alatt*.

Az adók tanát, a midőn azt állapítjuk meg róla, hogy csak a változások alatt tud valamely tüneményt – a jelen esetben az adóátruházást megügyelni, ezért szemrehányás nem illetheti, mert minden tudomány-ág osztozik ebben a sorsban. A hogy a filozófia megismeréstana szerint valamely örökké változatlan «jelenség» emberi szervekkel soha sem lenne fölismerhető: úgy a fizikus a levegőt csak mozgásaiból írhatja le, a jogász pedig codificatiókhoz is mindig akkor fogott, mikor a régóta fennálló s szinte öntudatlanná lett jogrenden az új körülmények változást parancsoltak. Ugyanez és nem más a mit az adóáthárítás tanában tapasztalunk. Nem azért alkalmas az általunk emiített pillanat az adóáthárítás elméletének különös gazdagítására, mert éppen állami adók léteztek eddig s azok egy része éppen községi szolgáltatásokká változik át. Igaz, hogy az adóztató hatalom körének ilyenén megszűkítése is megkönnyíti a vizsgálódást. De maga az hogy változás, hogy átültetés történik, ez adja meg a szerencsés és fontos alkalmat. Az adó oly fordulatot tesz, eddigi helyzetéből kimozdulván, mely mellett eddig elfödött tulajdonságait is megpillanthatja a tudomány.

Ezért összegezhethük minden túlzás nélkül nézetünket abban, hogy az adóáthárítások törvényszerűségeinek vizsgálata újabb, szilárd kutatási területet nyer ott, hol állami adók a községek (városok) kezére adatnak át. Ha pedig azt a föltevésünket valósággá akarjuk változtatni, akkor kitűnően s egymást kiegészítve játszik kezünkre az a két pénzügyi esemény, melyet értekezésem elején nevezetességgül följegyeztem.

Poroszországban látjuk a gyakorlati kérdést. *Miguel* 1891-ben megkezdett nagyszabású adóreformját 1893-ban tetőzte azzal, hogy az állami és községi adózás viszonyát bátran tisztázta s az utóbbit is lehetőleg önálló fejlődésre serkentette. Nem csak a községi pénzügyek különféle ágazatait hozta ezáltal rendszeresen egyensúlyba, hanem éppen az egyes adófajoknak községi szerepét és viszonyát is pontosan

körülírta. Sok társadalom-politikai szempontnak az érvényesítése is teljesült. A törvény 54-59. §-aiban az adótehernek különböző adófajták közt való megosztásáról is gondoskodik. A mi azonban bennünket itt leglobban érdekel, megtörtént az, hogy a porosz állam három nagy hozadéki adóját, a föld-, ház- és iparkereseti adót kikapcsolta az állami adórendszerből s azokat átbocsátá a városok, községek szükségleteinek fődözésére. A nagy átültetés tehát oly közjövödelemre nézve történik meg, melyek egyrészt a földnek, a beépítetlen és beépített teleknek járadékából, másfelől az ipar hozadékaiból kerülnek elő. S ránk nézve ebben van a jelentősége az egész nagy reformnak.

Az, hogy a törvény 27 §-a külön megengedi a beépítés alá kerülő s ezért árúban emelkedő telkeknek erősebb megadóztatását: ez mutatja, hogy a mi előbbi, «első támpontunk» itt is érvényesül. Az adóáthárítás e két vizsgálódása között tehát az összefüggés nem hiányzik. Ez még inkább megerősíthet bennünket abban, hogy nem olyan eret bányászunk, mely hirtelen megszakad és elvész. Főszempontunk azonban e helyütt, a második támpont föltárása tekintetéből az kell hogy legyen, hogy Poroszországban e legújabb időben az adórendszernek oly alkatrészei mozdultak ki helyükből, melyek százados állami adók, melyek közül a földadó – a régi fejadók után – a legrégebb egyenes adók közé tartozik s melyek közül mindhárom adó állami minőségében nagy történeti múltnak lerakódását s megszokottságát mutatja. Mennél inkább igazak ezek az ismérvek, annál fontosabb ritkább és jelentősebb kimozdításuknak pillanata.

Az egész porosz községi adóreformok tényleges hatását *Wagner* ezekkel a szavakkal fogja össze: «Az 1893-iki községi adóreformnak nagysúlyú jelentősége már a törvény végrehajtásának első esztendejében mutatkozott, még abban, hogy az egyes adófajták között eltolódott az adóteher, a községi pótlékok lecsökkentek (a hozadéki adóknál is, amennyiben t. i. itt azt kell számba venni, hogy az eddigi állami adók átengedtettek a községeknek), a hozadékadókra az eddiginél nagyobb, a jövedelmi adóra az eddiginél kevesebb teher jutott; a községekben más, közvetett fogyasztási és forgalmi adók fejlődtek ki s végük az adószükséglet csökkent, ha nem is absolute, de viszonylag, még pedig azért, mert más rendes közjövödelmek, különösen illetékek, járulékok keletkeztek. Minderre kétségkívül külön nagy befolyása volt annak, hogy a három nagy állami adó a községek kezére ment át.» (*Wagner Adolf: Lehrbuch der Finanzwissenschaft. IV-ik kötet 1899.*) I. félkötet, 91. lapon). Ha ily nagy változás történt, megengedhető lenne-e, hogy az adóáthárítás tana ezt a ritka alkalmat elszalassza és elképzelhető-e, hogy üres kézzel fog visszatérni akkor, mikor egy ilyen

fordulat oly adóalakulatokat mozdít meg, melyeket azelőtt éppen megszokottságuk és merevségük miatt nem tudott megfigyelni? Sem megengedni, sem elképzelni ezt nem lehet. Legkevésbé lehet pedig azért, mert a porosz adóátültetések nem egyedül álló, bár legfontosabb jelenségek, hanem egy szélesebb sornak tagjai a melyben már előzőleg helyet fog *Goschen* 1888-iki reform-terve (mely nagyobb részében törvényt is lett) s a mely nálunk azokban a megújuló követelésekben ölt testet, melyek a hús- és borfogyasztási adónak a községek háztartásába való átengedését sürgetik.

Míg Poroszországban találjuk meg főfontosságú példáját azon változásnak, a mely valamely állami adófajta községivé tesz s ezáltal új alkalmat szerez az adóáthárítás tanának arra, hogy területet nyerjen: addig az Angliában összegyűjtött megbecsülhetetlen adat bányából már ugyanezen jelenségek elméleti megvilágítására is kapunk segítséget és biztatást. Világos és jelentős példája ennek *Row-Fogo* kutatása, mely éppen a Royal Commission on Local taxation eredményeit értékesíti. Fentidézett könyvében külön s igen részletes fejezetet szentel «*The effects and the transfer of local rates*» (106 és 182 l.) címmel a községi adók áthárítási problémáinak. Még pedig ott töri fel a talajt, a hol mi ezen második támpontot megjelöltük. Külön vizsgálja az áthárítás kérdéseit először arra az esetre, ha egyenletes, egykulcsú házadóval van dolgunk; megint külön vizsgálódás alá vonja azokat az eseteket, a mikor különböző, «egymással versenyző» területeken a ház- vagy telekadó nagysága is eltérő. A két külön kezelt jelenségcsoportnak ily szembeállítása lényegesen hozzájárul a kérdések tisztázásához, annyival is inkább, mert hogy a házadónak quasi fogyasztási adó természetét domborítja ki. Ez ismét az adóáthárítás tanának válik előnyére, mert hiszen általában a fogyasztási adók jobban hajlanak az áthárításra. Ugyanezt a megkülönböztetést követi *Row-Fogo* a boltokat, üzleti helyiségeket terhelő községi adókkal (local duty on trade premises) szemben is, mutatván, hogy tényleg alig lehet megállani az érdekes megfigyelések sorozatában, mihelyt a kutatás ezen a téren megindul.

Harmadik soron ott segíti a községi adózás s jelesül annak újabb alakulása az adóáthárítás tanát, a hol is önálló s új községi adófajta keletkeznek, a melyeket nem árnyékolnak be az állami adók s nem is azokba kapaszkodnak. A németországi újabb – bár még csak szórványos – adókísérletek, épp oly példái ennek, minő Budapesten a kerékpáradóval, vidéki városokban a szikvíz megadóztatásával tett próbák, avagy a fővárosban a vámvonalon át behozott vad-hús-nak megvámolása. Régi ősük ez adófajoknak a kutya-adó. Fontosságuk

a múlthoz képest azonban azért nő, mert a mint egy angol közigazgatási szaktektentély *igen* találóan mondta az egyesült New-York «char-tájának» elkészülése alkalmával (1897): a jövő nagy kérdése az lesz, hogy lehet város-óriásokat demokratikus alapon kormányozni.

Az adóáthárítás elméletét azért érdeklik ez új fejlemények, mert mindannyiszor az ilyen adó határának területe könnyebben körülszabható s az ekként elválasztott adózó és nem-adózó körzetek között oly összehasonlítások történhetnek, melyekre alig van mód, alkalom az állami adóknál. Így a városi területek korlátjaival úgyszólván kipécézhethetjük az ilyen adók hatásának határait is, sőt olykor ott le is mérhetjük a hatásokat, megláthatjuk az adóalanyok között tovahullámzásukat, holott az államnak nagy területén és okszerű viszonyai között ily próbatevésekre nem vállalkozhatunk. Mennél újabb valamely községi adó s mentől jobban elhatárolható, annál alkalmasabb kezdő megfigyelésekre, míg viszont az így nyert eredmények azokat a községi (fogyasztási) adófajokon által, a melyek az állami fogyasztási adók nagyobb tarifájába behelyezkedtek, kitűnő átmenetet nyújtanak az állami adók tágabb körében mutatkozó áthárítási tünetményeknek további megfigyelésére.

A *negyedik* megfigyelő helyet a községi adók újabb alakulása számunkra oly különös jelenségeknél adhatja, a melyek nem szorosan vett adóáthárítások, hanem az adónak oly nevezetes mellékhatásai, a melyek az áthárítások velejárói gyanánt tekinthetők. Oly esetek értek, a melyeket az angol tudomány nem az «*incidence*» régibb, hanem az «*effects*» újabb kifejezése alá akar itt befoglalni. Magyarul ekként jellemezhetem e sajtáságos tüneteket: *az adó negatív hat olyanokra, kik vele összeköttetésbe nem jutottak.*

Első pillanatra bizonyára különösnek látszik, hogy az adóban levő nagy dinamikus erő még olyanokat is elérjen, kik nem nyúltak hozzá s hogy ezt a negatív hatását mi összeköttetésbe hozzuk az adóáthárításokkal. Pedig tényleg így van. Az adónak illetően hatását leginkább ahhoz a fizikai tünetnyhez hasonlíthatjuk, a midőn a villám beleüt egy szobába. Néhány tárgyat közvetlenül talál, másoknak csak egyes alkatrészeit olvasztja ki és végül a villámcsapással járó légnyomás a szobában levő személyeket odaveti, odaszorítja a falhoz. Az adóban rejlő nagy erő néha szintén ily különös mellékhatásokat hoz létre, nem merül ki abban, hogy vagy az adóalanytól magától szed el bizonyos értéket (az illetőben a hiány érzetét keltve) vagy továbbhatva érték-részleteket von el azoktól, kik vele érintkeznek, hanem mindezeneken túl még negatív hatását érezteti olyanokkal is, kik közelébe jutottak ugyan, de érintkezésbe vele nem kerültek. Kitűnő példáját látjuk

ennek a kerékpár-adó hatásában. Az a kereskedősegéd vagy irodában ülő hivatalnok, ki a lakásviszonyoknál fogva kénytelen irodájától, üzletétől távol bérelni lakást, nem sportból, hanem rendes életmódja által reá-kényszerített közlekedési eszközül tartja a kerékpárt. A városi kerékpáradó behozatván, ő adóalannyá változik. Miután az adó őt egyik kenyérkereseti eszközében sújtja, igyekszik annak terhét vagy munkaadójára tolni azzal, hogy fizetését felemelteti, vagy a gép megvételekor a gép árát nyomja le annyira, mint a mennyi adó néhány évig a gépet terhelni fogja. Ha sikerül bármelyik próbálkozása – (és ha egész osztálynak általános föllépése történik, akkor valószínűleg sikerülni fog) – úgy adóáthárítás állott elő, az első esetben a munkaadó, a másodikban a kerékpár-gyártó rovására. Ha azonban azokat az eseteket rögzítjük meg, a mikor a kerékpáradó behozatala folytán az a hivatalnok vagy magasabb képzettségű előmunkás *nem* veheti meg a kerékpárt, akkor kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy e be nem fizetett adó taszította el őt a gép megvásárlásától. Nagyobb érték-méretetek szerint fog ugyanez az eset megisméltödni ott, a hol a kerékpáradó folytán a gyáros nem terjesztheti ki a csökkenő kereslet miatt gyártelepét, a miként előzőleg tervezte; így a mellette levő s a kiterjesztést váró telek tulajdonosa nem kapja meg telkéért azt az áremelkedést, melyre bátran számíthatott és számított. Ő hozzá is elhatott tehát az adó rugó-ereje, értékére befolyást gyakorolt ismét a nélkül, hogy az adó terhe őt akár egyenest, akár közvetve érte volna.

A kerékpáradó esete, mely különben Budapesten is megfigyelhető, *Edgeworth* példája. Kétségtelen, hogy a tünemény, melyről szó van, adó-jelenség s az áthárítással kapcsolatos. Magam részéről nem fognám az adóáthárítás fogalma alá, mert a mikor adóáthárítás alatt azt a jelenséget értem, melyben az adóalany az általa fizetett adó terhét más személyre vagy személyekre tolja át, akkor mindig pozitív tartalmat látok e fogalom mögött, az adónak magának tovább gördülései. Még akkor is így van ez, ha az adóáthárítás előbb történik meg, mintsem az adó befizetése, tehát például abban a fönti esetben, mikor a kerékpár árából előre levonja a vevő az ezután esedékes adót. Ekkor is tényleg maga az adóterhe háramlik. A mostani tüneményekben ellenben az adóteher megosztlásán föl, mely positive megtörténik, még negatív mellék-jelenségek is mutatkoznak. Ezért nevezném inkább az ilyeszerű eseteket az adóáthárítás velejárlóinak, a mi nem kisebbíti az adóáthárításnak magának fontosságát. Sőt ellenkezőleg. Ha ily módon «egy 5 shillinges adó-összhatása 20 shillingre is rúghat» (*Row-Fogo*), ha az adóáthárítás maga oly alap-tünemény gyanánt lép föl, a melynek mellék-hatásai is ily erősen mutatkozhatnak, akkor még jobban

kidomborodik az áthárítás jelentősége, akkor még inkább vonz kutatása, s éppen a kutatáshoz ad kezünkbe újabb eszközöket a most vázolt negatív adóhatások felbukkanása és tudományos megügyelése.

A községi adózás újabb fejlődése tehát itt is meg fogja tenni kettős szolgálatát. Egyfelől pontosabban kimért hatáiraival koncentrálna a megfigyelés látkörét, másrésztől újabb s önállóbb adófajtaival oly változatos adó-jelenségeket állít szemünk elé, melyek érdekes tünetekben bővelkednek s könnyen megközelíthetők.

Az adóáthárítás tanának azt a négy támpontját, melyet az elmondottakban körvonaloztam, a községi adók oly hadműveleti alapul nyitják meg a pénzügyi tudománynak, hol az összegyűjtheti túlságosan szerte kalandozó erőit s honnét mind a négy pontból – a községi adók áthárításának megfigyelése után átmenet vezet az állami adók és azok áthárításának megismerése felé. Ha csakugyan sikerül majd nagy és hosszú munka után, a községi adók áthárításának törvényszerűségeit, ezekben a keretekben megállapítani, akkor a gyakorlati adótechnika visszafizette azt, a mivel az adók elméletének tartozik.

Mert a községi adók tényleges fejlődése, most folyó válsága lesz az, mely nagy élő erejével megszünteti azt a másik válságot, mely az adóáthárítás elméletében ma uralkodik.

NÉPÜNK SZAPORODÁSA.

ÍRTA:

DR. KENÉZ BÉLA

MINISZTERI SEGÉDTITKÁR.

Népünk szaporodása,

I.

Mielőtt szaporodásunk alakulását az utolsó népszámlálások adatai szerint szemügyre vennénk, érdemes lesz egy futó pillantást vetni népese-désünk történetére, a melynek tisztázása körül Acsádynak és Földesnek vannak nagy érdemei.¹ Hazánk múltjában nincsenek a népesség számát közvetlenül megállapító források és így a lélekszám megállapítása csak közvetett utón, leginkább az adóztatás céljából készült összeírások alapján történhetik. Ez összeírásoknak (urbáriumoknak, tizedlajstromoknak) azonban a népesség számának helyes és teljes megállapítása szempontjából két lényeges hiányosságuk van: az egyik az, hogy nem terjednek ki az állam egész területére, a másik meg az, hogy egyáltalában csak az adóköteles népességre vonatkoznak, miután az adómentes osztályokra (a nemességre, papságra, katonaságra) az adóztatás céljából készült összeírások a dolog természete szerint nem terjedhettek ki. Ha ilyen módon a népesség számának megállapítása nem vihető is keresztül pontosan, adatainkból mégis világosan kibontakozik irtózatoss képe annak a rettenetes vérvesztésnek, amelyet hazánk a letűnt századokban beháborúk, járványok, a külső ellenségekkel, kivált a törökkel folytatott huzamos küzdelem és a meg-megújuló szabadságharcok alatt szenvedett. Míg ugyanis egy a XV. század végéről ránk maradt adóösszeírás nyomán a magyar állam mai területének akkori népességét Acsády 4–5 millióra becsüli, ez az akkori viszonyok közt bizonyára tekintélyes és hazánk jelentős politikai szereplését is érthetővé tevő lélekszám a később következő századokban szomorúan aláhanyatlott. Hatvan év alatt az országnak a Habsburgok uralma alá tartozó részé-

¹ L. különösen Acsády: Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában (Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, XII. k., Budapest 1896.) és Földes: Adalékok a gyarmatosítás történetéhez Magyarországon. (Közgazdasági értekezések, I. k., Budapest 1902).

ben – a melyről adataink vannak – a jobbágytelkek száma több mint felével apadt meg, a mi a lakosság körülbelül hasonló arányú megfogyását jelentené. A következő korszakban, a melyet a törökök dűlása, a felszabadító háború meg a nemzeti felkelések okozta veszteségek és (a XVIII. században) egy vészes pestis csapásai¹ tesznek emlékezetessé, a népesség még jobban megtizedelődött, úgy hogy az 1715-iki és az azt helyesbítő 1720-iki adóösszeírásból kideríthetőleg az akkori Magyarország összes népessége alig valamivel több mint két és fél millióra becsülhető. Az ország egyes vidékei (kivált az Alföld) úgyszólván teljesen elnéptelenedtek. így pl. a kalocsai érsekség alig számolt 12 plébániát, Békésmegye egész lakossága a hétezeret sem érte el, Baranyamegye teljes népessége nem tett többet visszafoglalásakor 3-4000 léleknél. Erdély népessége akkor aránylag sokkal sűrűbb volt mint Magyarorszáé: a mai Magyarország kb. 1 millió 800.000 lakosa mellett Erdély több mint 800.000, tehát csaknem félmillió lakost mutatott fel. Ez a számarány, a melynél – tudjuk – a mai a Királyhágón túli részek rovására sokkal kedvezőtlenebb, érthetővé teszi az erdélyi fejedelemség jelentékeny politikai súlyát is, szemben a meggyérült népességű Magyarországgal, a melynek kipusztult voltát egyebek között jellemzően világítja meg az 1723. évi XVIII. t.-czikk (de praediis impopulandis) bevezetése: «az országban itt-ott olyan puszták is találhatók, amelyeken még épületek és lakóházak láthatók.»

Az imént előadott körülmények közt valóban nagy szükség volt népesedésünk történetének arra a szerencsés fordulatra, amely a XVIII. század elején bekövetkezett. A törökök kiűzése után népünknek végre a béke áldásaiban volt része s a szaporodásnak ennek következtében önmagától előálló természetes folyamatát még rohamosabban gyorsították azok a nagyarányú telepítések, a melyek jelentékeny kedvezésekkel igyekeztek benépesíteni különösen a kipusztult, népességében megtizedelt délvidéket. Ez az áramlat egyébként, amely az állam népességének mestéfségés eszközökkel való emelését tűzte ki célul, nem volt csupán hazánkra szorítkozó, elszigetelt jelenség. Európaszerte homlokterbe jutott az a törekvés, hogy a folytonos háborúk és nagy járványok által elfogyasztott népességet szaporítani kell, mivelhogy az állam jólétének alapja a népesség mentül nagyobb termelő erejében, tehát a népesség minél nagyobb számában van. Ennek a statisztikusok közül valamivel később kivált Süßmilch által képviselt felfogásnak a vissz-

¹Az 1707-ben kitört és 1720-ig minduntalan megújult pestis szörnyű pusztításairól fogalmat alkothatunk abból az adatból, hogy Abaújmegyében a lakosság több mint felét ölte meg s Brassó városában és vidékén két esztendő alatt (1718-1719) 17.439 volt áldozatainak száma.

hangja volt nálunk az 1723. évi Cili. t.-cz. «de itnpopulatione regni», amely a bevándorlóknak nagy kedvezményeket ad és az ugyanezen évi CXVII t.-czikk, a mely tizenöt évig tartó teljes adómentesség biztosítása mellett külföldi kézművesek behívását rendeli el. A III. Károly alatt megindult, kivált Mercy tábornok nevéhez fűződő telepítések erőteljes folytatásra találtak Mária Terézia alatt, akinek főképp Clary segítségével véghezvitt nagyarányú telepítési akcióját érdekesen világítja meg az az adat, hogy 1768-tól 1771-ig, tehát 4 év alatt a Bánságban 17.000 személy telepedett le, a mely szám az akkori viszonyok közt valóban tekintélyesnek mondható. A II. József által is rendszeresen és nagy erélylyel folytatott gyarmatosítási politikának és a hosszú békének az áldásos következménye aztán az, hogy a József-féle népszámlálás (1787) a magyar állam mai területén Q,3Q4.300 lelket talált, vagyis körülbelül háromszorosát az 1720-iki lélekszámnak.

Ez első népszámlálás óta népességünk szaporodásáról a következő népszámlálási adatok tájékoztatnak (megjegyzendő, hogy a régibb adatokkal való összehasonlíthatóság kedvéért itt csak a polgári népesség vesszük számításba):

Év	Összes (polgári) népesség	Népnövekedés szám szerint	Népnövekedés %-ban	Évi átlagos népnövekedés %-ban
1787	9,394.300	—	—	—
1850	13,191.553	3,797.253	40.42	0.64
1857	13,768.513	576.960	4.37	0.61
1869	15,417.327	1,648.814	11.91	0.93
1880	15,642.102	224.775	1.46	0.15
1890	17,349.398	1,707.296	10.91	1.03
1900	19,122.340	1,772.942	10.22	0.97

A József-féle népszámlálás végrehajtása óta eltelt 113 esztendő alatt tehát a magyar királyság népessége több mint megkétszereződött ugyan, de azért ez a szaporodás nem mondható a többi európai népekéhez képest kedvezőnek, ha meggondoljuk, hogy pl. Anglia és Wales népessége 90 év alatt (1801-1891) több mint háromszoros nagyságot ért el. Norvégia lakossága 75, Németországé 76 év alatt, Svédországé 90 év alatt megkétszereződött. Különösen feltűnő az 1869-1880-iki időszak rendkívül gyenge szaporodása, mit az 1872-1873-iki nagy kolera pusztításainak rovására írhatunk s a miről alább bővebben lesz szó.

II.

Hogy helyesen ítélhessük népességünk szaporodási arányának kedvező vagy kedvezőtlen volta fölött, szükséges, hogy népünk

növekedését a nemzetközi adatok világitásába is beállítsuk a következőképen:

Ország	Év	Népesség	Év	Népesség	Szaporodás		Egy évi szaporodás ‰-ban
					abszolút számokban	‰-ban	
Európai Oroszország (Finnország nélkül) ...	1851	62,086.000	1897	112,920.053	50,834.053	81.88	1.31
Németalföld ...	1849	3,056.879	1899	5,103.353	2,046.474	66.95	1.03
Dánia ...	1850	1,470.747	1900	2,449.540	978.793	66.55	1.03
Portugália ...	1854	3,499.121	1900	5,428.659	1,929.538	55.14	0.96
Németország ...	1850	35,397.000	1900	56,345.014	20,948.014	59.18	0.93
Norvégia ...	1845	1,328.471	1901	2,231.395	902.924	67.97	0.93
Nagybritannia ...	1851	27,368.736	1901	41,454.262	14,085.526	51.46	0.83
ebből Anglia és Wales	1851	17,927.609	1901	32,525.716	14,598.107	81.43	1.20
Belgium ...	1846	4,337.196	1900	6,744.532	2,407.336	55.50	0.82
Ausztria ...	1850	17,534.950	1900	26,107.304	8,572.354	48.89	0.80
Magyar birodalom ...	1850	13,191.553	1900	19,254.559	6,063.006	45.96	0.76
Svájc ...	1850	2,392.740	1900	3,325.023	932.283	38.96	0.66
Olaszország ...	1852	24,347.806	1901	32,475.253	8,127.447	33.38	0.59
Spanyolország ...	1857	15,464.340	1897	18,089.500	2,625.160	16.98	0.39
Franciaország ...	1851	34,228.070	1901	38,595.430	4,367.360	12.76	0.26

Ennek a fél század szaporodását feltüntető s a szaporodás csökkenő mértékének rendjében összeállított táblázatnak az élén Oroszország áll, a mely nem is egészen ötven év alatt 82%-kal gyarapodott. Ha a fogyó népességű Írországot nem tekintjük, úgy Oroszország után nyomban Anglia és Wales következik, majd Németalföld, Dánia, Portugália és a Németbirodalom meg Norvégia. Az egyesült brit királyság csak ezután sorakozik. Hazánk nemzetközi állása a valóságos szaporodás tekintetében nem valami kedvező: a táblán mindössze négy olyan állam van, a melyeknek népessége Magyarországnál gyöngébben szaporodott. Svájc és három román állam: Olasz-, Spanyol- és Franciaország. A fejlődés e kedvezőtlen alakulását főképp az 1872-73. évi kolerának rovasára írhatjuk, a mely nemcsak dühöngése idején kívánt számos áldozatot, de azután is hosszú időre megrontotta népesedésünk alakulását. Ennek tulajdoníthatjuk azt is, hogy az egész ötvenéves korszakot véve tekintetbe még a szintén gyenge szaporodású Ausztria is elhagyott bennünket valami kevéssel. Újabban azonban határozottan a mi előnyünkre változott a helyzet. Míg ugyanis az 1850-től 1880-ig eltelt 30 év alatt Ausztria népessége 35.2%-kal gyara-

podott s a magyar birodalomé csak 18.6%-kal, addig az utolsó 20 esztendő a magyar birodalomban 22.3%-os, Ausztriában 17.9%-os szaporodást adott eredményül.

Pusztán az elért szaporodás végösszegeinek közlése azonban általános áttekintést nyújt ugyan, de nem ad tiszta bepillantást a népesedés kedvező vagy kedvezőtlen alakulásának tényezőibe. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy ország, amelynek erős propagatív képességű népe hatalmas születési többlettel dicsekedhetik, de nagy mértékű kivándorlástól van sújtva, éppen akkora szaporodást mutathat föl, mint

Ország	10.000 lélekre esett évenként					
	1891—1900			1841—1900		
	Születési többlet	Vándorlási nyereség (+) vagy veszteség (-)	Valóságos szaporodás (+) vagy fogyás (-)	Születési többlet	Vándorlási nyereség (+) vagy veszteség (-)	Valóságos szaporodás (+) vagy fogyás (-)
Anglia és Wales ...	117	— 2	+ 115	123	— 3	+ 120
Európai Oroszország	136	— 27	+ 109	119	— 10	+ 109
Dánia ...	125	15	+ 110	116	— 10	+ 106
Finnország ...	126	+ 5	+ 131	104	+ 1	+ 105
Németalföld ...	141	— 14	+ 127	106	— 8	+ 98
Norvégia ...	138	— 27	+ 111	127	— 32	+ 95
Skócia ...	117	— 11	+ 106	129	— 34	+ 95
Németország ...	139	— 7	+ 132	113	— 19	+ 94
Magyar birodalom...	101	— 4	+ 97	106	— 13	+ 93
Belgium ...	99	— 1	+ 98	86	— 3	+ 83
Svédország ...	106	— 35	+ 71	108	— 26	+ 82
Svájc ...	92	+ 9	+ 101	79	— 4	+ 75
Ausztria ...	106	— 15	+ 91	76	— 3	+ 73
Olaszország ...	104	— 40	+ 64	86	— 19	+ 67
Franciaország ...	6	+ 10	+ 16	21	+ 4	+ 25
Spanyolország ...	51	— 6	+ 45	55	— 12	+ 43
Irország ...	46	— 100	— 54	56	— 120	— 64

egy stagnáló belső népességű, de szapora bevándorlástól táplált állam, pedig az egyező végeredmény ellenére is a két ország népesedésének alakulását egészen másképen kell megítélni. Amaz a nép fajfentartó ereje birtokában biztos tekinthet jövője elé, mert az a baj, a mely születési többletét fogyasztja: a kivándorlás oly gazdaságtársadalmi jelenség, a mely a mint keletkezett, megfelelő intézkedésekkel azonképen meg is szüntethető, ellenben a csekély születési többlet a fajfentartó erőnek részben nehezen orvosolható társadalomerkölcsi bajokon alapuló,

részben a faj végelgyengülését mutató csökkenése, a mely nagyon kedvezőtlen jövővel fenyegeti a népet annál is inkább, mert a bevándorlást, a mely az elmaradt természetes belső népnövekedést pótolja a bevándorlók származási országainak kellő intézkedései egyszer csak megszüntethetik s ezen a bevándorlás célpontját alkotó országnak nem igen van módjában segíteni.

Ez okból szükségesnek véljük, hogy az előbbi oldalon levő táblában a valóságos szaporodás mindkét tényezőjének: a születési többletnek (természetes szaporodásnak) és a vándorlások mérlegének Európa-szerte való állását is közöljük, külön az utolsó évtizedről és visszanyúlva az utolsó 60 esztendőre.¹

Látnivaló, hogy a felsorolt országok csaknem valamennyijének a a születési többletét erősen megapasztja a kivándorlás, de legnagyobb mértékben a súlyos gazdasági helyzetben lévő Írországot, a melyben az utolsó tíz esztendő alatt a kivándorlás okozta népvészesség több mint kétszerese volt a születések többletének. Jelentékeny vándorlási vesztesége volt még Olaszországnak, a hol a veszteség a születési többlet 38%-át, Svédországnak, a hol 33%-át és Oroszországnak, ahol 21%-át emésztette föl. A többi államokban ez az arányszám 1–20% közt váltakozik. Mindössze Franciaország és Finnország és az utolsó évtizedben Svájc népessége nyert a Afándormozgalom révén s jellemző, hogy Franciaország az utolsó tíz évben elért szaporodásának %-át a bevándorlásnak köszönheti s a születések többlete a valóságos szaporodásnak csak % részét szolgáltatta.

Ha végül Európát mint egészet tekintjük, azt látjuk, hogy népessége a letűnt században 185 millióról 398 millióra emelkedett, a mi 10.000 lélekre évenként átlag 77 főnyi szaporodást jelent, míg a bevándorlás révén roppant néptömegeket felszívó Egyesült-Államok népessége száz év alatt két millióról több mit 70 millióra nőtt, ami 10.000 lélekre számítva évenként 270 főnyi szaporodást jelent, vagyis három és félszer akkora gyarapodást, mint Európáé, a melynek egyes részeiben egyébiránt jelentékeny különbségeket látunk szaporodás tekintetében: Nyugat-Európában, a hová főleg a román nyelv család államait számítjuk, 10.000 lélekre csak 52, Közép-Európában (főleg germán államok) 81, Kelet-Európában (szláv államok) 95 főnyi volt évenként az átlagos szaporodás, a mihez még hozzá kell tennünk, hogy tüzetesebb történeti elemzés tanúsága szerint a román államokban az utolsó évtizedekben a szaporodás mértéke csökkenő irányt követett, míg a szláv népeknek erőteljes jövődjét jósolhatunk.

¹ Dr. F. v. Juraschek: *Die Staaten Europas*. Leipzig, Brunn, Wien, 1904. 284. 1.)

III.

Eddig népszaporodásunk történetét és nemzetközi összehasonlításokkal megvilágított általános mértékét igyekeztünk bemutatni, a következő fejezetekben a népszaporodás alakulását hazánk különböző részeiben, továbbá a városokban és vidéken, majd pedig hitfelekezetek és végül nemzetiségek szerint fogjuk vizsgálni, befejezésül átpillantva Ausztriába is.

Az ország egyes vidékeinek különböző mértékű természetes szaporodása (születési többlete) meg az egy-egy területrészt népességét erősen fogyasztó kivándorlásnak, némely helyeken a bevándorlás népszaporító áramlatának hatása világossá teszi, hogy a népszaporodás vidékenként nagyon eltérően alakul. Annak a kérdésnek a vizsgálásánál, hogy mely vidékeken erős és hol gyenge a szaporodás, nem terjeszkedhetünk ki sem a József-féle, sem az 1851. és 1857-iki népszámlálások adataira, mert részint a számlálások módszerében mutatkozó lényeges eltérések, részint a gyakori és jelentékeny területi átcsatolások egy-egy törvényhatóság népességének, tehát szaporodásának is megállapítását a különböző korokban lehetetlenné teszik. Az alább következőkben, tehát csak az alkotmányos korszak kezdete óta végrehajtott népszámlálás eredményei alapján fogjuk a szaporodás területi alakulását vizsgálni, különös figyelmet fordítván a legutolsó két népszámlálás közt eltelt évtizedre.

Az 1869-1880 közt lefolyt tizenegy esztendő szaporodására az 1872-1873. évi nagy kolera ütötte rá pusztításai sötét bélyegét, tizenegy év alatt az anyaország 63 vármegyéje közül 33, tehát megyéinknek több mint fele fogyott (a városi törvényhatóságokat a megyékhez számítva). A szaporodás majdnem kizárólag az ország közepéről és nyugati feléről került ki, ellenben az ország északi és keleti részében – kevés kivétellel – a megyék népessége kevesebb volt 1880-ban, mint 11 évvel ezelőtt. Legnagyobb volt a szaporodás a következő megyékben: Pest, ahol a népnövekedés 16.68 százalék volt, azután Csanád (15.16), Vas (8.71), Zala (8.03), Békés (7.88), Moson (7.74), Jász-Nagykun-Szolnok (7.69), Esztergom (7.67), Komárom (7.30), ellenben pl. Aradmegyében 5.63, Alsó-Fehérben 5.65, Liptóban 5.70, Zemplénben 6.72, Kisküküllőben 7.93, Szolnok-Dobokában 8.03, Biharban 10.53, Szilágyban 12.08 százalékkal *fogyott* a népesség. A pusztulás e szomorú perspektívájában egyedül a magyar faj aránylagosan kedvezőbb szaporodása volt a biztató jelenség: azon 30 megye közül, a melyben a népesség szaporodott, 15-ben abszolút, 6-ban

pedig relatív többsége volt a magyarságnak, a nem magyar többségű megyék közül tehát csak 9 szaporodott, holott a magyar többségű megyék száma 31 volt, a nem magyar többségű megyéké meg 32. Viszont a 33 fogyó megyéből csak 10 volt a magyar többségű, 23 idegen többségű.¹

Már 1880-tól 1890-re a szaporodás területi alakulása egészen más képet ad. A kolera hatása megszűnt ugyan, de helyette a szaporodást a gyenge születési többlet (egy- és kétgyermekrendszer) és az ezen évtizedben már nagy hullámokat verő kivándorlás befolyásolta kedvezőtlenül. Míg 1869-től 1880-ig úgyszólván csak az ország közepe és a Dunántúl gyarapodott, 1880-tól 1890-ig a Dunántúl csak az egyetlen Zalamegyében haladta meg a szaporodás az országos átlagot, de ott sem valami jelentékenyen. Az ország közepe azt a vezető szerepet, amelyet már 1869–1880 közt elfoglalva tartott, a következő évtizedben is megőrizte, de a kedvező szaporodású terület most már tovább halad s az ország szívével összeköttetésben az ország északkeleti határáig vonul, számos oly megyét foglalva magában, a melyek a megelőző korszakban lényeges fogyás szinterei voltak, most azonban egyesek a természet reprodukáló erejének bámulatos hatását tüntetik föl: így pl. Bihar vármegye népessége 1869-től 1880-ig, mint láttuk, több mint 10%-kal fogyott, 1880-tól 1890-re azonban 15%-ot is meghaladó szaporodást ért el. Biharon kívül még a következő megyéknek volt e tíz év alatt igen kedvező, 15%-ot is meghaladó szaporodásuk: Pest, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Csanád. Ellenben gyenge volt a szaporodás a kivándorlás és az egy- és kétgyermekrendszer hatása alatt Árva, Liptó, Gömör, Abauj-Torna, Sáros, Veszprém, Fogaras, Nagyküküllő, Brassó, Háromszék, Csík és Udvarhely vármegyékben, ahol a szaporodás 5%-on is alul maradt, továbbá a megelőző 11 év alatt aránylag elég kedvezően szaporodó Mosón megyében és Szepes vármegyében, a melyek népessége megfogyott.

Áttérve már most a legutolsó évtizedben elért szaporodás területi alakulásának tüzetesebb vizsgálására, először általánosságban meg kell jegyeznünk, hogy a szaporodás legtöbbször egészen másképen alakul mint a születések többlete útján elért u. n. természetes szaporodás. Vannak ugyanis kedvező természetes szaporodású megyék, a melyek népességét erősen fogyasztja a kivándorlás vagy az ország más vidékeire történő elvándorlás, míg egyes gyöngébb természetes szaporodású területek bevándorlás és odavándorlás révén a valóságban erősen gyarapodnak. Az országot egészben tekintve, azt látjuk, hogy a valóságos szaporodás

¹ L. Láng: Magyarország népességi statisztikája. (Bpest 1884, 466. s. köv. 1.)

a természetes szaporodást nem érte el: az utolsó tíz év alatt népességünk csak 1,790.768 fővel gyarapodott, holott pusztán a születések többlete alapján 1,957.514 fővel kellett volna növekednie, a valóságos szaporodást tehát a kivándorlás 166.746 lélekkel tette kedvezőtlenebbé a természetes szaporodásnál, ami annál hangosabban hívja fel magára figyelmünket, mert ugyanezen idő alatt jelentékeny bevándorlás is áramlott be ide hozzánk, a kivándorlás tehát még jóval nagyobb, mint a természetes és tényleges szaporodás különbözete alapján gondolnánk. Végző eredményben és százalékos arány szerint ez a különbség nem látszik nagynak. Volt ugyanis 1890-től 1900-ig százalékban kifejezve:

	Magyar- országban	Horvát-Szlávon- országokban	A magyar birodalomban
Természetes szaporodás	11.3	10.4	11.2
Tényleges szaporodás	10.3	9.7	10.3

Egyes megyékben azonban a különbség igen tetemes, így pl. a következőkben:

	A természetes szaporodás %-a	A tényleges szaporodás %-a 1890—1900.		A természetes szaporodás %-a	A tényleges szaporodás %-a 1890—1900.
Árva	8.7	0.2	Abauj-Torna	13.1	3.5
Turócz	9.6	3.9	Sáros	15.4	3.2
Baranya	5.0	0.7	Szepes	11.2	4.3
Tolna	7.6	0.2	Torontál	8.6	3.3
Veszprém	9.9	2.9	Modrus-Fiume	11.6	3.4

Ezek a megyék, a melyekben a valóságos szaporodás többszörösen is alatta marad a természetes szaporodásnak, kiváltképen azoknak a megyéknek a sorából kerülnek ki, a melyeket a kivándorlás erősen sújt. Általában véve is azt látjuk azonban, hogy néhány kivételes ok hatása alatt álló megyét nem tekintve, az összes vármegyékben kisebb volt a valóságos szaporodás a természetes szaporodásnál, még pedig nemcsak az ország határát átlépő kivándorlás miatt, de tetemes részben annak következtében is, hogy a megyei népesség a városokba tódult, a melyek valóságos szaporodása viszont a vidéki népesség beözönlése révén kivétel nélkül meghaladta a természetes szaporodást.

Az említett kivételes állású megyék, a melyekben a szaporodás a születések többleténél nagyobb volt, a következők: Pestmegye (a melynek népessége kivált a főváros környékén szaporodott erősen, a főváros vonzó ereje a gazdaságilag már vele egységes egész alkotá szomszédos falvak népnövekedésén is éreztetvén hatását), továbbá Borsod, Krassó-Szörény, Besztercze-Naszód, Hunyad, Szeben és Szolnok-Doboka, a melyeknek születési többletüket meghaladó szaporodása székhelyeik vagy ipari, forgalmi, bánya- és kohótelepeik vonzó ereje által okozott bevándor-

lásnak köszönhető, a mihez hozzájárul Krassó-Szörény vármegyénél ezenkívül két nagy telepés község létesítése is.

Ha a válságos szaporodás százalékos skálájának alapul vételével elkészítjük a valóságos szaporodás kartogram m ját, annyiféle gyenge szaporodási területet állapíthatunk meg, a hányféle kivándorlás pusztítja népességünket s a kivándorlás által fogyasztott népességű megyékhez csatlakoznak az egy- és kétgyermekrendszer követő lakosságú, tehát gyenge természetes szaporodású megyék.

Ehhez képest gyenge (7%-on is alul maradó) valóságos szaporodást mutattak a felvidéken a kivándorlástól sújtott Árva (0.2), Liptó (6.7), Szepes (4.3), Sáros (3.2), Abaúj (3.5) és az emellett még oligantropikus Gömör (4.8) vármegyék összefüggő területe, a melyekhez távolabbi szigetként sorakozik a szintén szaporátlan Hont. Az Ausztriába, Amerikába meg Horvátországba irányuló kivándorlásnak és részben az egy- és kétgyermekrendszer követésének hatása folytán az összes dunántúli megyék szaporodása alatta marad a 7%-nak, az egy Zala (7.7%) kivételével, s a Dunántúl szaporátlan vidékéhez csatlakozik az Alföldön Bács (5.5), Torontál (3.3), Csanád (6.7), Temes (5.6) összefüggő területe. A Királyhágón túl a gyenge természetes szaporodású Torda (6.6) egy alacsony szaporodású szigetet, míg a romániai kivándorlástól és részben az egygyermekrendszer átkától sújtott Nagy-Küküllő (6.8), Fogaras (4.5), Brassó (6.8), Háromszék (5.3), Udvarhely (7.0) csekély szaporodású vidéke pedig összefüggő területet alkot. Az erős szaporodású vidékek az anyaországban két szigetet (Pest 20.4 és Hunyad 13.0) és egy összefüggő nagy területet alkotnak az ország északkeletén.

Ezek a megyék: Borsod (17.6), Szabolcs (17.7), Bereg (15.8), Máramaros (15.2) Szatmár (12.4) és lefelé Besztercze-Naszód (12.1), Csík (12.3), a melyek erősebb valóságos szaporodásukat részint természetes szaporodásuknak, részint pedig a kivándorlást helyenkint egyensúlyozó bevándorlásnak köszönhetik.

Ha már az ellentéteket elmosó nagy vármegyei területek is ilyen nagy eltérést mutatnak a szaporodás mértéke tekintetében, még feltűnőbb különbségekre bukkanunk, ha a megyéken belül az egyes járások szaporodását vesszük szemügyre. Legszembeszökőbb példa Máramaros vármegye, a melynek valamennyi járása erősen szaporodott, míg egy járásban: a técsőiében a népesség valamivel apadt. Fejérmegye váli járása csak 0.6%-kal, a sárbogárdi járása 12%-kal gyarapodott. Zalamegyében a novai járás népessége több mint 15%-kal nőtt, a filokszera-vész által erősen sújtott tapolczai járásé fogyott. Általában véve azt látjuk, hogy míg egy vármegyének népessége sem fogyott meg az

utolsó tíz évben (még a leggyengébb szaporodású Tolna is 0.2%-os szaporodást mutat), addig az imént említettekén kívül is nem egy járás van, a melynek népessége számottevő természetes szaporodása ellenére is fogyott. Árva megyének két, Baranya-, Somogy-, Veszprém-megyének egy-egy, Tolnának három járásában, Bácsmegeye egy, Sáros két, Szepes öt járásában, Torontál négy járásában, Krassó-Szörény-, Brassó-, Háromszék- és Torda-Aranyos megyék egy-egy járásában, kisebb volt a népesség 1900-ban, mint tíz évvel azelőtt. Sok helyt a fogyás jelentéktelen, de egyes járásokban nagyon erős (Árvában pl. a vári járás népessége majd 7%-kal csökkent, Baranyában a pécsváradi járásé, Szepesben a szepesófalvi és késmárki járásé több mint 5%-kal).

Ha végül az anyaország valóságos szaporodást a drávántúli részek valóságos szaporodásával vetjük össze, azt látjuk, hogy a népesség szaporodása százalékban kifejezve:

	1809-1880.	1881-1890.	1891-1900.	1859-1900.
Az anyaországban	1.3	10.3	1.03	23.9
A Drávántúl	2.8	15.5	9.8	30.4

Az utolsó három évtized közül a két elsőben Horvát-Szlavónország erősebb természetes szaporodása és az anyaországból való beáramlás révén nagyobb valóságos szaporodást ért el, mint az anyaország, az utolsó tíz esztendő alatt azonban, mikor természetes szaporodásuk is gyöngébb volt s mikor már az amerikai kivándorlás ott is nagy erővel lépett fel, a társországok szaporodása kisebb volt az anyaországénál. Az egész 31 évi időszak népességi mérlege kedvezőbb a társországokban, mint a Dráván innen s ez természetesen meglátszik a közjogi alkotórészek népességének egymáshoz való arányán is. Ha ugyanis az anyaország népességét 100-nak vesszük, a társországok népessége volt:

1869-ben	1880-ban	1890-ben	1900-ban
13.6	13.7	14.4	14.4

Vagy a magyar birodalom összes népességével állítva szembe: míg 1869-ben, a drávántúli lakosság a magyar birodalom összes népességének 11.9%-át tette, a századfordulón már a népesség 12.5%-a lakott a társországokban.

IV.

Az új idők egyik legsajátságosabb jelensége a városok népességének a vidéki népfölösleg beözönlése által előidézett szédületes gyor-

saságú szaporodása. A városok vonzó erejét szülő okoknak (a vidék képtelen volt a népfölöslegének eltartására, a termelés tényezőinek, a szellemi életnek, a művelődést szolgáló intézményeknek, a közigazgatás szervezetének, a véderőnek központosítása, a közlekedési eszközök fejlettsége stb.) és e felszívó erő népesedési, gazdasági, erkölcsi stb. téren mutatkozó következményeinek¹ a maguk sokféleségében csak folületesen való tárgyalása is nagy terjedelmű tanulmányt adna eredményül s ezért – szem előtt tartva a kitűzött céltól megszabott kereteket -- kénytelen vagyok egyszerűen ama tények felsorolására hivatkozni, melyek a városi népesség rohamos fejlődését bizonyítják, szemben a vidék aránytalanul gyengébb szaporodásával. Ezt látjuk pl. a magyar anyaországra vonatkozó következő táblából:

	P o l g á r i n é p e s s é g			
	1869.	1880.	1890.	1900.
Vidék	11,628.539	11,592.518	12,678.542	<u>13,698.367</u>
R. t. városok	963.387	1,021.896	1,118.623	<u>1,273.327</u>
Thj. városok	987.203	1,135.189	1,365.823	<u>1,749.880</u>

	S z a p o r o d á s % - b a n			
	1869—1880.	1880—1890.	1890—1900.	1869—1900.
Vidék	— 0·3	9·3	8·0	17·8
R. t. városok	6·1	9·5	13·8	32·2
Thj. városok	15·2	20·2	28·1	77·5

Itt mindenekelőtt igazolásra szorul, hogy a városok kritériuma gyanánt a közigazgatási jelleget fogadtuk el, holott a nemzetközi statisztikai kongresszusok a 2000 leieknél népesebb községeket tekintik városnak, nagy városoknak pedig egy újabb gyakorlat a 100.000-nél több lakost számláló városokat. Nekünk mindössze két 100.000 léleknél népesebb városunk van: Budapest és Szeged, a melyek közül Budapest amúgy is külön méltatást követel, a 2000-es lélekszámot alapul venni

¹ L. Különösen Földes: Városaink és városi lakosság életviszonyai az utolsó népszámlálás alapján (Nemzetgazd. és stat. értekezések II. 3. Bpest 1884). Továbbá: A. F. Weber: The Growth of Cities New-York 1899. Hansen: Die drei Bevölkerungsstufen (München 1889); Ammon: Die Gesellschaftsordnung etc. (3. Aufl. Jena 1900); Kuczynski: Der Zug nach der Stadt (Stuttgart 1897); Ballod: Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung (Leipzig 1897); Die Grosstadt, Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung (Bücher, Ratzel, Mayr, Waentig, Simmel, Petermann, Schäfer), Dresden 1903; Cannan: The decline of urban immigration (Nat. Rev., London 1894); Longstaff: Rural depopulation (Journ. of the R. Stat. Soc., London 1893); Rauchberg: Der Zug nach der Stadt (Stat. Monatschrift, Wien 1893); Sohnrey: Die Bedeutung der Landbevölkerung (Berlin 1896); Wattier: L'émigration des campagnes vers les villes (Bruxelles 1893); Twelfth Census of the United States (Vol. I. Part I.).

pedig szintén nem tanácsos, először is azért, mert statisztikai adatok községeink e csoportjáról külön nem állnak rendelkezésre, de azért is, mert pusztán a lélekszám nem lehet döntő a városi jelleg megállapításánál, a mely tulajdonképen esetről-esetre volna meghatározandó minden egyes községgel szemben. Ez okoknál fogva legczélszerűbbnek látszott városoknak tekinteni mindazokat a községeket, a melyeket közigazgatási jellegük ilyenekül kijelöl.

Áttérve már most a fentebb közölt adatokból levonható tanulságok ismertetésére, legelsőbben azt a jellemző tényt állítjuk homloktérbe, hogy a járások népességének felszívása révén a törvényhatósági városok 31 év alatt alapnépességük több mint háromnegyed részével, a rendezett tanácsú városok közel harmadával gyarapodtak. Városi muni-cípiumaink szaporodása több mint négyszerese, rendezett tanácsú városaink szaporodása pedig csaknem kétszerese volt a járási népesség gyarapodásának, a népességünk e három alkotó elemének 31 esztendőös gyarapodása tehát körülbelül oly mértani haladvány formájában aránylik egymáshoz, amelynek exponense kettő (1:2:4). A rendezett tanácsú városok szaporodása nem oly rohamos, mint a törvényhatósági jogúaké, egyrészt mert a járásokra kisebb felszívó erővel hatnak, másrészt mert maguk is a törvényhatósági jogú városok hatása alá esnek. Annak a ténynek, hogy a vidéki népesség csak a saját természetes szaporodására van utalva, sőt még e természetes szaporodás jó része is a városokba folyik el, míg viszont a városi népesség gyarapodásának a természetes szaporodásnál jóval hatalmasabb erőtaraléka van a vidék népességében, érdekesen mutatkozik a következménye az 1869[^]1880 közt eltelt évtizedek alatt, amikor is első sorban a vidék népességét tizedelő kolera hatása következtében a járások népessége megfogyott s az ország igaz, hogy nagyon gyenge szaporodása csak a városok s főképen ebben a szomorú időszakban is erőteljesen gyarapodó törvényhatósági jogú városok népnövekedéséből állott elő.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a törvényhatósági jogú városok fejlődését ily rohamosnak mutató arányszám főképen Budapest varázslatos gyarapodásának az eredménye. Budapest polgári népessége 31 év alatt 165%-kal emelkedett, kivülről még csak Fiume népnövekedése haladta meg a 100%-ot 113%-os arányszámával. A rendezett tanácsú városok közül Zólyom 250%-os szaporodása még Budapestét is meghaladja s vetekedik vele Kaposvár is (161%); kívülük még Szombathely (141%), Csíkszereda (110%) és Léva (109%) népessége ért több mint kétszeres fejlődést, de viszont 15 r. t. városnak kevesebb lakosa volt 1900-ban, mint 31 évvel azelőtt, míg a törvényhatósági

jogú városok közül egynek népessége sem fogyott, sőt 10%-on alul maradó népszaporodást is csak az egy Pancsovánál (9.6%) láthatunk.

A városok e gyorsabb népnövekedésével természetesen vele jár, hogy a városok az összes népesség mind nagyobb részét tömörítik falaik közt. Az anyaországban a thj. városok 1869-ben az összes polgári népesség 7.3%-át, 1900-ban 10.5%-át, a r. t. városok 1869-ben 7.1, 1900-ban 7.6%-át foglalták magukban. A Drávántúl 1869-ben a népesség 3.2%-a, 1900-ban 4.4%-a lakott városokban.

A nyugati államokban még ennél is erősebb a néptömörülés. A Németbirodalomban pl. 2000-pél népesebb községekben lakók 1871-ben a népesség 36.1%-át, 1900-ban pedig már 54.3%-át alkották, ha pedig csupán a 100.000-nél népesebb nagyvárosokat tekintjük, azt látjuk, hogy míg 1871-ben a nagyvárosok népessége az össznépességnek csak huszad-részét tette, addig ma körülbelül minden hatodik német polgár nagyvárosban lakik. Svájc két nagy városa: Zürich és Basel 100 év alatt tízszeres, Anglia nagyvárosai ugyanezen idő alatt hatszoros népességre tettek szert, úgy, hogy ma Nagybritanniában minden harmadik ember 100.000-nél nagyobb népességű városban lakik. Még élénkebbnek tűnik föl a gyarapodás, ha csak egyes városokat veszünk számba. Ekkor azt látjuk, hogy 100 év alatt:

Berlin	14.7 —	Birmingham	7.4 —	Moszkva	3.4 —
Budapest	13.6 —	Hamburg	6.6 —	Madrid	3.4 —
Glasgow	9.8 —	Manchester	6.5 —	Amsterdam	2.4 —
Varsó	8.6 —	Szentpétervár	6.0 —	Konstantinápoly	2.2 —
Brüsszel	8.4 —	Páris	4.9 —	Nápoly	1.5 —
Liverpool	8.3 —	London	4.7 —		
Bécs	7.4 —	Barcelona	3.8 —		

szerezésére nőtt 100 évvel ezelőtti népességének.

Látni, hogy Budapest népszaporodásának gyorsasága tekintetében az imént felsorolt $\frac{1}{2}$ milliót meghaladó lakosságú európai városok közt Berlin után az első helyen áll, de e két leggyorsabban növekedő metropolison kívül is van néhány igazán rohamosan fejlődő város. Az európai arányok azonban itt is eltörpülnek az amerikaiak mellett: a 8.000 lakosnál népesebb városokban lakók 1790-ben az Egyesült-Államok összes népességének 3.4%-át alkották, 1900-ban 33.1 %-át, a 19, két-kétszázévezret meghaladó népességű városnak húsz évvel ezelőtt 6,322.006 lakosa volt, 1900-ban 11,795.809; e városok népessége tehát 20 év alatt 5 és $\frac{1}{2}$ millió lakossal gyarapodott, míg pl. hazánk 13,749.603 főnyi népességének (1880) növekedése ugyanezen idő alatt nem is egészen 3 milliót tett. Egyes városok népnövekedése igazán szédítő: Chicago népessége 20 év alatt több mint megháromszorozódott: fél-

millióról 1,700.000-re emelkedett, míg a mi szintén hatalmasan fejlődő Budapestünk népessége ugyanezen idő alatt nem is egészen kétszerezésére nőtt. Seattle városa 1880-ban 3533 lakost számlált, 1900-ban 80.671-et, a mi körülbelül olyanforma növekvésnek felel meg, mintha Budakeszi népessége 20 év alatt elérte volna Szabadkáját.

V.

Népünk különböző hitfelekezetekhez tartozó osztályai a szaporodás mértéke tekintetében nagyon eltérnek egymástól részint a születési többletben mutatkozó különbségek, részint az egyes felekezetek népességét különböző mértékben fogyasztó kivándorlás révén, végül pedig – bár kisebb mértékben – az áttérések révén is, a melyek pl. a római katolikus felekezet híveinek számát az anyaországban az utolsó 7 esztendő alatt (1896-1902) csaknem 10.000 lélekkel szaporították.

A népnövekvés főtényezője a születési többlet az egyes hitfelekezeteknél oly lényeges eltéréseket mutat s a születési többlet alakulását előidéző születési és halálozási arányszámok tekintetében oly jellemző különbségeket találunk, hogy a hitfelekezetek valóságos szaporodásának alakulását csak akkor láthatjuk világosan, ha a természetes szaporodás alakulását előbb külön is szemügyre vesszük:

Esett 1000 lélekre az 1896-1900 évek átlagában a magyar anyaországban:

	Élve születés	Halálozás	Születési többlet
Róm. kath.	41·1	27·5	13·6
Gör. kath.	41·1	31·0	10·1
Gör. kel.	37·2	31·4	5·8
Ág. h. ev.	36·0	25·2	10·8
Ev. ref.	36·2	26·3	9·9
Unitárius	34·6	24·8	9·8
Izraelita	35·4	17·6	17·8
Valamennyi hitf.	39·2	27·6	11·6

Látni, hogy a legerősebb természetes szaporaságú izraelita felekezet háromszor akkora születési többletet mutat föl, mint a kevés születés mellett nagy halálozástól sújtott görög keletiek. Újabban ugyan az izraeliták születési többlete is jelentékenyen csökkent: 1901-ben 16.1, 1902-ben 15.8% volt, de azért ma is első helyen áll s bátran egy sorba helyezhető a legkedvezőbb demografikus viszonyokat feltüntető népek természetes szaporodásával, még pedig nem a születések gyakori volta következtében, hiszen a születések arányszáma az országos átlagnál is kisebb, hanem a párját ritkító kedvező halandósági viszo-

nyoknak, az emberélet nagy megbecsülésének és jobb gondozásának a révén. A izraelitákon kívül még csak a római katolikusok születési többlete magasabb az átlagosnál, főként a születések gyakoribb volta következtében. Már a görök katolikusok elég nagy számú szülötteit ugyancsak megfogyasztja a túlságos nagy halálozás, míg az ágostai h. evangélikusokról és ev. reformátusokról éppen az ellenkezőjét mondhatni: a halandóság csekélyebb mint az országos átlag, de az egy- és kétgyermekrendszer hatása alatt a születések még kisebbek a közepesnél s így a születési többlet is alatta marad az átlagnak. Az unitárius hitfelekezet születési száma és születési többlete feltűnően csekély, de ebből valami határozott következtetést alig vonhatunk e felekezet híveinek csekély száma és más felekezet híveivel összevegyült volta miatt, amely utóbbi körülménynek a következménye az unitáriusok által kötött vegyes házasságok aránylag nagy száma és az e vegyes házasságokból származott gyermekeknek sokszor a nem unitárius házafélvállásában neveltetése.

A születések és halálozások számának s ennek következtében a születési többletnek is fentebb látott nagyon eltérő alakulása, a mihez még a kivándorlás is okozta s később közebről is bemutatott veszteségek különböző mértéke is járul, természetessé teszi, hogy az egyes hitfelekezetek valóságos szaporodása is tetemesen különbözik egymástól, mint az anyaországról szóló következő adatokból látható:

L é l e k s z á m

	összesen		az összes népesség százalékában		Szaporodás százalékban	
	1869.	1900.	1869.	1900.	1869	1900.
Róm. kath.	6,215.251	8,136.108	45·8	48·7	30·9	
Gör. kath.	1,588.043	1,830.815	11·7	10·9	15·7	
Gör. kel.	2,067.778	2,187.242	15·2	13·1	5·8	
Ág. h. ev.	1,096.184	1,250.285	8·0	7·5	14·1	
Ev. ref.	2,017.391	2,409.975	14·9	14·4	19·5	
Unit.	54.345	67.988	0·4	0·4	25·1	
Izr.	542.257	826.222	4·0	4·9	52·4	

Ez adatok az egyes felekezetek által az anyaországban 1869-től 1900-ig eltelt 31 év alatt elért szaporodást mutatják, de csak a polgári népességre vonatkozólag és a csekély számú és jelentőségű «egyéb» hitfelekezetűek mellőzésével. E 31 esztendő eredményeként az egyes hitfelekezetek híveinek szaporodása közt óriási különbségek mutatkoznak: az erős természetes szaporaságú és bevándorlás révén is gyarapodó zsidók és utánuk a természetes szaporodás tekintetében az országos átlagot szintén meghaladó római katolikusok száma növekedett

legerősebben. Legcsekélyebb a görög keletiek gyarapodása, a kiket a koleravész legkeményebben sújtott s a kik természetes szaporaság dolgában is leghátul állanak. A lutheránusok valóságos szaporodását a szász vidékek csekély természetes szaporasága és a felvidéki kivándorlás rontja le. Ugyancsak a felvidéki kivándorlás és az oláh vidékek gyenge természetes gyarapodása sülyesíti a valóságos szaporodás 31 évi átlaga (23.1 %) alá a görög katolikusok szaporodását, a kik soraiban egyébként a nagy kolera is roppant pusztításokat vitt végbe. A reformátusok szaporodása a most említett felekezetekénél nagyobb ugyan, de azért az országos átlag alatt marad a gyenge természetes szaporodás és az immár a magyar vidékek népéhez is hozzáférköző kivándorlás következtében.

A Drávántúl két uralkodó felekezete közül a nagyobb természetes szaporaságú római katolikus az átlagos (20.6%-os) valóságos szaporodásnál valamivel erősebben, a gyenge természetes szaporaságú görög keleti sokkal kisebb mértékben gyarapodott. Bevándorlás révén roppantul megszapordtak a lutheránusok, a zsidók és – a mi az anyaországból való beköltözés rovására írható – a reformátusok.

Világos, hogy a különböző mértékű szaporodás a hitfelekezetek erőviszonyait is megváltoztatja: az anyaországban a római katolikusok és zsidók nagyobb hányadát tették a népességnek 1900-ban mint 1869-ben, valamennyi többi felekezet arányszáma apadt a változatlanul álló unitáriusok kivételével. A társországokban a római katolikusok, az ág. h. ev. a református és az izraelita hitfelekezetek nagyobb, a többi felekezetek kisebb részét foglalták magukban a népességnek 1900-ban, mint 31 évvel azelőtt; a görög katolikusok arányszáma változatlan maradt.

Közelebbről vizsgálva az 1890-től 1900-ig terjedő évtizedet a hitfelekezetek szaporodása tekintetében, egészben véve ugyanazon képet nyerjük, a melyet az 1869–1900-ik időszak vizsgálata nyújtott. Érdeemesnek látszik azonban a legutolsó évtizedről a természetes és tényleges szaporodást hitfelekezetek szerint is szembeállítani, hogy megláthassuk, vajjon az egyes hitfelekezetek gyarapodására minő befolyása volt a vándormozgalomnak. Az anyaország népességéről e szembeállítást a következőkben mutatjuk be:

	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ág. h. ev.	Ev. ref.	Unit.	Izrael.
Az 1890—1900 közt elér- t term. szaporodás ...	933.850	198.275	134.020	112.420	209.380	6.575	134.845
Tényleges szaporodás	876.621	174.729	125.601	69.849	200.467	6.525	118.265
Fogyás a természetes szaporodáshoz képest:							
a) összesen	57.229	23.546	8.419	42.571	8.913	50	16.580
b) a term. szaporodás százalékában	6.1	11.9	6.2	37.8	4.2	0.8	12.3

Valamennyi hitfelekezet veszített tehát a vándorlások révén. Különösen feltűnő, hogy az izraeliták valóságos szaporodása is alatta maradt a természetes szaporodásnak, a mi szemben a gácsországi beáramlással, csak azzal magyarázható, hogy a zsidók részéről erős kivándorlás is áll fenn. A természetes szaporodás legnagyobb része folyik el az ág. hitv. evangélikusoktól, a kik a vándorlások révén természetes szaporodásuk 37.8%-át veszítették el.

A hitfelekezetek szaporodásának különböző mértéke természetesen az egyes törvényhatóságokban fennálló erőviszonyoknak a megváltozását, eltolódását hozta magával, a minek ismerete nem egy irányban érdekes tanulságokkal szolgál, a melyekből – elhallgatva a részleteket – csak azt emeljük ki, hogy míg a katolikusok inkább a vidéki népességbe terjeszkedtek, a reformátusok és az izraeliták a városokban nyertek tért. Az izraelitáknál ezt a körülményt városi légkört kívánó foglalkozásuk természete magyarázza meg, a reformátusoknál pedig részben talán az, hogy a pusztuló középbirtokos osztály tagjai, a kik között sok református van, eladva vagy elveszítve az ősi birtokot, nem ritkán a városba mennek szerencsét próbálni, hivatalt vállalni. Hasonlóképen állhat a dolog – a mint Vargha Gyulának az 1900. évi népszámlálás előleges eredményeiről tartott akadémiai felolvasása¹ kiemeli – a református falvak mezőgazdasági munkásaival, a kik vidéken munkát nem kapva, a városba mennek kenyeret keresni és – sajnos – sokszor a városi proletariátust szaporítani. Népszámlálásunk adatai nincsenek annyira kiaknázva, hogy e kérdésben véglegesen ítéletet mondhatnánk, de mindenesetre feltűnő jelenség, hogy pl. a fővárosban az utolsó 10 esztendő alatt a reformátusok 74.0%-kal szaporodtak, míg a városokban különben leggyorsabban szaporodó zsidók is csak 62.3%-kal, a római katolikusok meg csak 35.6%-kal s az ágostai evangélikusok 36.9%-al.

VI.

A nemzetiségek szaporodásának vizsgálása hazai viszonyaink közt az egész népességi statisztikának legfontosabb fejezete. Csak a nemzetiségek szaporodásának ismerete alapján tekinthetünk annak a nagy kérdésnek a jövődjébe: hogyan fog alakulni a nemzetiségek számbeli és – a mi ezzel kétségkívül erősen összefügg – politikai súlya. Csak ez vet világosságot arra, mely nemzetiség bír a magába

¹ Dr. Vargha Gyula: Legújabb népszámlálásunk, Budapesti Szemle 1901. évf.

olvasztás fajfentartó és hegemóniát biztosító becses tulajdonságával, melyekben van meg az a varázserő, a mely a környező nemzetiségeket a kultúra nemes fegyvereivel meghódítani, fajbeli felsőbbsege révén magába olvasztani s ezzel a természetes szaporodást hatványozni, annak hézagait betömni s magának egyre növekvő jelentőséget biztosítani képes. Viszont csak ebből tudjuk meg, mely nemzetiségek természetes szaporodásának nem siet segítségére az asszimiláció hódító ereje, mely nemzetiségek azok, a melyek természettől erős szaporodása nyom nélkül forgácsolódik szét vagy természettől is gyenge szaporodása még jobban elmosódik a kivándorlás és a faj ellenállóképességének hiánya miatt.

Mindezeknél fogva természetesen az a kérdés érdekel bennünket legfőképen, hogyan alakul és minő jövővel kecsegtet állami létünk gerinczének, a magyarságnak a szaporodása? Tulszányolja a nemzetiségeket, ad-e alapot arra az állításra, hogy a magyarság belső fajfentartó ereje kielégítő, hogy a magyarság az idegen ajkúak beolvasztása által is gyarapodik s hogy közeledünk-e az egységes magyar nemzeti állam tökéletes kiépítése felé. Feleletünk minden irányban biztató.

Ha mindenekelőtt azt a kérdést vetjük föl: kielégítően szaporodott-e a magyar faj, azt kell mondanunk, hogy egy félszázadra visszanyúló adataink tanúsága szerint a magyarság Európa leggyorsabban szaporodó fajnépei közé tartozik. Ha ugyanis a magyar birodalom egész területén a magyarság létszámát a szükséges szigorú kritikának alávetett 1850-iki népszámlálás adatai alapján 5 millióra becsülik is, mikor pedig a valóságnál alighanem magasabb számot fogadtunk el, az 1900-ik év végén már 8,742.801 főből álló magyarság szaporodása ötven év alatt 3 és $\frac{3}{4}$ milliót tett, a mi 74.8%-nak felel meg. Ennél magasabb szaporodási arányt egész Európában csak Oroszország nem tökéletesen megbízható adatai mutatnak, a melyek szerint Oroszország népessége 50 év alatt 81.9%-kal szaporodott volna. Anglia és Wales népessége ugyan szintén 81.4%-kal szaporodott ennyi idő alatt, de az egész egyesült királyság Írország kedvezőtlen szaporodása révén csak 51.5%-kal. Németalföld népessége 67, Dániáé 666, Portugáliáé 55.1, a Németbirodalomé 59.2, Norvégiáé 68, Belgiumé 55.5, Ausztriáé 489, Svájczé 39, Olaszországé 33.4 Spanyolországé 17, Franciaországé meg csak 12.8%-kal növekedett az utolsó 50 esztendőben. Igaz, hogy ha a magyar birodalom egész népességét összefoglaljuk, a most köztölt névsorban ugyancsak hátra kerülünk, amennyiben összes szaporodásunk a XIX. század második felében csak 45.96% volt, ezt azonban az idegen ajkú nemzetiségek gyöngye szaporodásának rovására írhatjuk, míg egyedül a magyarság ugyanez idő alatt – mint láttuk – csaknem 75%-kal gyarapodott.

Már innen is látni, mennyivel erőteljesebb a magyarság szaporodása a többi nemzetiségekénél, de még világosabban elénk állítják ezt a következő, csupán az anyaország polgári népességére vonatkozó adatok, a melyek, bár az 1869-iki népszámlálás az anyanyelvet nem tudakolta, mégis – Keleti Károlynak a tankötelesek száma alapján tett s a szükséghez képest korrigált becslése alapján – 1869-ig tekintenek vissza. Ezek szerint volt¹:

Év	A magyar anyanyelvűek			A nem magyar anyanyelvűek		
	száma	szaporodása		száma	szaporodása	
		szám szerint	%-ban		szám szerint	%-ban
1869	6,027.385	—	—	7,551.744	—	—
1880	6,404.070	376.685	6.25	7,345.533	—206.201	—2.73
1890	7,357.936	953.866	14.89	7,805.052	459.519	6.26
1900	8,588.834	1,230.898	16.73	8,132.740	327.688	4.20

Az idegen ajkúak szaporodása tehát állandóan igen nagy mértékben gyengébb a magyarság szaporodásánál: legkedvezőbb arányszámuk sem igen haladja meg a magyarságnak még az 1869–1880. évtizedben elért, a kolera pusztításai által leszállított legkedvezőtlenebb arányszámát sem. Természetes következménye azután ennek, hogy míg 1869-ben az idegen ajkúak száma a magyarokénál 1 ½ millióval volt több az anyaországban, egy emberöltő múltán már a magyarság majd félmillióval erősebb az idegen ajkúaknál. Hogy ez a fényes eredmény mennyiben alapszik a magyarság kedvezőbb természetes szaporodásán és mily nagy mértékben köszönhető fajunk asszimiláló képességének, azt alább a természetes és tényleges szaporodás nemzetiségek szerint való szembeállításánál fogjuk látni.

A magyarság e diadalmas terjeszkedése még nyer belső értékében azáltal, hogy kiváltképen gazdasági és szellemi életünk középpontjait alkotó, állami létünkben a népességük számbeli erejénél tetemesen nagyobb súlylyal bíró városokban nyomul előre. Volt ugyanis:

	A magyar anyanyelvűek			A nem magyar anyanyelvűek		
	száma			száma		
	1880.	1890.	1900.	1880.	1890.	1900.
A járások népességében	5,045.030	5,692.070	6,379.389	6,546.367	6,980.862	7,319.732
A r. t. városok népességében	667.360	772.639	925.949	353.442	351.594	346.624
A t. h. j. városok népességében	691.680	893.227	1,283.496	445.724	472.596	466.384
A r. t. és t. h. j. városok népességében együtt	1,359.040	1,665.866	2,209.445	799.166	824.190	813.008

¹ Vargha Gyula: A magyarság félszázados fejlődése, Közgazdasági Szemle 1902 június.

Vagyis: --

	A magyar			A nem magyar		
	anyanyelvűek szaporodása			vagy fogyása (—) %-okban		
	1880— 1890.	1890— 1900.	1880— 1900.	1880— 1890.	1890— 1900.	1880— 1900.
A járások népességében	12·8	12·1	26·5	6·6	4·9	11·8
A r. t. városok népességében	15·8	19·8	38·8	— 0·5	— 1·4	— 1·9
A thj. városok népességében	29·1	43·7	85·6	6·0	— 1·3	— 4·6
A rt. és thj. városok népességében együtt	22·6	32·6	62·6	3·1	— 1·4	1·7

Míg tehát a magyarság városainkban hatalmas arányokban hódít, az idegen ajkúak a r. t. városokban mindkét évtizedben fogytak, a törvényhatósági jogú városokban 1880-ról 1890-re némileg szaporodtak ugyan, de az utolsó decenniumban számuk itt is alászállt. A magyarságnak ezt az állandó térfoglalását szembeszökően világítja meg az adat, hogy száma húsz év alatt összes városainkban 850 ezerrel nőtt, míg az idegen ajkúak ugyanezen idő alatt csak 13 ezerrel szaporodtak. A jövő fejlődés irányát: városainknak nemcsak érzésben, de nyelvben is magyarrá válását megjósolhatjuk abból a tényből, hogy míg 1880-ban thj. és r. t. városok összes népességében a magyar ajkú lakosok száma úgy aranylott az idegen ajkúakéhoz, mint 100 az 59-hez, 1900-ban 100 magyarral szemben már csak 37 idegen ajkú lakost találunk városainkban.

Törvényhatósági jogú városaink közül különösen a következőkben terjeszkedett a magyarság hatalmas arányokban:

	A magyarok száma		A szaporodás
	1880-ban	1900-ban	aránya
Budapest	205.082	568.404	177·2
Pozsony	7.518	18.744	149·3
Sopron	4.876	11.769	141·4
Versecz	1.006	2.527	151·2
Temesvár	7.496	17.864	138·3
Kassa	10.362	23.574	127·5
Pancsova	1.170	2.627	124·5
Fiume	383	2.812	634·2

Látni, hogy nem a színmagyar városok állanak az első sorban. S ez természetes is, mert hiszen a természetes szaporodáson túl az asszimiláció útján való gyarapodásnak csak az idegen ajkúakat is magában foglaló városokban van meg a lehetősége, amelyekben ezenfelül a magyarság csekélyebb száma mellett a kisebb abszolút szaporodás is nagy százalékot képvisel. Ugyanez áll a rendezett tanácsú városokra is, amelyek közül Poprádon a magyarság 521·4%-al gyarapodott, mert száma 42-ről 261-re nőtt, Ólublón pedig 23-ról 142-re emelkedvén,

473.3%-kal. 100 százalékot meghaladó volt még a szaporodás Besztercebányán, Eperjesen, Erzsébetvároson, Kőszegen, Lúgoson, Nagybecskereken, Nagyszebenben, Nyíregyházán, Nyitrán, Szamosújvártt.

Ha már most azt kérdezzük, az ország mely vidékein szaporodott a magyarság legerősebben, első sorban azt konstatáljuk, hogy az ország egyetlen törvényhatóságában sem fogyott meg az utolsó húsz év alatt a magyarság, ellenben az idegen ajkúak száma az anyaország 14 városi és 15 megyei törvényhatóságában kevesebb volt 1900-ban, mint húsz évvel azelőtt. Közelebbről vizsgálva az utolsó tíz esztendő adatait, húsz százalékosnál is nagyobb, tehát az átlagos 10.3%-nyi szaporodással szemben igen tetemesnek mondható szaporodása volt a magyarságnak a következő megyékben: Trencsén, Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Szabolcs, Bereg, Máramaros, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, Fogaras, Szeben, Hunyad, Temes, az ország nyugati határán Mosón és az ország szívében Pest. A Dráván túli megyék – az egy Várasd kivételével – szintén ide tartoznak.

Első pillanatra meglepő, hogy a magyarság legtöbbször az országot körülövező úgynevezett nemzetiségi megyékben nyomult előre legrohamosabban, de tartósabb megfontolás e jelenséget természetessé teszi. Azokon a vidékeken ugyanis, ahol a lakosság zöme a magyar, a magyarság gyarapodása nem lehet magasabb az általános szaporodásnál, ellenben az idegen ajkuaktól lakott területeken tág tere van az asszimilációnak s e melleit a magyarság csekély számánál fogva az abszolút szám szerint kis mértékű növekvés is hatalmasan felszöksetti a magyarság szaporodását mutató arányszámot. (így pl. Szepesvármegyében a magyarság az utolsó 10 évben 4.999 lélekről 10.589 főre szaporodott s ez 111%-os növekvésnek felel meg.) Ellenben az idegen ajkúak gyarapodása egyetlen törvényhatóságban sem érte el a húsz %-ot, még a tíz⁰-ot is csak öt megyében: Esztergom, Bereg, Békés, Máramaros és Csik megyében haladta meg, de ezekben se sokkal. A magyarok az anyaország valamennyi megyéjében kedvezőbb, még pedig nem ritkán sokszorosán kedvezőbb arányban gyarapodtak, mint az idegen ajkúak, mindössze öt megye alkot kivételt e szabály alól: Esztergom, ahol a magyarok 1890-ről 1900-ra 10.4, az idegen ajkúak 11.2%-kal szaporodtak, Somogy (5.1-7.4), Békés (6.410.4), Csik (11.9-13.8), Háromszék (5.0-6.4).

A magyarságnak ez a most vázolt erőteljes és örvendetes terfoglalása természetesen jelentékeny változást hozott létre a magyar ajkúak számbeli erőviszonyaiban is. Volt ugyanis a magyarság számaránya a polgári népességben:

	1880.	1890.	1900.
Magyarországon	46·6	48·5	51·4
Horvát-Szlavonországokban ...	2·2	3·2	3·8
A magyar birodalomban	41·2	42·8	45·4

Ez arányszámokban világosan visszatükröződik a magyarság megszakítás nélkül való fejlődése, melynek köszönhetjük azt az 1900. évi népszámlálásból konstatált becses eredményt, hogy a magyarság az anyaországban abszolút többséget ért el.

VII.

Miután általánosságban a magyar anyanyelvűek szaporodását az egy tömegben összefoglalt idegen ajkúak szaporodásával szembeállítottuk, áttérhetünk külön-külön való vizsgálására az egyes nemzetiségek gyarapodásának. Ezt két úton tesszük: először is azt számítjuk ki, hogy az utolsó húsz év alatt elért szaporodás az illető nemzetiség 1880-i létszámának hány %-át alkotja, azután pedig azt, hogy az összes szaporodásból hány százalék esett egy-egy nemzetiségre s kisebb vagy nagyobb-e ez a százalék az illető nemzetiségnek az összes népességben elfoglalt arányánál.

Az egyes nemzetiségek szaporodási aránya az anyaországi polgári népességben a következő:

	Magyar	Német	Tót	Oláh	Ruthén	Horvát-szerb
1880 - 1890.	14·9	6·3	2·2	7·7	7·5	7·0
1890 - 1900.	16·6	— 0·5	4·9	7·6	11·4	5·9
1880 - 1900.	34·4	5·9	7·3	15·9	19·8	13·3

Az idegen ajkúak valamennyi csoportja sokkal kisebb mértékben szaporodik, mint a magyarság, amelynek gyarapodási aránya még a legszaporább ruthéneknek is közel kétszerese. Az oláhok a magyarság gyarapodásának még felét sem érték el, a németek szaporodása hatszorta, a tótoké ötszörte kisebb a magyarságénál. A horvátok és szerbek (akiket az 1880-i népszámlálás nem különböztetett meg s ezért mi is összefoglaljuk őket) szaporodási aránya hozzávetőleges pontosságú, mert az 1880. és 1890-ben hozzájuk számított sokác, bunyevác, dalmát, illir néptörödékeket utólagosan kellett számukból levonni az 1900-i adatokkal való összehasonlítás kedvéért, ami természetesen nem sikerülhetett szigorú pontossággal.

A Drávántúl, ahol a magyarság erőteljes természetes szaporodásához az anyaországból való tetemes bevándorlás is járul, a magyarság még nagyobb arányokban gyarapodott, mint az anyaországban:

Volt ugyanis a szaporodás aránya a társországokban:

	Magyar	Német	Horvát-szerb
1880—1890.	66·1	41·3	12·2
1890—1900.	31·1	14·1	8·7
1880—1900.	117·7	61·2	22·0

A magyar anyaország polgári népessége húsz év alatt 2.971.971 lélekkel gyarapodott. Ezen gyarapodáson az egyes nemzetiségek következőképpen osztozkodtak:

	Szaporodás 1880—1900		Népszámlálási
	összesen	%-ban	arány 1880-ban
Magyar	2,184.764	73·5	46·6
Német	109.651	3·7	13·6
Tót	135.951	4·6	13·5
Oláh	381.685	12·8	17·5
Ruthén	69.930	2·3	2·6
Horváth-szerb	73.207	2·4	4·0
Egyéb	16.783	0·6	2·2
Összesen	2,971.971	100·0	100·0

Az összes nemzetiségek közül egyedül a magyar az, amely nagyobb arányban szaporodott, mint ahogy pusztán a népességben való aránya alapján várni lehetett volna. Míg ugyanis a magyarság 1880-ban még felét sem érte el az összes népességnek, addig az 1880-tól 1900-ig eltelt húsz esztendő gyarapodásának csaknem háromnegyedrészét a magyarságra esett. Ezzel szemben az idegen ajkú nemzetiségek közül egynek a szaporodási mértéke sem érte el a népességben elfoglalt arányokat. Feltűnő ez különösen a németeknél, akiknek szaporodása csak negyedrészt s a tótoknál, akiknek szaporodása csak harmadrészt érte el annak, a mit a népességben elfoglalt arányuk alapján várni lehetett volna.

Hogy azonban e kérdésben tisztán lássunk, szükséges tájékozódunk arról is, hogy a magyarság e nagy gyarapodása mennyiben köszönhető a természetes fajfenntartó erőnek, a születési többletnek s mennyiben írható a nemzetiségek beolvasztásának javára. Lássuk előbb arányszámokban az egyes nemzetiségek természetes szaporodását:

Esett 1000 lélekre az anyaországban:

	Születés	Halálozás	Születési többlet
Magyar 1896—1900. átl.	39·2	26·2	13·0
“ 1901.	37·6	23·9	13·7
“ 1902.	38·3	25·8	12·5
Német 1896—1900. átl.	36·9	25·1	11·8
“ 1901.	35·2	23·5	11·7
“ 1902.	35·6	24·0	11·6
Tót 1896—1900. átl.	43·6	29·8	13·8
“ 1901.	41·9	28·0	13·9
“ 1902.	41·9	29·9	12·0
Oláh 1896—1900. átl.	36·9	31·1	5·8
“ 1901.	35·8	27·1	8·7
“ 1902.	37·3	29·0	8·3
Ruthén 1896—1900. átl.	43·2	27·7	15·5
“ 1901.	40·3	25·9	14·4
“ 1902.	43·3	29·3	14·0
Horvát 1896—1900. átl.	45·0	33·7	11·3
“ 1901.	38·3	26·8	11·5
“ 1902.	41·2	27·5	13·7
Szerb 1896—1900. átl.	43·3	35·1	8·2
“ 1901.	39·4	29·4	10·0
“ 1902.	40·7	31·8	8·9
Valamennyi nemzetiség együtt			
1896—1900. átl.	39·2	27·6	11·6
1901.	37·6	25·1	12·5
1902.	38·4	26·9	11·5

Ez adatok tanúsága szerint magas születési arányszámuk révén legnagyobb a ruthének és utánuk a tótok születési többlete. Sok a születés a horvátoknál is, de a nagy halandóság természetes szaporodásukat többnyire az átlag alá szállítja. Ugyanezt mondhatjuk – fokozottabb halandóságukat kiemelve – a szerbokről is, akiket az utóbb emiített körülmény legszaporátlanabb nemzetiségünké tesz az oláhok után, akiknek csekély természetes szaporasága a gyér születés és a sűrű halálozás közremunkálásának eredménye. A németek természetes szaporodása, amely – jellemző módon – évről-évre alig mutat ingadozást, nemzetiségeink közt, legcsekélyebb halandóságuk ellenére is, csak az átlag körül mozog, sőt olykor alája is sülyed az egy- és két gyermek-rendszer következményeképp előálló alacsony születési szám

révén, amelynek egyébként természetes folyománya az alacsonyabb halálozási arányszám is, minthogy a gyéresebb születés egyszersmind kevesebb gyermekhalálozással is jár. Főleg a református vidékek egy- és kétgyermek-rendszere okozza azt is, hogy a magyarság születési száma nem igen múlja fölül az átlagot, de az alacsony halálozási szám következtében (amelynél kisebbet hazánkban csak a németeknél látni) a magyarság átlagos természetes szaporodása mégis jóval kedvezőbb az országos átlagnál, ugyancsak megközelíti két legszaporább fajnépünknek a ruthénnek és a tótnak születési többletét, sőt a tótokét 1902-ben meg is haladta.

A magyarság tehát, egyes sötét foltokat (egy- és két-gyermek-rendszer, egyes vidékeken a gyermekek nagy halandósága) nem tekintve, természetes szaporodás dolgában nem áll rosszul, előnyomulását azonban mégis legfőképpen értékes asszimiláló erejének köszönheti, ami világhosszá lesz előttünk, ha a születési többlet útján elért szaporodást szembe állítjuk a valóságos szaporodással.

E szembeállításnak azonban két lényeges akadálya van. Az egyik az, hogy a természetes szaporodás nemzetiségek szerint csak 1896 óta van kimutatva, a másik meg az, hogy 1890-ben a katonai népesség anyanyelv szerint való megoszlása csak az egész Magyarbirodalomról áll rendelkezésre, közjogi alkotórészek szerint azonban nincs kimutatva. Míg a természetes szaporodás nemzetiségi adatai az összes polgári és katonai népességet felölelik, a nemzetiségek valóságos szaporodását 1890-ről 1900-ra külön az anyaország területére, ahol a szóban forgó kérdés tanulmányozása a magyarságra való tekintettel elsőrendű jelentőségű és külön a társországokra csak a polgári népességre vonatkozólag tudjuk kiszámítani. Az alább következőkben módját ejtjük mindkét akadály elhárításának. A nemzetiségek természetes szaporodásának hiányzó 1891-1895. évi adatait olyképen igyekezünk pótolni, hogy a hitfelekezeteknek az 1891-1895. évek mindegyikéről ismeretes szaporodását olyan arányban osztottuk fel az egyes nemzetiségek között, amilyen arányt foglalnak el az egyes nemzetiségek az illető hitfelekezetben. így a nemzetiségek természetes szaporodása az egész évtizedről (1891-1900) rendelkezésre áll, még pedig a teljes (polgári és katonai) népességről. Hogy a valóságos szaporodást is az egész népességről kiszámíthassuk az anyaországban, ahhoz a feltevéshez folyamodtunk, hogy a katonai népesség anyanyelv szerint ugyanazon arányban oszlott meg a Magyarbirodalom közjogi alkotórészeiben 1890-ben, mint 1900-ban. Igaz, hogy e feltevés annál kevésbé felel meg a valóságnak, inerte a katonai népességben az utolsó évtizedben éppen a magyarok erősen szaporodtak s így 1900-ban arányuk a

katonaságban kedvezőbb most, mint 10 évvel azelőtt, az 1900. évi arányszámok alkalmazása tehát a hadseregben levő magyarok számát 1890-ben a valóságosnál magasabbnak tünteti föl, az eltérés azonban semmi esetre sem lehet olyan lényeges, hogy nagyon megronthatná a részben fáradságos számításokon alapuló következő adatok értékét, amelyek az előrebocsátott okoknál fogva természetesen nem tarthatnak ugyan igényt a teljes pontosságra, de azért nem állanak messze az igazságtól.

A természetes szaporodás 1890—1900.:

Magyar	Német	Tót	Oláh	Ruthén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
922.667	228.228	234.241	198.884	56.504	20.528	31.817	35.161	1,728.030

A valóságos szaporodás 1890—1900.:

Magyar	Német	Tót	Oláh	Ruthén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1.243.537	— 10.272	94.341	197.734	44.154	14.628	19.907	— 27.638	1,576.391

A valóságos szaporodás a természetes szaporodásnál több (+) v. kevesebb (—):

Magyar	Német	Tót	Oláh	Ruthén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
+ 320.870	— 238.500	— 139.900	— 1.150	— 12.350	— 5.900	— 11.910	— 62.799	— 151.639

Fényes bizonyosságai e számok a magyarság faji felsőbbségének, hatalmas és a politikai súly megőrzése és gyarapítása szempontjából kiválóan becses beolvasztó képességének: egyedül a magyar faj az, amelynek az utolsó tíz esztendőben nagyobb, még pedig több mint háromszázezerrel, vagyis a természetes szaporodás jó harmadrészével nagyobb volt a valóságos szaporodása, mint amennyit pusztán a születések és halálozások különbözete alapján várni lehetett volna. Mivel pedig a bevándorlás révén, egyedül álló faj létére, a magyar nem szaporodhatik, a valóságos szaporodásnak ez az örvendetes többlete csak az asszimiláció hatása lehet. S ez a hatás a valóságban még erősebb, mint a fent közölt számok mutatják; számításba kell ugyanis vennünk a kivándorló magyarok, sajnos, ma már tekintélyes tömegét is, amelynek hozzáadásával a magyarság valóságos szaporodása még nagyobb mértékben múlná fölül a természetes szaporodást. Ellenben a többi nemzetiségek a valóságban kevésbé gyarapodtak, mint ahogyan a természetes szaporodás révén kellett volna növekedniök. Kivált a legjobban magyarosodó németekről mondhatjuk ezt el, akik beolvadását annál nagyobb nyereségnek kell tartanunk, mert bennük hazánk egyik legértékesebb nemzetiségét láthatjuk. Főként ez asszimilációnak köszönhetjük, hogy a németiség, amelynek 1890-től 1900-ig a születések és halálozások különbözete alapján több mint egy negyedmillióval kellett volna gyarapodnia, a valóságban tízezerrel fogyott, ami annál

szembetűnőbb, mert a bevándorlás külföldről is állandóan táplálja őket.

A németek után, akiknek a magyarsághoz való húzását az is szépen bizonyítja, hogy a magyar nyelv ismerete összes nemzetiségeink között náluk terjed legerősebben (1880-ban 20, 1890-ben 25, 1900-ban 31%-uk tudott magyarul), a kivándorlástól legerősebben sújtott és helyenkint szintén magyarosodó tótok valóságos szaporodása marad legmélyebben a természetes szaporodás alatt. Ellenben a nagy tömegekben együtt lakó, a városi élettől, amely a magyarosodás főszínterét és tényezőjét alkotja, foglalkozásuk természeténél és műveltségük alacsonyabb színvonalánál fogva is távol élő, a nemzeti kultúrától tehát már ez okból is idegenebb oláhok közt a magyarosodás munkája nehezebben halad: a valóságos szaporodás alig valamivel marad a természetes szaporodás mögött, ami ugyan részben bizonyára annak a következménye, hogy az oláhzigányokat, akik 1890-ben az «egyéb» anyanyelvűek közé számítottak, 1900-ban az oláhok közé sorozták s ezzel az oláhok számát növelték. Erős veszteségük van azonban részben a kivándorlás révén, részben a magyarság javára a ruthének, horvátok és szerbeknek is.

Megjegyzendő azonban, hogy a horvátok és szerbek valóságos szaporodásának kiszámításánál az 1890-i népszámlálás adatait nem lehetett közvetlenül felhasználni, mert 1890-ben a horvátok és szerbek közé számítottak a sokác, bunyevác, illír, dalmát néven nevezett kisebb néptörédek, amelyek 1900-ban már az egyéb anyanyelvűek közt vannak kimutatva. Hogy tehát a két népszámlálásnak a horvátok és szerbekre vonatkozó adatait a valóságos szaporodás kiszámítása végett szembe lehessen állítani, az 1890. évi lélekszámból utólagos számítás segítségével le kellett ütni az említett kisebb nemzetiségek lélekszámát, ami azonban a dolog természeténél fogva csak megközelítő pontossággal sikerülhetett.

Ha az e pont elején ismertetett számítást Horvát-Slavonországra vonatkozólag is véghezvisszük, végső eredményül azt nyerjük, hogy míg a horvátok valóságos szaporodása 21.540, a szerbeké 6310 fővel marad a természetes szaporodás mögött, addig a magyarság a valóságban csaknem 13.000 fővel erősebben gyarapodott, mint természetes szaporodás útján. Ezt azonban nem tekinthetjük valami örvendetes jelenségnek. A Dráván túl mai viszonyai közepette a magyarság valóságos szaporodásának ez a többlete semmiesetre sem irható az asszimiláció javára: az anyaországból a társországokba irányuló kivándorlásnak a következménye ez.

A különböző anyanyelvűek különböző mértékű szaporodása termé-

szetesen megváltoztatja az összes népességben elfoglalt és egymáshoz való arányukat is. Ezt állítják szemünk elé a következő adatok:

	Magyarország		Horvát-Szlavonországok		Magyar birodalom	
	Számarány az összes népességben					
	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.
Magyar	48·5	51·4	3·2	3·8	42·8	45·4
Német	13·1	11·8	5·3	5·6	12·2	11·1
Tót	12·5	11·9	0·6	0·7	11·0	10·5
Oláh	17·1	16·7	0·1	0·0	14·9	14·5
Ruthén	2·5	2·5	0·2	0·2	2·2	2·2
Horvát	1·2	1·1	62·2	61·6	8·9	8·7
Szerb	2·7	2·6	25·7	25·4	6·0	5·5
Egyéb	2·4	2·0	2·7	2·7	2·0	2·1

E tíz év alatt úgy alakultak tehát a viszonyok, hogy az anyaország minden 10.000 lakosa között 290-nel több magyar volt 1900-ban, mint 1890-ben, az egész Magyarbirodalomban pedig 260-nal, viszont a nem magyar ajkúak 290-nel, illetőleg 260-nal kevesebben vannak minden 10.000 lakos közt, mint tíz esztendővel ezelőtt. Az idegen ajkúak arányszáma mind csökkent, csak a ruthéneké maradt változatlanul. Még jobban szemünkbe tűnik a magyarság térfoglalása, ha húsz esztendőre tekintünk vissza; ekkor ugyanis azaz eredmény áll előttünk, hogy a magyarok az anyaországban 480-nal, a társországokban 160-nal, az egész birodalomban pedig 420-szal vannak többen minden 10.000 lélek között most, mint 1880-ban s a magyarság, amely 1880-ban 26 vármegyei törvényhatóságban volt abszolút többségben, 1900-ban már 31 vármegyében alkotott szám szerint is abszolút többséget.

VIII.

E folytonos előrenyomulás következtében a magyarság számbeli ereje nemcsak itthon fokozódik, hanem mindjobban érezteti növekvő súlyát a közös uralkodó alatt álló másik állam vezető népével a némettel szemben is. Ausztriához való viszonyunknál fogva nagyon becses tanulságokat meríthetünk az ausztriai nemzetiségek fejlődési irányának és erőviszonyainak tanulmányozásából és annak a megvizsgálásából, hogy milyen arányt foglal el a két állam összesített népességében a két uralkodó nemzetiség: a magyar és a német.¹

¹ L. Láng Lajos: A nemzetiség Magyarországon és Ausztriában. Budapest, 1898. Kovács Alajos: Ausztria nemzetiségei. Budapesti Hírlap, 1902. október 15.

Köztudomású dolog, hogy Ausztriában a németiség számaránya sokkal kedvezőtlenebb, mint a magyarságé a Magyarbirodalomban. Míg ugyanis a magyarok az anyaország népességének abszolút többségét alkotják és a társországok beszámításával is a birodalom népességének közel felét teszik; Ausztriában a németiség az összes lakosságnak 35.8%-a tehát nem sokkal több, mint harmadrésze. Sőt a valóságban a németek aránya még ennél is kedvezőtlenebb. Ausztriában ugyanis a népszámlálás nem az anyanyelvet tudakolja, hanem a társalgási nyelvet (Umgangssprache), ami már magában véve is a többség nyelvének kedvez, de még előnyösebbé válik a többségre annak következtében, hogy az is meg van határozva, mely vidékeken minő társalgási nyelvet lehet bemondani (a magyart pl. csak Bukovinában.) A németiség számarányát javítja még az is, hogy a társalgási nyelvet is csak az osztrák honosoktól kérdezik, az idegen honosoktól azonban nem tudakolják, aminek egyik fontos következménye ránk nézve, hogy az Ausztriában élő magyar honosok az anyanyelv szerint való összeírásból teljesen kimaradtak.

Joggal állíthatjuk tehát, hogy a németiség számbeli erő dolgában sokkal rosszabbul áll Ausztriában, mint a magyarság a Magyarbirodalomban. Még kedvezőtlenebbül alakul azonban a németiség helyzete, ha a jövő fejlődés képét nézzük, a mely bizony a németekre egy csöppet sem biztató: szaporodásuk az átlag alatt marad, míg egy-két északi szláv fajnép rohamosan gyarapodik. Világosan látszik ez a következő adatokból:

	A szaporodás százaléka			A szaporodás százaléka	
	1880—1890.	1890—1900.		1880—1890.	1890—1900.
Német	5·6	8·4	Horvát-szerb ...	14·4	10·3
Cseh, morva, tót	5·6	8·8	Olasz	1·0	7·6
Lengyel	14·8	14·5	Oláh	9·6	10·4
Ruthén	11·2	8·7	Magyar	— 17·7	16·9
Szlovén	3·2	1·4	Összesen	7·7	9·2

A németiség e csekély szaporodása természetesen a népességben elfoglalt arányát is megrontja. Mutatják ezt a következő adatok:

	Arányszám Ausztria összes népességében			Arányszám Ausztria összes népességében	
	1880-ban	1900-ban		1880-ban	1900-ban
Német	36·75	35·78	Horvát-szerb ...	2·59	2·77
Cseh, morva, tót	23·77	23·24	Olasz	3·07	2·83
Lengyel	14·86	16·62	Oláh	0·88	0·90
Ruthén	12·80	13·18	Magyar	0·05	0·03
Szlovén	5·23	4·65	Összesen	100·0	100·0

Húsz év eredménye tehát az, hogy a lengyelek, rutének, horvát-szerbek és valamelyest az oláhok előrenyomultak, a cseh-morva-tótok, de kivált a szlovének, németek és olaszok hátrább szorultak. Az összes szlávok arányszáma e húsz év alatt 50.25%-RÓL 60.46%-ra emelkedett, míg a vezető németiség számaránya 36.75-ről 35.78%-ra szállt le vagyis ma minden 10.000 lélek között 97 némettel kevesebb, ellenben 176 lengyellel több van, mint húsz év előtt.

A tüzetesebb területi elemzés azt mutatja, hogy a németiség az Ausztriát alkotó 14 tartomány közül 8-ban tért vesztett. Egyben alig-változott, egyben (a tenger melléken) beáramlás révén, egyben (Bukovinában) a zsidók szaporodása következtében nyomult előre s mint fajnép belső terjeszkedést csak három déli tartományban: Stájerországban, Karinthiában és Tiroiban mutat, ahol t. i. a még nála is gyengébben szaporodó szlovénnel és olaszokkal lakik együtt. Ellenben az északi szlávokkal való nyelvhatár mentén érzékeny veszteségeket szenvedett s a nemzetiségekkel való küzdelem végső eredménye a németiséget a szlávok javára visszaszorított számbeli jelentőségében egyre csökkenő nemzetiség gyanánt állítja elé. Mivel pedig a számbeli súly és a politikai hegemonia között tagadhatatlanul szoros összefüggés van, érdemes egy rövid pillantást vetnünk arra is, hogy a két állam vezető népe minő arányt foglal el és minő fejlődést ígér a két állam összes népességében:

	Szám arány Magyarország és Ausztria összes népességében		
	1880.	1890.	1900.
Magyar	17·4	18·3	19·5
Német	26·7	26·0	25·3

Íme a természet és a beolvadás útján gyarapodó magyarság terjeszkedésének és az ausztriai németiség háttérbe szorításának az eredménye egy, mindkét államot befoglaló perspektívában szem elé állítva. A magyarság szakadatlan fejlődése és a németiség folytonos hanyatlása arra a jóslatra csábít, hogy három évtized múltán a magyarságé lesz a két államban a számbeli többség s ezzel a faji erő jogán a politikai hatalom is.

IX.

Fejtegetéseink során ismételten rámutattunk arra a biztató jövőre, a melyet a magyarság diadalmas terjeszkedése enged jósolnunk. Azonban vétek volna az igazság ellen elhallgatnunk, hogy nemzeti jövőnk ragyogónak rajzolt szemhatárán itt-ott sötét felhők

feketéllenek. Aggasztó jelenség pl. a születések számának rohamos csökkenése: az 1881-1890. évek átlagában még 44.1 élveszületött jutott évenként ezer lakosra, 1891 -1895-ben már csak 41.7, 1896-1900-ban 39.2, 1901-ben 37.6, 1902-ben 38.4. A születések átlagának e sajnálatos süllyedését még sajnosabbá teszi az a tény, hogy a Dunántúl, több mint két millió magyarnak magas kultúrájú és termékeny, de szaporátlanágáról már régóta szomorú hírességű szülőföldje, újabban még jobban visszaesett gyermekáldás dolgában: a túladunai megyékben 1881-1890-ben még 41.5 születés esett évenként 1000 lélekre, 1896-1900-ban már csak 36.5. Hozzájárul ehhez, hogy a szaporaság csökkenése bár az erős asszimiláció és sűrű beözönlés által egyelőre el van burkolva már az Alföld sík vidékeire is áterjedt: az 1881–1890. évek átlagában Csanádmegyében 53.3, Békésben 48.1, Csongrádban 45.1 élveszületött esett évenként ezer lakosra, az 1896-1900. évek átlagában már csak 42.5, 41.3 és 40.¹ Igaz, hogy ugyanezen idő alatt a halálozások arányszáma is csökkent, még pedig valamivel nagyobb mértékben (országos átlagban 1880-1890-ről 1896-1900-ra: 32.8%-ról 27.6%-ra), mint a születéseké, s így a születési többlet valami kevéssel nagyobb ugyan, mint a múltban, de ez eredménynyel annál kevésbé lehetünk megelégedve, mert népünk halandósága még mindig oly nagy, hogy nála nagyobbat az 1891-1900. évek átlagát tekintve az európai államok közül csak Orosz- és Spanyolországban találunk. Különösen a gyermekhalandóságunk mutat elrettentő arányokat: az 1896-1900. évek átlagában minden 1000 halott között 483 öt évesnél fiatalabb gyermek szállt kora sírba, s az újszülötteknek egyharmad része nem éri meg az ötödik életévét. Ez a nagy halandóság okozza aztán, hogy születési többlet dolgában Európa többi népeihez képest nagyon hátul állunk: mindössze néhány legtöbbszörre súlyos gazdasági és társadalom-erkölcsi bajtól sújtott országnak van kisebb szaporodása, mint a mi népünknek. Így a többek közt a már szomorú hirre vergődött Spanyolorzágnak, Franciaországnak és Írországnak, a melyek népesedésének kedvezőtlen alakulása komoly intelmet foglal magában számunkra is, a kik ugyan hála a sorsnak – még nem jutottunk arra a végzetes lejtőre, a melyen az említett országok, úgy látszik, megállás nélkül csúsznak lefelé, de a kik nem tudunk élni a természet áldásaival és nem küzdünk elegendő szívóssággal a legnagyobb kincs, az emberélet megtartásáért. Innen van az, hogy míg Németországban tízezer lélek után 139, Norvégia 142, Németalföld 141,

¹ L. Ráth Zoltán: Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XII. 5. Bpest, 1901.

Oroszország 136, Dánia 128, Finnország 125, Anglia 118 főnyi születési többlettel gyarapodik évenként, a mi sokkal nagyobb számú születéseinkből minden tízezer lélek között az 1891-1895. évek átlagában csak 101, az 1896-1900. évek átlagában 116 maradt meg. Azaz valójában ez sem marad meg, még ezt a csekély természetes szaporodást is megritkítja a kivándorlás, a melynek következtében, mint láttuk, a legutolsó évtized szaporodása 166.746 lélekkel kevesebb volt annál az u. n. természetes szaporodásnál, a melyet pusztán a születéseknek a halálozásokkal szemben mutatkozó többlete alapján el kellett volna érünk. És itt nemcsak általános szempontból, de a magyarság szempontjából is fájó szívvel kell rámutatnunk a Dunántúl gyöngye szaporodására. Ez ország rész 11 vármegyéje közül a magyarság gyarapodása az utolsó tíz év alatt csak háromban: Komáromban, Mosonban és Vasban haladta meg a 10%-ot, ellenben hat vármegyében: Baranya, Fejér, Győr, Somogy, Tolna és Veszprém megyékben, e szaporodás arányszáma 2.04-5.20% közt váltakozik, a minek következtében az egész Dunántúl magyarsága 1890-től 1900-ig csak 7.7%-kal nőtt. Igaz, hogy ugyanezen idő alatt a túladunai megyék idegen ajkú lakossága még sokkal kisebb mértékben szaporodott, de ez annál kevésbé szolgálhat vigasztalásul, mert a Dunántúlban a maga jó két millió magyar lakosságával a magyarság egyik fő erőforrását kell látnunk, a mely hivatva volna arra, hogy hathatós tényezője legyen a magyarság előnyomulásának és hogy betöltsen az ország egyéb vidékein kivándorlási járványok által a magyarság soraiban ütött réseket.

Születési arányszámunk aláhanyatlásához, nagy halandóságához és némely magyar vidékeken a szaporodás jelentékeny csökkenéséhez csatlakozik, mint mindjobban növekvő jelentőségű szomorú tünet, a kivándorlás, a melynek sebétől immár az ország egész teste vérzik. Százait a honfiaknak vesztítettük már el az Ausztriába, a Horvát-Szlavonországokba, a Romániába és főleg a tengeren túlra irányuló kivándorlás révén, a nélkül, hogy e nemzetsorvasztó vándormozgalom (erősségéből vesztett volna, sőt pl. az Egyesült-Államokba irányuló kivándorlás megdöbbentő arányú terjedéséről világosít fel amaz adat, hogy míg az 1898. július 1-től 1899. június 30-ig terjedő pénzügyi évben 31.570 magyar, tót, rutén és horvát nemzetiségű kivándorló érkezett oda, az 1901/1902. pénzügyi évben az imént emiített hazai nemzetiségekhez tartozó egyének közül már 98.310-en szállottak partra az Egyesült-Államok kikötőiben s ezek között – a mi csak fokozza ez adatok szomorú jelentőségét – az előbb említett évben 5700, 1901/1902-ben már 23.610 volt a magyarok száma.

Aggasztó, sőt veszedelmes tünetek ezek, mélyen fekvő gazdaság-

társadalmi bajok szülöttei. Mezőgazdasági, még pedig extenzív módon űzött mezőgazdasági foglalkozásunkhoz a népesség túlsűrű volta (tiszán agrikol államban sehol sem látunk a mienkhez hasonló népsűrűséget: 60 lelket egy négyszögkilométerre); a havasi területeken is az alföldi gazdálkodást parodizáló hibás gazdálkodási rendszer; helyenkint a sok kötött birtok; a kisbirtokok túlságos elaprózódása; a bányászat kivált egykor jelentős ezüst- és rézbányászatunk – lehanyagolása; a szőlők elpusztulása; az észszerű gazdálkodást lehetetlenné tevő helytelen tagosítás; részben az erdőtörvény túlbuzgó végrehajtásából származó legelőhiány; a hibás adórendszer mellett az állami, községi és egyházi közterhek elviselhetetlen volta; a szegényebb néposztályok hiteligenyeinek tisztességes kielégítésére hivatott intézmények hiánya s az ennek révén felburjánzó uzsora, kapcsolatban a galíciai bevándorlással, a melynek fejlettebb gazdasági érzékű jövevényei a létért való küzdelemben a benszülötteknek erős és győztes versenytársai; az áldozatait koldusbotra juttató mértéktelen pálinkaivás; a nép érdekeivel kellő módon nem mindenütt törődő rossz közigazgatás; a gyermekáldástól való tartózkodásnak önző egyéni érdekek elfajulását jelentős a nemzeti létre a legnagyobb mértékben veszedelmes terjedése; közegészségügyünknek még mindig elmaradott állapota párosulva népünknek a higiénia rendszabályaival, meg az orvosokkal, bábákkal szemben mutatkozó idegenkedésével és közömbösségével: íme nagyjából az okok, a melyek a kivándorlást, a születési szám alászállást, a nagy halandóságot és mindezek következményéül a szaporodás gyengeségét előidézik, a mi pedig ránk nézve annál nagyobb veszedelmet hord méhében, mert Európa vezető kultúrnépeinek számban messze mögöttük állunk. Épen ezért nem lehet benne kétség, hogy a szaporodást gátló bajokon segíteni és a bajok mélyen fekvő okait megszüntetni elsőrendű állami érdek és a vezetésre hivatottakat súlyos felelősséggel terhelő sürgős feladat, a melynek megoldásától függ nemzeti jövődönk sorsa.

LE PLAY MÓDSZERE.

ÍRTA:

DR. MÁRKI HUGÓ
ÜGYVÉD

Le Play módszere.

A társadalmi gazdaságtan Athénben az ötödik században születik meg. Az athéni társadalom amaz elv hatása alatt, hogy a munkának a gazdagodás a célja, nagy tevékenységet fejt ki. Jólétben él e társadalom, a melynek munkás tevékenysége hozza létre a gyümölcsöt is, a gazdaságról szóló tudományt. A görög világot az aszketizmus kora váltja fel, a mely az egyéni szükségét meghaladó kielégítést bőségnek s ekként bűnnek nyilvánítja. A gazdagodás vágyát a szegénység vágya váltja fel. Ez a világ a gazdaságról tudományos képet nem festhetett magának.

Ez a sivár állapot nem tart soká. A theologia vállalja magára e tudomány művelését. A skolasztikusok nézete szerint az ipar és kereskedelem révén jogosult a gazdagodás. Ez a nézet a római jog hatásának volt köszönhető.

A XVI. évszázadban új törekvésekre bukkanunk, a melyek a régi gazdasági tanokat akarják feleleveníteni, s a gazdaság tudományát a antológiától függetleníteni. E kívánság testet ölt. A merkantilizmust a fiziokraták, ezeket Smith *Ádám* rendszere, a szabad verseny váltja fel, a ki «felismerte, hogy a társadalom gazdasági élete a jelenségeknek önálló körét képezi, a melyek okai és törvényei épúgy képezhetik a tudományos kutatás tárgyát, mint más tudományosan tárgyalt jelenségek».¹

A szabad verseny általános küzdelmet jelentett. Az ellentétek minden téren kiélesedtek.

E harcok elsimítására törekszik a XIX. évszázad, a mely az ellentétek kiegyenlítése céljából a társadalmi tudomány fegyvereihez nyúl. E fegyvereket vette kezébe a legújabb korszak, hogy a gazdasági élet ellentéteit megvilágítsa, az éles ellentétek okait kifürkéssze, s orvoslásukat előkészítse. Ámde maga a társadalmi tudomány is szeretlen vitatkozásoknak tárgya. A társadalom rendszere bonyolultnak

¹ Földes Béla: A társad. gazdaságtan elemei I. 21. old.

látszik, s a legnagyobb gondolkozók e rendszer kihámozását nem sok sikerrel kísérlik meg. Sem a deduktív, sem az induktív módszer alkalmazása nem hozza meg munkásságuknak kívánt sikerét, bár az utóbbi határozott eredményekkel dicsekedhetik.

A XIX. évszázad a társadalom bonyolult kérdését más módon igyekszik megoldani, a tiszta észlelet alapján. A kísérlet merész volt, alkalmazása oly férfiút kívánt, kiben kellett, hogy a természettudós alapossága széleskörű társadalmi tudással párosuljon. Ez a férfiú a XIX. évszázad szülötte: Le Play Frigyes.

Le Play fejlődése.¹

Le Play Frigyes születési helye La Rivière, Normandia egyik kicsiny falucskája. Születési éve 1806. Gyermekkorra születési helyén zajtalanul folyt le. Középiskoláit Honfleurben végzi. Időközben Parisban lakó nagybátyjánál tölt néhány esztendő, a hol az irodalom mellett a bölcsélet termékeivel ismerkedik meg. Az 1823. év forduló pont Le Play életében. Életpályát kell választania. Hosszas habozás és megfontolás után a műegyetemre készül, a hová csak nehéz vizsgálat sikeres letétele esetén juthatott be. E vizsgálatra családjának egyik barátja, Dan de la Vauterie filozófiai ismeretekkel bíró mérnök készíti elő. A mester a tanítvány lelkébe belecsöpgötteti a bölcsészek iránt érzett előszeretetét, felébreszti az ifjúban a szunnyadó hajlamokat, a melyek az emberi társaság tanulmányozására készítették. A vizsgálat fényesen sikerül. Az 1825. évben a műegyetemre megy, a honnan két esztendő múlva mint első tanuló a bányásziskolába kerül. Itt ismerkedik meg Reynaud Jánossal, akivel való szoros barátsága nem maradt hatás nélkül fejlődésére. Reynaud a társadalom jelenségeit szintén vizsgáló szemekkel nézte. Vidéki tartózkodásuk alkalmával a társaságon uralkodó törvények kérdése volt vitatkozásuk állandó tárgya. A vita megállapodásra soha sem vezetett. Mindketten a való élet jelenségeivel igyekeznek nézeteiket támogatni. Le Play e célból a különböző emberi társaságok közvetlen vizsgálatát tartja szükségesnek.

Le Play foglalkozásánál fogva a pontos matematikai számításokhoz s kutatásaiban a tudományos észlelethez szokott hozzá. A társadalmi élet vizsgálatánál ez a körülmény befolyás nélkül nem

¹ F. Auburtin, F. Le Play.

Gh. de Ribbe. Le Play après sa Correspondance.

Geöcze Sarolta, Le Play élete. A munkásviszonyok reformjának bevezetése.

maradhatott. Az apriorisztikus módszerrel elért eredményeket «elméleti találmányoknak» tartja, a melyek véletlenül találkozhatnak ugyan a módszeresen észlelt társadalmi jelenségekkel, azonban nem nyújtanak semmiféle biztos alapot.

Ez okból a világot akarja bejárni. A különböző népeket kívánja tanulmányozni. Szerinte a társadalom szerveinek s szerkezetének igaz megismerése csak ez úton lehetséges. Szerinte csakis a változatos jelenségeknek összegyűjtése révén állapíthatók meg a társas élet szabályszerűségei. Ez a természettudományok tiszta észleleti módszerének felelt meg. Ámde belátta, hogy a társadalom jelenségei bonyolultak és oly változatosak, hogy az észlelet módszerének alkalmazása teljesen elűtő attól a módtól, a mely a természettudományokban követhető.

Le Play és barátja már 1829-ben alkalmat nyernek arra, hogy az különböző emberi társaságokat közvetlen közelből vizsgálhassák. A bányaiskola a két ifjút Észak-Németország telepeire küldi. Bányászati tanulmányai mellett Le Play a társadalom vizsgálatát soha egy perezre sem hanyagolja el.

Hármas célú tűzött maga elé. A bányahelyiségek mintaképeinek a meglátogatására, azok lényeges jelenségeinek észlelésére s pontos nyilvántartására törekedett első sorban. Második célja az volt, hogy a néppel, a lakossággal, a helyi viszonyokkal benső összeköttetésbe jusson; a helyi és az általános jelenségek között levő különbséget megállapítsa. Végre minden vidék társadalmi tekintélyeinek, a mértékadó és példaképpül szolgáló csoportoknak vizsgálatát, életöknek észlelését, s az emberekről és dolgokról adatok gyűjtését tűzte ki feladatául.¹ Minderről pontos adatokat gyűjtött, s feldolgozásukat 1830-ban Parisba való visszatérése után kezdette meg. Munkáját váratlan baleset zavarja meg. Vegytani kísérletei közben véletlen robbanás miatt majdnem életét veszti. Agyba kerül, a melyet 18 hónapi fekvés után gyógyultán hagy el. Az adatok feldolgozását ekkor folytatja. Kiadja a bányászatra vonatkozó gyűjteményt, a melynek alapján az «Annales des mines» szerkesztője lesz. E minőségében megbízást nyer Spanyolország ólombányáinak megvizsgálására, a mely alkalomból a félsziget viszonyait tanulmányozza.

Az 1830. esztendőben a statisztika köti le figyelmét. Törvényjavaslatot készít a bányastatisztikáról, a melyet az országgyűlés 1833-ban megszavaz. Statisztikai munkái közül itt még kiemelendő a «Vues générales sur la statistique, suivies d'un aperçu d'une statistique générale de la France.»²

¹ Lefèvre Fourey : Le Play, l. ingénieur des mines.

² Encyclopédie nouvelle 1848.

Le Play ezután folytonos utazásokon van. 1835. és 1836. években Angol-, Skót- s Írországot, továbbá Belgiumot, 1837-ben Európa keleti vidékeit vizsgálja. Ekkor Demidoff orosz földbirtokos bányáinak megvizsgálására nyer megbízást, a melynek alapján a Fekete tenger mellékén elterülő pusztákat kutatja. E megbízást oly sikeresen teljesíti, hogy Demidoff az Ural hegység területein fekvő bányáinak igazgatását, mely 45,000 munkás kormányzásával járt, Le Playre bízta. Igazgatása eredményes. Alatta e bányák jövedelme jelentékeny többletet mutatott.

Időközben minden kínálkozó alkalmat megragad, hogy a kevésbé ismert és ismeretlen társaságokat közvetlen közelből szemlélhesse. 1842-ben ismét Angliában találjuk; 1844-ben Németországot és Oroszországot, 1845-ben Dániát, Svécziát és Norvégországot járja be; 1846-ban Belgiumban, Ausztriában, Olaszországban és hazánkban utazik 1848. évben Svájc, Törökország és a Duna mellékei, 1850-ben Közép-Franciaország, 1851-ben a Rajna mellékei, 1853-ban pedig ismét Oroszország és Ausztria vizsgálódásának színhelyei. Természetesen bányászati kutatásaival párhuzamosan foglalkozik a társadalmi szerkezetek tanulmányozásával.

Ez időtájba esik nagy bányászati munkájának, «Art métalliques au XIX-e siècle» megjelenése, a mely az egész világ szakköreinek figyelmét fölkeltette. E révén a nagytekintélyű bányaiskola helyettes tanára lesz.

1851-ben Londonban az első világkiállításon találjuk, ahol mint a 21. jury tagja oly fontos szolgálatot teljesített, hogy 1855-ben a párisi második világkiállítás teljes szervezésével bízzák meg. A világkiállítás a takarékos keretek dacára teljes sikert mutat. Le Play jutalma, hogy az államtanácsba nyer meghívást, a hol eredményes közgazdasági tevékenységet fejt ki.

Az 1862. évben a londoni kiállításon a francia osztály biztosa; 1867-ben a francia világkiállítást rendezi, a melynek eredményes befejezésével a senatusba kerül.

E száraz adatok világosan jelzik, hogy a közvetlen észleletnek tulajdonította a legnagyobb fontosságot. E célból utazott országról országra, vidékről vidékre. Ez utazásai folyamán Angolország volt reá a legnagyobb hatással. Az angol családi élet zavartalan megelégedését az istenség feltétlen tiszteletének és a tízparancsolat megőrzésének tulajdonítja. Angliában azt látta, hogy az atyai hatalom épúgy mint a közhatalom általános tiszteletben részesül.

Oroszországi utazásai folyamán a munkásnépet tanulmányozza, a melyet a társadalmi szervezet elemei gyanánt ismer fel.

Felismerte utazásai révén, hogy a magánélet adja meg a közélet jellegét, hogy az állam a család elvén nyugszik. A magánélet intézményei képezik a társadalmi szervezet alapjait.¹

Társadalmi tanulmányainak sarkpontjához keleti utazásai folytán jutott. Különösen ázsiai utazásai révén. Ázsia sivatagjainak vándorló népei sem kerültek el figyelmét. Itt rendszerint pásztoréletet látott. Az egyes pásztorcsaládokat vizsgálta. Eközben arra a jelenségre ébredt, hogy mindegyik pásztorcsalád külön-külön teljes egészet képez. Egészen függetlenül él mindegyik család, önállóan rendezkedik be, soha semmiféle más szervezettel kapcsolatot nem tart. Egyik család teljesen idegen a másiktól. Egyik sem nyújt semmit a másiknak. Egyik sem nyer semmit a másiktól. Egyik sem elégíti ki a másiknak legcsekélyebb szükségletét. Mindegyik család önmagában egy-egy tökéletes társaság, amely önmaga elégíti ki szükségleteit s önmaga biztosítja fenmaradását.

E családok szervezete kizárólag a munkán nyugodott. A pásztornépek e szervezete azonban nyugat felé haladva, fokozatos hiányokat tárt fel az észlelő Le Playnek.² A pásztornépek nyugati szomszédjai, Ázsiának nyugati családai – mennél közelebb estek Európához – annál több intézményüket veszítették el. E családok szervezete nem képez már önmagában egy teljes egészet, mert egyik intézmény után eltűnik a másik, harmadik és így tovább. Egyik tipikus család vallási szereplését veszti el, a második a politikai igazgatást is, a harmadik még a műhely vezetését is, úgy hogy a család már más szervezetekben kell hogy keresse szükséges kiegészítését. És e szervezetek felbukknása nem késik. Egyidejűleg felbukkan a külön pap, a ki több család vallási szerepét tölti be, a külön törzsfőnök, a ki több család politikai kormányzására vállalkozik, majd a külön munkaadó, a ki műhelyében alkalmazza a különböző családokat. Mindez új szervek a család fölé kerekednek. Ez új szervek a család fentartására s kifejlődésére mindazt nyújtják, a miről a család képesség hiánya vagy elégtelensége miatt nem gondoskodhatik; mindegyik szerv azt az űrt tölti be, amelyet a család bármely okból hagyott. A család az alap, a melyen felépül az azt kiegészítő szervezet. Ez adja meg a társadalom teljes épületét.³

¹ Henri de Tourville: La science sociale est-elle une Science. La Science Sociale, 1. II.

² Pinot: La classification des espèces de la Famille. 1894.

³ Henri de Tourville id. m.

Un exposé abrégé de la Science sociale. 1894. Mouvement social. p. 172.

A családok tudománya a társadalom tudománya. Ha a családok tudományára a tiszta észlelet módszere alkalmazható, akkor az a módszer a társadalmi tudomány módszere is.¹

Le Play ez alapon a társadalom vizsgálásának kiinduló pontjában a munkáscsaládot állapította meg. A munkáscsalád volt az elemzési eszköz. Ezt az eljárást monografikus módszernek nevezte el.

A családi monográfia.²

Le Play a leglényegesebbet, a munkáscsalád fentartásának anyagi viszonyait, különösen munkabérének észlelése középpontjává. A munkabér megismerése végett szükségessé vált a munkáscsalád bevételeinek és kiadásának a puhatolása. E kettő egyensúlya a monografikus módszer magva.³

A munkabér e puhatolása nem kielégítő. A munkáscsaládnak vonatkozásai vannak az egyházzal vagy papjával, a közhatalommal, a munkaadóval szemben. E vonatkozásokat Le Play szintén jelentősnek ismeri, s e célból a bevétel és kiadás budget-jéhez függelékkel fűz, a mely e viszonyról ad számot.

E monográfia pontos keretbe szorított tanulmány alakját mutatja, a mely az észlelet és a statisztika eredményeit öleli fel.

E családi monográfia három részből áll. Az első a címében a munkás minőségével ismerteti meg, a bevezető ismereteket nyújtja, amelyek négy címében és tizenhárom szakaszban a családtagok viszonyait tárják fel. E bevezető ismeretek a munkáscsalád lakóhelyét, a gyakorolt ipart, erkölcsi helyzetét taglalják, továbbá az életfentartás eszközeit, az életmódot és a történeti adatokat közlik.

Nézzük e címeket:

1. cím. A hely, az ipari szervezet és a család meghatározása.
1. §. A talaj, az ipar és a lakosság állapota.
2. §. A család polgári állása.
3. §. A vallás s az erkölcsi szokások.

¹ Un exposé abrégé de la Science sociale. 1894. Mouvement social.

² E. Cheysson et A. Toqué: Les budgets comparés de cent monographies de familles.

J. B. M. Vignes: La science sociale d'après les principes de Le Play et de ses continuateurs. P. 47.

³ Mouvement social. 1894. P. 176.

⁴ Urbain Guerrin: De la méthode de monographie de familles. p. 149. Bulletin de l'Institut international de Statistique. Tome III. 1ère Livraison. Auburtin id. m. XXIII. o.

4. §. Az egészségi viszonyok.
5. §. A család rangja.
- 2.czím. A család életfentartásának eszközei.
6. §. A tulajdon (bútort és ruházatot kivéve).
7. §. Segélyek.
8. §. A munka, ipar.
- 3.czím. A család életmódja.
9. §. A táplálkozás,
10. §. A lakás, bútorok, ruházat.
11. §. A szórakozás.
- 4.czím. A család története.
12. §. A család fennállásának változásai.
13. §. A család anyagi és szellemi jólétét biztosító szokások és intézmények.

E táblázat rövid elemzése, a melyet Le Play követőinek tekintélyes része, a társadalmi reform iskolája mind mostanáig úgyszólván változás nélkül alkalmaz, nem jelentőség nélküli.

Az 1.§ a talaj, az ipar és a lakosság állapotát taglalja.

A talaj, a lakott hely kétségtelenül befolyással van a munkára. A munka révén pedig hatással van a család szervezetére is. Az ipar alatt a munka vázolója értendő, míg a tanulmányozott család környezete, a lakosság jellemzése a családot teljes keretében mutatja meg.

A 2. § a család polgári állásáról szól. A családtagok egyszerű névsora e társadalmi szövet nyilvánvalóvá teszi.

A 3. § a vallás és az erkölcsi szokások foglalatja. Ide a vallás, a családtagok egymáshoz való viszonya, a családtagoknak idegenekkel, első sorban a munkaadóval szemben fennálló viszonya s egyéb idevágó jelenség tartozik.

A 4. § az egészségi viszonyok jellemzésével a család belső életét tárja fel. Ide tartozik a családtagok gondozása, az orvosi segítség, a gyermekhalálozás, a gyermekágyban fekvő nő ápolása.

A család elfoglalt állásának közlése után, a mely az 5. §-nak a tárgya, a család életfentartási eszközei következnek.

A munkás nem csupán munkabéréből él. Ez csak azokra a munkásokra szólhat, akik a munkaadóval közelebbi viszonyba nem lépnek. A megfigyelések azt mutatták, hogy a munkáscsalád bevételének négy forrása van: a tulajdon jövedelmei, a segélyek, a munkabérek és a házi ipar gyümölcse.

A tulajdonról a 6. § szól, a mely ingatlanon kívül az ingó értékeket, a pénzeszegeket, az ipar, a munka eszközeit világítja meg.

A 7. § a segélyeket vázolja, a melyek a család szenvedett szükségére szerint változnak, s melyeket a család rendszerint természetben

nyer. Le Play megfigyelése szerint e segélyek nagy szerepet töltenek be a család életében, s jelentékeny fentartó eszközöknek tekintendők. E segélyek három forrásból erednek. Az első, a haszonélvezet, különösen a lakásra vonatkozik. A második az egyéb szolgalmi jogosultságok forrása, mint például a faizási jog, a mely az erdő fájának szabad használatát biztosítja. A harmadik forrás a munkaadó jóléti intézménye: az ingyenes orvosi kezelés, a gyártott anyagoknak olcsóbb áron való szállítása a munkás részére stb.

A munkáscsalád mindegyik tagja dolgozik. Ezért az ipar, a munka, a melyről a 8. § szól, a legjellemzőbb. A munkás, a feleség, a gyermekek munkája sorjában taglalandó a vonatkozó munkabérek s a munkának szentelt napok számának ismertetésével. Ide tartozik a családban üzött iparág, a fehérneműek tisztítása, mosása, a ruhaneműek készítése, a lakás és bútorok fentartása, a kert művelése, a háziállatok tenyésztése, hizlalása, továbbá a másnál végzett iparág is.

Le Play megfigyelései szerint a munkabért azokon a vidékeken, a hol a múlt szokásai megmaradtak, főleg természetben nyújtják. A természetben adott munkabér azonban, nyugat felé haladva, folyton-folyvást fogy, míg *végre* a munkának civilizált nyugati szervezetében a pénzben adott munkabér uralkodik.

Ezzel befejezést nyert a fentartási eszközök jellemzése, a mely a munkáscsalád bevételeit mutatta. Ezt követi az életmód, a mely a család kiadásairól beszél. Ezek a táplálkozás, lakás, bútorzat, ruházat és kényelem kiadásai.

A táplálkozásról és étkezéstről a 9. § szól.

A család által fogyasztott táplálékok a következők lehetnek:

1. A gabonaneműek: az életfentartás alapjai. A kenyér készítése egyes helyeken a házi munkához tartozik, másutt gépekre van bízva. Le Play megfigyelése szerint a bevételforrások csekélységével lépést tart a túlnyomó gabonafogyasztás.

2. A zsiradékok fontos táplálékot képeznek: északon a halzsír, a mérsékelt égövön a vaj, délen az olaj szükséges táplálék.

3. A tej és tojás a gyengébb testalkatúak lényeges tápláléka.

4. A hús és a hal nem általános fogyasztási cikk, mert a munkás mindennap nem táplálkozhatik ezzel, kivéve a halászokat, a kiknek fő tápláléka a hal.

5. A zöldségek, így a káposzta, burgonya, délen a gesztenye, továbbá a gyümölcsök hasznos és szükséges táplálékok.

6. A fűszerek közül a só általános, a kávé, a tea a munkásoknak különösen nyugaton kedvelt fogyasztó cikke, míg a cukor fogyasztása nem jelentékeny.

Végre 7. az italok, különösen a szeszes italok, a munkás táplálkozásában szerepet játszanak.

Ez a 9. §. tartalma, a melyet a lakás, bútorzat és ruházat leírása követ.

A 9. §-ba tartozik még a fűtés, világítás is, míg a bútorok és ruházat pontos értékjelzéssel sorolandók fel a 10. §-ban.

Le Play észlelései azt mutatták, hogy az egyszerű társaságok rendszeren saját lakóhelylyel rendelkeznek, míg a bonyolult nyugati társadalom munkáscsalárait a drágaság együttlakásra kényszeríti, a mi egészségi és erkölcsi tekintetben súlyos következményekkel jár.

A következő 11. §. a szórakozásról beszél, a mely a családi tűzhelyen a lakomákból, évfordulók összejöveteleiből, ünnepekből, a húsnak kivételes fogyasztásából, a dohány és szeszes italok élvezetéből, aratási ünnepélyekből áll. A tűzhelyen kívül szórakozás a táncz, a színház látogatása, az énekarban való közreműködés, egyes esetekben a halászat, vadászat, a kertészet.

Ezzel véget ér a harmadik cím, a melyet a család története követ. E helyütt a család főbb változásai jönnek figyelembe a 12. §-ban, a mely a család Összes élő tagjainak történetét tartalmazza – az életben levő öreg szülőkre és a közbejött fontosabb esetekre való tekintettel.

A monográfia futólagos áttekintését nyújtja a 13. §., a mely a család anyagi és szellemi jólétét biztosító szokásokról és intézményekről beszél. Itt kell szólni az előrelátásról, a testületekről, a közjótékonyaságról, a magánjótékonyaságról és a munkáscsalád jövőjét biztosító intézményekről, a mely biztosítások balesetre, betegségre, munkakép-telenség avagy aggkor esetére szólhatnak.

Ez a röviden érintett 13 szakasz a monográfia első része.

A második rész két csoportot ölel fel: a budgetet és annak füg-gelékét.

A budget a bevételek és kiadások fejezeteire oszlik, a melyek a munkáscsalád életének minden egyes porcikájával megismer-tetnek.

A bevétel és kiadás egyensúlya mutatja, hogy a család semmit sem takarított, nincs semmi adóssága; a bevételi többlet a takaré-kosságra vall, mely a kiadás összegével a két budget egyensúlyát nyújtja.

A bevételi budget forrásai: a család vagyona, a segélyek, a munka jövedelme és a gyakorolt iparból nyert jövedelem.

A bevételi és a kiadási budgetet a következő táblázatok tár-ják elénk.

Az évi bevételek budgetje:

A bevételek forrásai

A bevételek

I.

A család vagyona:

1. Ingatlan vagyon.
2. Ingó javak.
3. A kölcsönösen biztosító társaság nyereségjuttalékához való jog.

II.

Segélyek:

1. Haszonélvezetül nyert jóságok.
2. Szolgalmi jogok idegen jószágon.
3. Szolgáltatok, kapott tárgyak.

III.

A család által végzett munka.

IV.

A család által üzött iparágak.

I.

A vagyon jövedelme:

1. Az ingatlan jövedelme.
2. Az ingó javak jövedelme.
3. A kölcsönösen biztosító társaság nyereségjuttaléka.

II.

A segélyek jövedelme:

1. A haszonélvezetül nyert jóságok jövedelme.
2. Szolgalmi jogok jövedelme.
3. Szolgáltatok, kapott tárgyak jövedelme.

III.

Munkabérek.

IV.

Az ipar üzéséből származó jövedelem.

Az évi kiadások budgetje.

I.

A táplálkozásra vonatkozó kiadások.

1. A háztartásban elfogyasztott táplálékok:

Gabonaneműek.	Zöldség, gyümölcs.
Zsiradékok.	Fűszerek.
Tej, tojás.	Italok.
Hús, hal.	

2. A háztartáson kívül készült és elfogyasztott táplálékok.

II.

A lakásra vonatkozó kiadások

Lakás.	I	Fűtés.
Bútorzat.	I	Világítás.

Az évi kiadások budgetje.

III.

A ruházatra vonatkozó kiadások.

IV.

A szellemi szükségletekre A kényelemre Az egészségre	vonatkozó kiadások (isteni tisztelet, nevelés, alamizsna).
--	---

V.

Az iparra Az adósság törlesztésére	vonatkozó kiadások.
Az adóra A biztosításokra Az évi megtakarításra szolgáló kiadás.	

Eme táblázatok a budgetek teljes képét mutatják, a melyhez függelék fűződik.

E függelék abból az okból fűzte Le Play a budgethez, mert a munkáscsalád a társadalom hatásának nem térhet ki, a társadalmi szervezet, a melyben működik, a munkáscsalád életére is befoly. Ez a rész világítja meg az öröklés rendjét, a szervezet jóságát vagy hiányát, az ezt befolyásoló okokat s a gazdasági jelenségeket. Ez a függelék tehát «a társadalmi szervezet különböző elemeiről, egyes kidomboruló különös adatról» szól, a melyet «záradék» fejez be.

Midőn Le Play ezt a módszert a családi monográfia megrögzítésével megállapította, azonnal alkalmazásához fogott. Hosszas utazásai bő teret nyitottak erre. Utazásai folyamán körülbelül 300 munkáscsaládot tett észlelése tárgyává, a melyeknek monográfiáit «Ouvriers Européens»¹ című munkájában adta közre.

A módszer alkalmazását az általánosítás művei követték,² a melyekkel kutatásait szélesebb rétegeknek óhajtotta hozzáférhetővé tenni.

¹ Les Ouvriers Européens. Etudes sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvriers de l'Europe, précédés d'un exposé de la méthode d'observation. Paris, 1855.

² Paul de Rousiers, L'école de la Science Sociale. Science S. XVII. 147.

E czélből írta: A társadalmi reform Franciaországban¹; A család szervezete²; A munka szervezete³; Angolország alkotmánya⁴ című munkáit. Mindezekben foglalt elméletét azután legbecesebb általánosító munkájában, «Az emberiség lényeges alkotmánya»⁵ című művében domborította ki.

E munkájában arra a főkövetkeztetésre jut, hogy minden nép alapszüksége kettős. Az egyik az erkölcsi törvény követése, a mely a rossz útról eltéríti az embert. A másik a mindennapi kenyér megszerzésének szüksége, a mely az életfentartás előfeltétele.

A mely társaság a két alapszükségletet kielégíti, az jólétnek örvend. Egyik vagy másik szükséglet kielégítésének hiánya szenvedést, szerencsétlenséget idéz elő. Le Play megállapította, hogy a két alapszükségletnek egyforma intézmények felelnek meg, a melyek a jólétben élő társaságoknál állandóak, míg a szenvedő, szerencsétlen társaságok keretében több-kevesebb változást mutatnak.

Ezek az intézmények teszik a «lényeges szervezet»-et, a mely azért lényeges, mert nélkülök a társaság széteszlik, elenyészik.

Ez a lényeges szervezet az alapvető alkotmány, a melyet Le Play három részből állónak tart a következő elnevezésekkel. A társadalom épületének alapzata, vakolata és anyaga.⁶

Az alapszerkezetet a tízparancsolat és az atyai tekintély képezi. A tízparancsolat a szabad akarat korlátlan érvényesülésének szabályozója, a mely az emberi természet vadságát fékezi. Az atyai tekintély az ifjú nemzedékbe oltja az erkölcsi szabályokat és a hatalom gyakorlásának a módját. E két alapintézményt két másik egészíti ki. Az egyház és a felség hatalom, a melyek a társadalom épületének összetartó vakolatát teszik. Az egyház a tízparancsolat megtartására ügyel, míg a felség hatalom a közéletben az atyai tekintély gyakorlására hivatott.

A társadalom épületének alapzata s összetartó vakolata tehát az erkölcsi rend fentartására szolgál. Ez ekként az egyik alapszükséglet. A másik alapszükségletnek, a mindennapi kenyér megszerzésének más

¹ La Réforme sociale en France déduite de l'observation comparée des peuples européens. 2 k. Paris, 1867. VII. kiadás 1887.

² L'organisation de la famille. Paris, 1871. III. kiadás 1884.

³ L'organisation du travail. Tours, 1870. V. kiadás 1884. A munkásviszonyok reformja címen lefordította Geőcze Sarolta, aki bevezető tanulmányt írt hozzá. M. tud. Akad. kiadása. Budapest, 1903.

⁴ La constitution d'Angleterre. 2 k. 1875.

⁵ La constitution essentielle de l'humanité, exposé des principes et des coutumes qui créent la prospérité ou la souffrance des nations. Tours, 1881.

⁶ Demolins, Le Play et son oeuvre de Réforme sociale. Réforme sociale, 1882. (3) 409.

intézmények felelnek meg. Ezek teszik a társadalom épületének anyagát.

Ily intézmények: a közösség, az egyéni tulajdon s a munkaadó intézmény.

Az Ural vidékének nomád pásztortörzsei, Közép-Ázsia sivatagjainak lakói, Kelet-Oroszország földműves népei a földnek, a lakóháznak, a nyájnak és egyéb vagyonnak közösségét vallják.

A családfő kormányozza az ifjú házastársakat, ő szabja ki a munkát, osztja el a termékeket. Ő gátolja meg a hanyagságot, az ok nélkül való fogyasztást.

Ez a közösség a család minden tagja száj-mára egyforma jólétet biztosít. Ez a rendszer megakadályozza a gyenge, tehetetlen, képtelen, esetleg bűnös tagoknak nyomorba sülyedését, s a míg egyfelől az erkölcsi rendet szigorúan fentartja, másfelől a mindennapi kenyérről gondoskodik.

A közösség rendszerének ezek mérhetetlen előnyei ugyan, de az egyes tagokra elviselhetetlen hátrányokkal is járnak. A közösségnek imént vázolt képe egyforma bánásmódot, az erkölcsi törvénynek egyenlő érvényesítését s az anyagi szükségleteknek változatlan kielégítését eredményezi a gyenge és erős, a bűnös és a jó erkölcsű, a hanyag és szorgalmas, a korlátolt elméjű és a tehetséges családtag részére. Hiába fejtett ki a szorgalmas családtag nagyobb tevékenységet, a jövedelem megoszlása egyenlő, a takarékoság pedig lehetetlen. A szorgalmas és tehetséges munkásságának a hanyag és tehetetlen tag látja a hasznát. Ez a körülmény elviselhetetlenné teszi a közösség intézményét, a melyet a tevékeny családtagok leráznak vállalkról s az egyéni tulajdont teremtik meg. Ekként változik a közös tulajdon egyéni tulajdonná, a mely a szorgalom, a nagyobb tevékenység révén nagyobb eredményeket mutat fel. Az egyéni érdek a tevékenység fokozására ösztönöz s takarékoságra vezet. Az egyéni tulajdonnak ez kétségen kívül nagy előnye. Az éremnek azonban itt is megvan a másik oldala. Vannak okok, a melyek a munka tevékenységét csökkentik. Ehhez járulhat az erkölcsi törvény cserbenhagyása is. Mindkét alapszükséglet eszerint kielégítést nem nyer. Ez szenvedést, nyomort okoz. Már pedig az imént vázolt közösségben ez a nyomor nem következhetett be.

Az egyéni tulajdonnak ezen erős árnyoldalát meggátolhatja a munkaadó intézmény, a mely épen ezen árnyoldal felderítésére szolgál. A munkaadó intézmény csirája tulajdonképen az egyéni tulajdon keletkezésében rejlett. A közösség és az egyéni tulajdon hiányainak a pótlására épen ez az intézmény hivatott.¹

¹ Auburtin i. m. XLV.

A munkaadó intézmény bizonyos elszegényedett családot egy gazdag, jólétben élő családhoz fűz. Az utóbbi munkát ad az előbbinek s ezzel a mindennapi megélhetést biztosítja. Ezenkívül sok esetben védelmet is nyújt. A munkaadó intézmény e szerint lényeges szerve a társadalomnak, a mely nélküle oly hiányban szenvedne, a milyen a legrettegetesebb szenvedésekre nyújtana tápot.

A társadalom szervezete így alakult ki Le Play kutatásainak eredménye gyanánt. Ehhez járult – mint fentebb kitűnt – annak a megállapítása, hogy a társadalom szervezete a család szervezetének az elvén nyugszik. Ezt a két eredményt összevetvén, Le Play felvetette a kérdést, vajjon vannak-e családi típusok. Ha igen, melyek azok és a típusok keletkezésének melyek az indító okai.

Le Play erre a kérdésre az öröklési szabályok elemzésével és hatásuk felderítésével felel.

Az öröklési rend alapján álló három családi típus.

Az öröklési rend kétségtelenül lényeges befolyással van a társadalom szervezetére, a melynek imént vázolt épülete az öröklés szabályainak különböző érvényesülése mellett különböző képet mutat.

Az öröklés rendszere hármias. Van osztatlan átháramlás, egyenlő osztály és végrendelkezési szabadság. Ez a három rendszer Le Play szerint a szervezet alakulására oly mértékadó, hogy a társadalmat alkotó családok felosztásának az alapjai gyanánt tekinthetők. Ahány az öröklés rendszere, annyi a család típusa.

Ezeket a megfelelő típusokat Le Play patriarkális, változó és törzsökös családoknak nevezte el.

Az osztatlan átháramlás rendszere mellett az összes családi javak a törvény által meghatározott örökösre, rendszerint a legidősebb fiúgyermekre szállnak. Ennek a patriarkális család típusa felel meg, a melynek képét a Kelet pásztorai és Közép-Európa orosz népei mutatják. E népeknél a családfő maga mellett őrzi összes házasságban élő gyermekeit. Az atya tekintélye feloszthatatlanul összetartja a család minden tulajdonát. A családatya kormányozza a közösségben élő család munkáját, egész tevékenységét. A családatyának e hatásköre a maga egészében örökösére száll. Ez az összetartás jellemzi e típust. Magyarázata az fagyott, puszta területekben rejlik, a hol az egyedüllét veszélyének elhárítása céljából szorososan a közös tűzhely körül csoportosulnak.

Az egyenlő osztály rendszerének, a mely mellett az elhalt minden vagyona gyermekei között egyformán megoszlik, a változó család

típusa felel meg. Ennek képe Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Törökországban és Portugáliában ismeretes.

E rendszer mellett a család sarjai alig cseperednek fel, az atyai tűzhelyt elhagyják, a melyen kívül házasság révén új tűzhelyet alapítanak. Az öröklés révén kapott osztályrész mindegyik gyermeknek korlátlan és kizárólagos tulajdona. Ezen a szülők nem segíthetnek, mert végrendekezési szabadságuk nincsen. Ez az oka annak, hogy a szülők más módot keresnek a családi vagyon szétforgácsolásának meggátolására. Ez a mód a kevés vagy az egy gyermek rendszer. A társadalom ekként hanyatlást mutat. Ennek a hanyatlásnak a fokmérője Le Play szerint a házasságok terméketlensége.

A végrendekezési szabadság rendszere mellett a szülők legalább jószágaiknak feléről szabadon rendelkezhetnek. Ennek a törzsökös család típusa felel meg, melyet Anglia, Német-, Svéd- és Norvégország népei mutatnak. Ez öröklési rend mellett a családfő egyik házasságban élő fiával egyesül, a ki az atyai tűzhelyen marad és atyja mesterségét folytatja. Az ekként keletkezett törzsökös család az állandóságot képviseli, a védelemnek a bástyája, a melyet a család sorsüldözött tagjai mindenkor bizvást felkereshetnek. Ezt a bástyát a családanya halála meg nem ingatja, mert megvan már az állandó örökös,, míglen a változó családban az atya jobblétre szenderülésével el szenderül a család jóléte, a melynek a család szétszóródása és vagyonának megosztása felbomlást, esetleg a végső dőfést adja meg.

A törzsökös család örököse nem élvez különös kiváltságot. Hiszen ő gondoskodik a család többi sarjáról, a kiknek a családanya által megszabott összeget fizeti ki önállósításuk, letelepedésük alkalmával. Ezek a családtagok ekként a család viszonyainak megfelelő anyagi előnyökben részesülnek, s a családi középpont állandó védelmét is igénybe vehetik.

Le Play arra a következtetésre jut, hogy ez a harmadik típus, a törzsökös család, a mely a földműveléssel, iparral és kereskedelemmel foglalkozó népek szervezetében mutatkozik, a társadalmi jólétnek, a nyugati civilizáció jólétének az oszlopa.

A patriarkális család típusa a lakatlan, puszták területek pásztorainak és nomád törzseinek szükségszerű szervezete.

A változó család típusa pedig Le Play következtetése szerint a mesterséges viszonyok szülötte, a mely bomlást, szenvedést okoz.

Midőn Le Play e típusokat megállapította, maradandóvá akarta tenni a monografikus módszernek alkalmazását. Az «Ouvriers Européens» mintájára gondoskodni akart arról, hogy a tiszta észlelet segítségével a munkáscsaládok és típusaik folytonos vizsgálódás tárgyai legyenek.

E célból megalapította a társadalmi gazdasági egyesülést,¹ a mely az öt világrész legjellemzőbb népeinek családait az «Ouvriers des deux Mondes» című gyűjteményben hozza felszínre. Ezek a monográfiák kivétel nélkül Le Play módszerének pontos és hű alkalmazásai.

A «társadalmi gazdasági egyesülés» azonban nem maradt ezen az elméleti alapon. A családi monográfiák oly sok tanulságot fedeztek fel, amelyeket a társadalom reformálására akart kiaknázni. Annál inkább, mert ezt a reformot Le Play «Franciaország társadalmi reformja» című munkájában is szükségesnek tartotta.

Nehogy azonban a társadalmi gazdasági egyesülés tudományos jellege csorbát szenvedjen, belőle egy új szerv vált ki. A «társadalmi békeegyesülés»² azonban nem a társadalmi tudomány törvényszerűségeinek a kutatására törekszik, hanem a társadalmi reformot készíti elő. E célból írja meg Le Play «Anglia társadalmi szerkezetét».³

Mindkét egyesülésnek közös orgánuma 1881. év óta a «La Reforme Sociale» című folyóirat, a mely Le Play utolsó alkotása.

A következő évben, 1882-ben, Le Play már végóráját érzi, midőn halála előestéjén a «társadalmi békeegyesülés»-ről írott cikkében búcsút mond az emberi társadalomnak, a melyért oly sokat fáradozott.

«Az utas mondja e búcsújában – napi utazása végén az est csendjében összegyűjti tapasztalatait. Visszapillant a megtett útra, mielőtt az éj leszáll, a mely a földet homályba borítja, s csak a csillagok fényénél mutatja meg az ég rejtelmét. A gondviselés különös kedvességéből pályafutásom végén, amely munka nélkül nem szükkölködött, nyugalomban van részem. Láthattam még a társadalom békéjének intézményeit s nagy fejlettségüket. Ez arra vall, hogy munkám nem volt haszon híján. Bizalmam van a jövőben. A fáradságot – kétségtelen – kímélni nem szabad. A célhoz vezető út még hosszú azoknak is, a kik utánam következnek. De a gondviselés segítségével a megkezdett feladat megoldásra lel, ha az igazságot szemük elől nem tévesztik, hogy a béke uralmát biztosítsák.»

Alig hunyt el Le Play, követői közt lényeges eltérések mutatkoztak. Követőinek jelentékeny része szigorúan ragaszkodott Le Play tanításaihoz, a melyeket változatlanul kívánt érvényesíteni. A másik rész csalhatatlan igazságokat el nem ismert, hanem azt óhajtotta, hogy a Le Play módszere megfelelőleg fejlesztést nyerjen, a mennyiben hiányok mutatkoznak. A maradiak a La Reforme Sociale közlönynek a szolgál-

¹ Société d'économie sociale.

² Union de la Paix sociale.

³ La Constitution sociale de l'Angleterre. Ehhez sorakozik Claudio Jannet: Amérique contemporaine.

latában maradtak, míg a haladásra törekvők kiváltak a kötelékből, s megalapították a «La Science sociale» folyóiratot, amely a Le Play módszerének szükségszerű módosítását s lehető tökéletesítését tűzte ki céljául. Az elsők a már felfedezett módszer változatlan alkalmazásával a társadalmi reformon dolgoztak. Az utóbbiak ama törvények pontos megállapítását tartották első feladatnak, a melyek az emberi társadalom alakulását szabályozzák.

Le Play módszere a társadalmi reform iskolájában.

Le Play monografikus módszerének magva a munkáscsalád bevételeinek és kiadásainak budgetje. É módszer lényege ennél fogva a statisztika alkalmazása. A statisztikának a társadalmi jelenségek körében két különböző folyamat áll szolgálatában. Az egyik az enquete, a másik a monográfia. Mint Vignes Cheysson után erősen kidomborítja¹, a statisztikának a társadalmi jelenségek keretében igen kényes az alkalmazása, minthogy a jelenségek sohasem jelentkeznek ugyanazonos tények gyanánt. Ily körülmények között pedig összehasonlításnak helye nem lehet. Heterogén elemek összevetése nem összehasonlítás.

A statisztika alkalmazásának bármelyik említett folyamatát tekintjük, erre a következtetésre kell jutnunk.

Az enquete révén a statisztikát nagyobb számú jelenségre alkalmazzuk. A közösségnek, akár az államnak, akár a községnek tevékenységét kell e célból igénybe venni, mert az egyén, vagy az egyének csekély csoportja a nagyobb számú jelenségnek megfelelő kipuhatolására képtelen. A közösség közege a legalkalmasabb e célra, mert a szükséges adatok, okiratok rendelkezésére állanak, a melyeket közvetlenül a hely színén gyűjthet össze. Az ily módon összeszedett adatokat azután akár községenként vagy kerületenként lehet egybefoglalni, akár központilag szervezni. Az előbbit a francia, az utóbbit a német, olasz, magyar és az osztrák rendszer mutatja.

Ugyancsak a statisztika alkalmazása a monográfia, azonban az enquete-től lényegesen különbözik. Az enquete a mint kitűnt a statisztikát nagyobb számú jelenségre alkalmazza, a melyeket lehetőleg ugyanazonos tények gyanánt vesz fel, bár a való élet ezeket a jelenségeket ugyanazonosoknak nem teremtette. A statisztika feladatánál

¹ E. Cheysson: La statistique et l'enquete 1895.

B. M. Vignes, La science sociale d'après les principes de Le Play et de ses continuateurs. I. 52.

Claudio Janet: L'École Le Play. Genève 1890.

fogva azonban e jelenségeket ugyanazon szempontok szerint mérlegeli és méri. Ez az oka annak, hogy a társadalmi jelenségek ugyanazonos tényeknek tűnnek fel. Pedig ez a valóságnak egészben meg nem felel. Ezzel megvan a magyarázata annak, hogy az enquête jellege elvont. Nem így a monográfiában. A monográfia a való életből szakít ki egy tipikus szervet, a melyet úgy szerkezetileg, mint működő szervezet gyanánt mutat be. Mert «a monográfia egyéni kezdeményezés műve és nem egyéb, mint egy típus gyanánt szolgáló csoport budgetjének pontos tanulmánya», a mely a «típust számokkal elemezve írja le». Ez a számokkal való leírás azonban a tényleg működő családról szól, a mely bizonyos meghatározott helyen és megszabott időben él. Ez adja meg a monográfiának a konkrét jellegét az enquête elvontságával szemben.¹

Ebből következik, hogy a monográfiának a való élettal szoros a kapcsolata. Eredményei biztosak és megbecsülhetetlen tanulságokat foglalnak magukban. Csakhogy Le Play monografikus módszerének a lényege a budget. A lényeges súlyt csakis arra fekteti, a minek értéke számban, pénzben fejezhető ki, annyira hogy monográfia alatt «a családnak budgetbe foglalt leírását» érti.³ Mindaz, a mi a budget-et megelőzi és követi, a mint az imént vázoltuk, csupán ennek a pénzben kifejezhető értéknek a megvilágítója. Ámde vannak oly jelenségek, a melyek e szűk kereten kívül esnek, olyanok, a melyek nélkül a család képe nem teljes.⁵

A társadalmi reform iskolája is észrevette a hiányt és azon volt, hogy Le Play módszerének hű megőrzése mellett e hiányt pótolja. E célból a monográfia első és harmadik részét kibővítették s egyidejűleg gondoskodtak arról, hogy azok a szervezetek, a melyek a mester eredeti módszerének alkalmazása daczára a családi monográfiában megvilágítást nem nyertek, illetőleg a mely szervezetekre az ismert módszer rá nem illett, megfelelő módszer révén tanulmányozhatók legyenek. így jött létre a műhelynek, a foglalkozásnak, a községnek vagy valamely társaságnak monográfiája. A társadalmi reform iskolája tehát megőrizte ugyan Le Play módszerét, de újításokat tett azon a téren, a hol ez a módszer hiába próbálkozott azon, hogy utat törjön magának.

S ezen az új téren, a hol a műhelynek, foglalkozásnak, községnek, avagy valamely társaságnak többé-kevésbé bonyolult szervezete szolgál a megfigyelés tárgyául, a társadalmi reform iskolája újítást kel-

¹ Vignes id. m. I. 53.

² Le Play: Les ouvriers européens. I. 288.

³ Vignes id. m. I. 64-77.

lett hogy végbevigyen. Az újításra a kényszerűség adott okot. A műhely, foglalkozás, község szervezetének észlelése ugyanis nagyobb számú társadalmi jelenség vizsgálatát jelentette. A monográfia pedig oly konkrét jellegű volt, hogy ily bonyolultabb szervezetekre kielégítő nem lehetett. E célból a statisztika alkalmazásának másik folyamatát, az enquete-t vették igénybe és ezzel a monográfia és enquete előnyeit egyesíteni igyekeztek. E téren Cheysson mutatott föl különös eredményeket,¹ a ki a statisztika e két folyamatának szerencsés egyesítésével az egyén tevékeny szerepét a monográfia terén a hivatalos statisztikának eredményes tevékenységével egészítette ki. «A statisztika ugyanis monográfia nélkül mit sem ér, halva született gyermek és hideg tetem. A monográfia statisztika nélkül nem bír jelentőséggel.»²

Az enquete és monográfia egyesített előnyeit a társadalmi reform iskolája különösen a műhelynek és a mesterségnek monográfiáival, illetve e monográfiák módszerének megállapításával juttatták érvényre, a mely monográfiák az «Ouvriers des deux Mondes »-ban jelennek meg.

A társadalmi reform iskolája a Le Play módszerén csak annyiban változtatott, hogy kiegészítésekkel látta el az enquete előnyeinek beleszövésével.

Ennél fontosabb a szerepe a másik iránynak, a társadalmi tudomány iskolájának.

Le Play módszere a társadalmi tudomány iskolájában.

Ez iskola Le Play művének megjavítását tűzte ki feladatául, hogy a pontos monográfia megszerkesztésével tökéletes vizsgálódási eszközt adjon a kutató kezébe.¹

A társadalmi tudomány módszerének, a mely Le Play nevéhez fűződik, három összeolvadó eleme van. Az elemzés, az összehasonlítás és az osztályozás.

A természettudományokban az első feladat az elemzés. A természettudományok jelenségei korántsem oly bonyolultak, mint a társadalmiak. Ha tehát a kevésbbé bonyolult természeti jelenségek vizsgálatánál első és lényeges feltétel az elemzés, annál nagyobb mértékben szükséges ez a társadalmi tudományok keretében.

E célból az emberi társaságot elemeire kell bontani s ez elemeket kifejtteni. Ezután ezek az elemek elválasztandók egymástól, hogy az

¹ E. Cheysson: La statistique et ses deux grandes méthodes. La Réforme Sociale 1895. III. série, 9. livraisons. No. 115.

² Maroussem: La question ouvrière 43.

³ Rousiers: L'école de la Science Sociale. La Science Sociale. XVIII. 147.

egyszerű társaság állapotát meg lehessen határozni. Ez az elemzésnek a módja, a melylyel első sorban a magánélet jelenségeit, a munkás-családot kell megrajzolni.

Lássuk ez elemzés futó képét.

Az első az életmód eszközeinek a feltüntetése.

A hely az első elem, a melyen az elemzésre kerülő társaság él. Ez a természet tevékenységének a tere, az első anyagi körülmény a társaság letelepedésénél és fentartásánál. Ezt az elemet minden előzetes ismeret nélkül tanulmányozhatjuk.

A természet adományai, a helynek előnyei mi értékkel sem bírnak, ha az ember azokból hasznot nem húz, ha szolgálatába nem vonja azokat. Az embernek az a tevékenysége, a melylyel mindazt, amire szüksége van, a helyből kivonja, *a munka*. Ekként nyilvánvaló a hely és a munka kapcsolata. A munka kiegészíti a helyet, a melynek ismerete a munka vizsgálására tesz képessé.

A munka célja, hogy javakat szerezzünk. Az eredmény kilátása készletet a munkára. Ez az eredmény a javak megszerzése. A munka e szerint új társadalmi jelenségnek egyengeti az útját. Ez *a tulajdon*. A munka és a tulajdon oly szoros kapcsolatban van, hogy a tulajdon a munka szüksége szerint esik változás alá. A tulajdonnak köréhez tartozik a földtulajdon, az ingatlan, az ingó tulajdon, a munkabér, a mely jelenségekhez a takarékoság fűződik.

A hely, a munka és a tulajdon teszik az életmód eszközeit, a melyeknek változásával a család képe is változást mutat.

Az életmód eszközein kívül szükség van oly szervezetre, a mely a faj életmódját biztosítsa és meggyökereztesse. Ennek a szervezetnek elemei: a tűzhely, az atyai tekintély és a hit. Ez a család *szervezete*, a melyben az anyagi és erkölcsi törvények szorosan összefüggnek.

A család az életmód eszközeivel szemben azt a szerepet tölti be, a melyet a kiadás elfoglal a bevétellel szemben, a fogyasztás a termeléssel szemben. A család ugyanis az *életmód* gyakorlására van hivatva. Ez a munka és a tulajdon célja.

Előforduló jelenségek ezt az életmódot jóra, rosszra fordítják, a mely esetekben az *életmód változásairól* van szó.

Ezzel a jelenségeknek szorosan a munkáscsaládra vonatkozó csoportja elemzés tárgyát képezte. A család fölé azonban különféle intézmények vannak helyezve.

A családok jelentékeny része a legtöbb esetben oly egyénhez vagy oly csoporthoz kénytelen fordulni, a mely a megfelelő forrással és képességgel van megáldva a tőke vagy a munkavezetés tekintetében. Ez a *munkaadó intézmény* jelensége, a melylyel kapcsolatban a munka-

adó családjá is az észlelés tárgya, mert ezzel nyilvánvalóvá lesz az is, mennyiben és hogyan működik a munkás javára. Ide csatlakoznak ama jelenségek, a melyek a kézimunkától mindjobban távol esnek és végtére az értelmiség osztályához vezetnek. Ez intézmények, melyek szoros értelemben nem munkások, három csoportot képeznek. A *kereskedelemnek*, az *értelmiségnek*, *szellemi művelésnek* és a *vallásnak* jelenségei ezek, a melyek a munkaadóintézmény segédeszközeinek tekinthetők. A vallás jelenségénél figyelemre érdemes, hogy a vallás a társadalmi jelenségek egész során feltűnik, úgy hogy e helyütt külön csakis az egyház belső szervezetéről s a tanításról kell szólni.

Ideérve, az észlelő a bonyolultabb csoportokat találja maga előtt, a melyek az előbbieket fölé helyezkednek s a közélet nyilvánulásaihoz vezetnek.

Ugyanazon vidéken a tűzhelyek közelsége gyakori érintkezést idéz elő. Ez csoportosulásra vezet. Ez a *szomszédság*. A közös érdek vagy a közjó új jelenségnek a nyitja, a *testületnek*, a mely alatt szoros összefüggő, pozitív intézkedéseken alapuló szomszédság értendő.

Ezzel a magánélet képe kereteiben előttünk áll.

A magánélet képe azonban a közéletbe illik bele, a melynek mesterséges egyesületei a *község*, a *községek szövetsége*, a *város*, a *járás*, a *megye* és az *állam*.

A hely jelensége e szerint elvezetett az állam jelenségéhez. A legkezdetlegesebb és legegyszerűbb jelenség a legbonyolultabb és legmagasabb alakulásig, a mely folyamat az észlelőt a társasággal teljesen megismerteti, úgy hogy csupán a külső és történeti szereppel kell foglalkozni. Ezek a kivándorlás és a gyarmatosítás jelenségei, a melyek a *faj kiterjedésének* elnevezése alatt ismeretesek. A többi fajjal való érintkezés pedig a *külföld* jelenség nevével jelezhető.

Mind e jelenségek módszeres tanulmánya a *faj történetét* világítja meg.

Az elemzés utolsó tényezője annak a szerepnek a megjelölése, a melyet a tanulmányozott faj a világon betölt. Ez megmutatja a jövő útját, a mely a jelen és múlt okaiból vont következtetés útján állapítható meg. Ez az utolsó jelenség a *faj rangja*.

Ez a láncszemek gyanánt összefüggő 25 jelenség alkotja az elemzés eszközeit.

Ez a 25 jelenség azonban a társadalmi tudomány iskolájának a módszerét csak vázlatosan állítja elénk, de eleve is megmutatja, hogy a Le Play módszerének lényeges javítása. Eme vázlat megmutatja, hogy a társadalmi tudomány iskolájának az elemző eszköze a pontos, kézzel fogható módszer, a melyet közelebbről kell szemügyre vennünk. Ennek

a módszernek a tökéletesítése különösen Henri de Tourville-nek¹ érdeme.

Midőn eme 25 osztály külön-külön elemzése befejezést nyer, az összehasonlítás következik, hogy helyes osztályozás legyen eszközölhető. Ez az osztályozás meglepő eredményekhez vezetett, a melyek Le Playnek nem egy tanítását ingatták meg.

Lássuk e czélból az imént vázolt 25 jelenségnek külön-külön vett képét a túlololdali táblázat alapján.

I.

A hely.

A hely alatt értett fizikai jelenségek társadalmi osztályozása.²

A hely két értelemben vehető: fizikai és társadalmi tekintetben. Fizikailag a hely bizonyos meghatározott területen egyesült természeti s anyagi jelenségek összesége; fizikai-társadalmi szempontból pedig azon természeti s anyagi jelenségek összesége, a melyek révén társadalmi tevékenység jöhet létre. A hely itt mindenesetre az utóbbi meghatározás értelmében szerepel.

Hogy ezt a jelenséget miért helyezzük az osztályozás élére, annak két oka van. Az első oka az, hogy a hely hat a legközvetlenebbül a rajta letelepedő és cselekvő emberre; másodsor pedig az észlelő e jelenség tanulmányozása végett nincs előzetes ismeretekre utalva.

A hely fizikai jelenségeinek öt osztálya van, a melyek a társadalmi tevékenységet meghatározzák. Ezek: I. a föld és a víz, II. az alsó földréteg, III. az éghajlat, IV. a növényi termelés, V. az állati termelés.

A hely leírása a *föld és víz* jellemzésével veszi kezdetét. Ez a két elem, a mely szoros összefüggésben hat a föld alakulására, a föld felületének minőségét határozza meg, a minek a társaságok alakulására való befolyása kétségtelen. E czélból a család földrajzi fekvését kell első sorban megállapítani. Az észlelet helyének, a hol a munkáscsalád tartózkodik, a pontos leírása az első feladat. Erre három mód kínál-

¹ La Science sociale est-elle une Science. La Science sociale. I. II.

² Prosper Prieur: Introduction au cours de méthode d'observation sociale.

Prosper Prieur: Le Lieu. Classification sociale des phénomènes physiques compris sous ce nom. La Science Sociale II.

P. de Rousiers, L'Esprit des lois et la Méthode d'observation. Science Sociale. III. 433.

P. Bureau: Les Tartars-Khalkas. (Lieu). Science Soc. V. 392.

A társadalmi osztályozás.¹
Az osztályozás főbb beosztásai.

A társad. jelenségek 25 alosztálya	1. A hely.
	2. A munka.
	3. Az ingatlan tulajdon.
	4. Az ingó javak.
	5. A munkabér.
	6. A takarékság.
	7. A munkácssalád.
	8. Az életmód.
	9. Az életmód változásai.
	10. A munkaadó-intézmény.
	11. A kereskedelem.
	12. A szellemi művelés.
	13. A vallás.
	14. A szomszédság.
	15. A testületek.
	16. A község.
	17. A községek szövetségei.
	18. A város.
	19. A járás.
	20. A megye (kerület).
	21. Az állam.
	22. A faj kiterjedése.
	23. A kőföld.
	24. A faj története.
	25. A faj rangja.

A társadalmi osztályozás főbb beosztásai	A hely
	A munka
	Az ingatlan tulajdon
	Az ingó javak
	A munkabér
	A takarékság
A munkácssalád	Szervezete
	Életmódja
	Életmódjának változásai
A munkaadó-intézmény	A munkaadó
	A kereskedelem
	A szellemi műveltség
	A vallás
A természetes egyesületek	A szomszédság
	A testületek
A mesterséges egyesületek	A község
	A községek szövetségei
	A város
	A járás
	A megye
	Az állam
A munkácssalád fölé helyezett csoportok	II. A faj a nemzeti területen kívül
	III. A kőföld hatása a fajra
	IV. A faj története
	V. A faj elfoglalt ranghelye

¹ H. de Tourville, La Nomenclature Sociale.

közik. A földrajzi hosszúság és szélesség megjelölése; bizonyos ismert földrajzi helytől való távolság meghatározása; s a közigazgatási, politikai kerület leírása. A földrajzi fekvés és a tanulmányozott földszin után az *emelkedésekről* és a határolt *területről* szól az észlelő. Az előbbi a különböző magasságokról, az utóbbi ezeknek kiterjedéséről ad számot, s az ezen körülményeknek alávetett munkáscsalád társadalmi viszonyaival ismertet meg. Pi. a baskír a nyári hónapokban hegyeken tartózkodik, a hol földet nem művelhet. Ezért nomád életet folytat, s főleg tejjel táplálkozik. Eközben egyedüli munkája a legeltetés. A téli és hideg hónapok alatt a völgyekben tartózkodik, a hol a föld művelhető. Ez okból állandó életet folytat, házat épít s a földet műveli.¹

A *talaj* mintegy a «földszin anyaga». Ennek és a víznek a társadalmi fejlődésre való befolyása kétségtelen. Szárazság idején ugyanis csakis a víznek köszönhető a termékenység. Épen ezért a földművelés munkájának szervezete a víztől, még pedig az édesvíztől függ. A tenger sós vize már különbséget okoz. A norvég partokon például a sós víz egy teljesen különböző faj fejlődésére adott okot.

A második részben az észlelő a *földréteggel* foglalkozik, a melynek jelentős következése van. Vegyük például egy kőszénbánya létezését. A harmadik rész az éghajlatról szól. Az *éghajlatnak* a társadalomra való hatása különösen két oknak tudható be. Az egyik az évszakok különbsége, a melyek az életmódot s a népesség egészségi állapotát befolyásolják. A másik ok a légköri tűneményekben rejlik, a melyek a rendes életmódot megváltoztatják s átalakulásokat okoznak.

Mindezek a helynek nem szerves elemei. A szerves elemek ezután következnek, melyekhez a növényi és az állati termelés tartozik. A *növényi termelésnek* különbözők a jelenségei a síkságon, az erdőségekben és a változatos növényvilágban. A *síkság* bő növényi termelést nyújt, a mely állandó s jólétben élő fajokat fejleszt. Az *erdőség* és a *változatos növényvilág* az állandóság jellegével nem bíró fajoknak a lakóhelye.

Az *állati termelés* két csoportot ölel fel: a föld és a víz termékeit, a melyek – különösen a tengeri termékek, a halak és a más állatok – a család életmódjára nagy befolyással vannak.

Ezzel befejezést nyert a hely tárgyalása, a melynek táblázata a túloldalon látható.

¹ Pr. Prieur: Le Lieu ez. cikkében idézi Le Play-t (Les Ouvriers européens 11. kötet I. fejt. 2. old.).

A hely táblázata

I. Föld és víz (természettani földrajz).

1. A család földrajzi fekvése és a tanulmányozott földterület.
2. Emelkedések és a terület.
3. A talaj.
4. A víz.

II. Alsó földréteg. (Földtan.)

III. Éghajlat. (Meteorológia.)

1. Az évszakok.
2. A légköri tünemények.

IV. Növényi termelés. (Növénytan.)

1. Síkság.
3. Erdőség.
3. Változatos növényvilág.

V. Állati termelés. (Állattan.)

1. Szárazföldi termékek.
2. Vízi termékek.

II.

A munka.

A hely tanulmányozása után a munkával¹ kell foglalkoznunk, mert a hely adományai semmire sem szolgálnának, ha az ember azokból hasznot nem húzna, ha szükségleteit azokkal ki nem elégítené.

¹ Prosper Prieur: Les lois du travail. La Science Sociale. Tome II.

R. Pinot: L'horloger de Saint-Imier. Science Soc. V. VI. 249. 525.

Demolins: La fabrication; La Culture; Les origines de trois race agricoles. La Science Sociale I. II. III. IV. V.

Exposition universelle. La Science Soc. T. VII. 497.

Pinot: Cours de la Méthode de la Science Sociale. Science S. XI.237, 305, 402,508.

Demolins: La fabrication en communauté. La Science Soc. VIII. 320.

E. Demolins: Les Progrès de la Culture en famille patriarcale. La Science Soc. III. 33.

E. Demolins: La fabrique collective et le grand atelier. La Science Soc. X. 386.

E. D.: Les Modifications du transport. Science S. X. 475. XL 217.

E. Demolins: La fabrication. Science S. VIII. 226. 311.

Rousiers: Les Hurons-Iroquois. Science S. T. VIII. 156.

E. Demolins: La petite culture. Science Sociale T. V. 18.

E. Demolins: Les populations forestières, minières. Science Sociale V. 297. 503. VI. 116. 198.

A munka tehát a hely kiegészítése. Nyilvánvaló, hogy itt inkább azon munkáról van szó, a mely a testi képességet veszi igénybe, nem pedig a szellemi képességet, mert a helyből a szükségeseket első sorban az anyagi erő segítségével nyerjük. E részben tehát a munkás kézi erejéről van szó.

Ezt a munkát nemcsak egy egyénre, a családfőre nézve kell tanulmányozni, hanem a család mindegyik tagjára nézve. A család tanulmányozásának, életmódjának összes eszközeivel kell megismernedni. Ez csak úgy lehetséges, ha ismeretes, mily munkát végeznek a különböző családtagok s mily hatással van rájuk ez a munka.

A munkának négy alfaja van: az őstermelés egyszerű ágai, az őstermelés egyéb ágai, a gyártás és a szállítás.

Midőn a természet a munkáscsalád életszükségleteit a maga áldásával elégti ki az emberi munka hozzájárulása nélkül, az őstermelés egyszerű munkájáról van szó. Ennek három változata van: a legelés, a parti halászat és a vadászat. Mind ez a beosztás, mind a munka főbb osztályozása a «műhely személyzeté»-nek szervezésével függ össze. Az egyszerű őstermelés létesítette csoportok közt három típus szerepel, a melyek a legelés, a parti halászat és a vadászat következményei.

1. A *legelés* alatt a nomádéletben honos legeltetés értendő, a mely különösen Közép-Ázsia gazdag síkságain látható. Az ennek megfelelő szervezet oly közösség, a mely ugyanazon tűzhelyen a közös őstől leszármazó több háztartást egyesíti. Ez a patriarkális család szervezete, így tehát a legelésnek megfelel a patriarkális család, a mely a köz- és magánélet minden szerepét betölti.

2. A *parti halászat*, a mely az egyszerű őstermelés második alapalakulata, a törzsökös családnak ad életet. A parti halászat csónakon a tengerpartokon megy végbe, a hol bő a haltermelés. Ennek típusai Norvégország tengerparti lakói. E típusnál a közösség egyszerű háztartássá változik át, a melyet az ivadékoknak a családon kívül való letelepedése, az atyai műhelynek fenntartása és az egyik gyermekre való átháramlása jellemez. Ennek a szervezetnek a neve a törzsökös család. Míg a patriarkális család az élet minden tevékenységét önmaga tölti be, addig a törzsökös család nem teljesítheti a társaság összes tevékenységét. Erre a család fölé helyezett csoportok, leginkább a községek hivatottak.

3. A *adászat*, a mely kicsiny, csoportosan nem élő vadra szól, a vadász népek életfenntartó eszköze, nem úgy, mint nálunk. A vadászat is társadalmi csoportosulást hoz létre. Ez a csoport a házastársak egyesülésével s a gyermekek születésével nő; eltávozásukkal kisebbé

válí, a szülők halálával pedig feloszlik. Ennek a csoportnak a neve: változó család, a mely a bomlás csiráit hordja magában. Az egyszerű őstermelés így a munkáscsoportok három típusát hozza létre, a melyeknek osztályozása a következő:

A munkáscsalád tagjainak munkája

I. Az őstermelés egyszerű ágai.

1. Legelés.
2. Parti halászat.
3. Vadászat, folyami halászat, gyümölcszedés.

II. A fejlettebb őstermelés.

1. Földmívelés közösségben.
2. Földmívelés kicsinyben.
3. Töredékes földmívelés.
4. Földmívelés nagyban, földmívelési eszközökkel.
5. Erdészet (erdészeti eszközökkel).
6. Bányászat (kohókkal).

III. Gyártás.

1. Kézimunka segítségével 2. eleven mozgató erő « 3. szél segítségével	1. Munkás (ipar) czéh 2. fő háziipar 3. mellékes háziipar
	1
4. víz « 5. fa « 6. szén «	4. a mester kis műhelyében 5. közös gyártelepen (kollektív) 6. nagy műhelyben,

IV. Szállítás.

1. Teherhordók által 2. málha 3. igás állatok által 4. faúsztatás segélyével 5. folyamhajtás segélyével 6. gőzerővel	magántevékenység. közös tevékenység.

Az élen a legelés áll, a mely legkevésbé bonyolult. Ennek szervezete a család összes tagjait a tűzhelyhez köti. Ez a patriarkális család.

A második helyen a parti halászat áll, mert a «műhely» azon alakját képviseli, a mely a közösséget egyszerű háztartássá változtatva át, a műhelyből kizárja a nőt és gyermeket. Ez a törzsökös család szervezete már bonyolultabb, minthogy több a műhely, s abban nem mindegyik családtag szerepel.

Vége a vadászat típusa hiányos. Az öregek, nők és gyermekek nem szerepelnek a műhelyben, a mely annyi, a hány az egyén. Ez a szervezet utolsó helyen áll, mert a társadalom legalantasabb osztálya, a melynél a jólétet a szenvedés váltja fel. Az egyszerű őstermelésnél a műhely és a család szervezete azonos. Az atya a család feje, s mint ilyen a műhely főnöke is. Föléje helyezett intézmények vagy egyáltalán nem, vagy nagyon csekély mértékben létesülnek. Ezek még egyszerű társaságok. Ez a viszony rögtön megváltozik, mihelyt a termeléshez az emberi munka is hozzájárul, mint azt a következő munkafaj, a fejlettebb őstermelés mutatja.

A fejlettebb őstermelésnél az emberi tevékenységnek növekvő része van. A hely fontossága ezzel arányosan csökken. A munka e második alosztályában az ember fizikai erejét nemcsak a termékek gyűjtésére használja, hanem arra is, hogy a talajból a hely állapotának módosításával több terméket nyerjen.

E munkák – a földművelés, erdészet, bányászat – a kifejtés munkái, mert az ember tényleg kifejti, kivonja a szükségeseket a talajból, a melynek természetes állapotát megváltoztatja. Ez már előrelátást kíván s így e munkára csak az arra képes egyének vállalkozhatnak. A képtelenek – s ez a nagy tömeg – az előrelátók vezetése mellett dolgoznak. Minthogy a nagy tömeg önként nem dolgozik, hanem csakis az előrelátók vezetése mellett, társadalmi bonyolultság jön létre. Ennek a következménye az, hogy ugyanazon mesterség keretében kétféle családi szervezet alakul. A munka felett való rendelkezés kisiklik a munkáscsalád kezéből s a műhelyben az egyik család a másik rendelkezése alá kerül. így keletkezik a munkaadó intézmény. A két munka között különbség merül fel tehát, a mely a gyártásnál és szállításnál folyton növekszik.

A fejlettebb őstermelés ágai közül a földművelés áll az első helyen, mert a többi munkánál egyszerűbb. Bár e helyütt a munkaadó intézmény is fellép, azonban a mesterség azonos marad. Ez az azonosság a munka következő fajainál hiányzik. A földművelők az egyszerű őstermelés munkáiról tértek erre a munkára. A kik a pásztorélet közösségében éltek, fejlett őstermelés mellett községet alkotnak. A házi műhelylyel bíró parti halászok a földművelés három alakját mutatják: a földművelést kicsinyben, részben és nagyban. A földművelés ez alakjai ekként a patriarkális és törzsökös család típusait mutatják. Minthogy a vadász népek mindenütt, ahol erősebb fajjal vannak érintkezésben, eltűnnek, a változó család a földművelésben csak a közösség vagy a törzsökös család felbomlásának köszönheti létét.

A közösségben való földművelést több háztartás úzi egy főnök tekintélye alatt, aki egyidejűleg földművelő és a családi csoport feje.

A munkaadó intézmény fellép ugyan, de csak halványan, különösen az által, hogy a főnök mindenható hatalmát a községtanács korlátozza. Ha egy közösségnek nincsenek előrelátó tagjai s a tönk szélén áll, a község egy másikba olvad, a melynek előrelátó tagjai vannak. Így létesül a tehetetlenek és előrelátók között az alárendeltségi viszony.

A parti halászat házi műhelyéből kivált földművelők három típust mutatnak:

A földművelés kicsinyben egy munkáscsalád összes, egyszerű háztartásban élő tagjait ugyanazon föld művelésére alkalmazza és fenntartásukat biztosítja. Mindenesetre a családfőnek előrelátónak kell lennie, hogy a munka vezetésére képes legyen. A háztartás feje tehát egyúttal a műhely feje, ami az egyszerűség jele és ezért áll elől a földművelés e formája.

A töredékes földművelés, a mely egy kis földdarab művelésére és néhány házi állat tenyésztésére szorítkozik, nem elégíti ki a család szükségleteit. A munka vezetése csak részben a munkáscsaládé. A másik rész, a mennyiben a családtagok idegen műhelyben kénytelenek dolgozni, hogy a hátralevő szükségleteket kielégíthessék, kisiklik a család kezéből. Ez már bonyolultságnak az előjele.

A földművelés nagyban már meghaladja az egyszerű háztartásban élő család szükségleteit és tevékenységét, amelyet egy munkaadó vezetése mellett más családok gyakorolnak. Egy a földművelés vezetésére képes család igazgat több arra képtelen családot, tehát ez a kicsiny és töredékes földművelést föltételezi. Az utóbbiakkal foglalkozó családok alkalmazhatók e munkára. E helyütt a munkaadó már teljes hatalmában lép föl. Az alárendeltség a munka vezetésére képesek és képtelenek közt teljes. A munkaadó intézmény tehát növekszik a munka fejlődésével és az önkéntes természetű adományok csökkenésével.

A földművelés után következő alosztály az *erdészet*, a melynél nem a fa gyűjtéséről, hanem annak tenyésztéséről van szó. A földművelés után következik, mert bonyolultabb műhelyszervezetet tételez föl. Az erdészeti termékek nem szolgáltatnak táplálékot. Kiaknázásukra nagy térre és hosszú időre van szükség. Így a földművelő lakosság munkájára van utalva s csak igen gazdag és előrelátó családok vállalhatják magukra.

A bányászat még nagyobb komplikációt mutat, amely nemcsak a földművelés, hanem az erdészet munkáira is rá van utalva, amely utóbbi a szükséges faanyagot szolgáltatja. A munkaadó intézmény még kiterjedtebb, mert a bányatermékeket csak nagy kiadások és türelmes munka útján nyerik; a munkás személyzet nagy száma mellett a termékek kiaknázása tudós személyzetet, mérnököt, vegyészt követel és

így oly szellemi fejlettséget kíván, a melyre az előbbieknél szükség nem volt.

Az egyszerű és fejlettebb östermelés természetes termékeit a szükséghez képest a *gyártás* révén dolgozzák fel, amely a munkának harmadik alosztálya. A gyártással az emberi munka – a hely önkéntes tevékenységének rovasára szaporodik. Aminthogy a gyártásban nem annyira a természet, mint inkább a változatos emberi találékonyság működik, a gyártás módszere is különböző. E téren lépten-nyomon a folytonos haladás törvénye tapasztalható.

Mint az előbbi alosztályokban, úgy itt is a csoportok a műhely alakja szerint változnak. Mint a munka táblázata mutatja, a műhelynek hat alakja van, s így ezeknek hat egymástól lényegesen különböző csoport felel meg:

1. a munkás-iparközségek,
2. a fő házi-ipar,
3. a mellékes házi-ipar,
4. a munkaadó kis műhelye,
5. a közös gyártelep,
6. a nagy műhely.

A három első típus sajátja, hogy a műhely egyesítve van a tűzhelyvel, s így a család a föléje helyezett munkaadó intézményre nincsen utalva. A három további típusban azonban a műhely elválik a tűzhelytől. A munkáscsaládok a tűzhelyen kívül a munkaadó családfő, vezetett műhelyekben dolgoznak.

1. A munkás (ipar) közösséget a családi kötelék által egymáshoz fűzött munkások összesége alkotja, a mely megfelel a földművelő községnek, azonban az állandóság jellemző vonása nélkül. Ilyen közösséget mutat a foltozó cigánycsalád, mely vidékről vidékre jár.

2. A fő háziipar egyszerű munkás háztartás által vállalt gyártásból áll, a mely az összes szükségleteket kielégíti. Ilyen ipart üz a szabó vagy a cipész, a kiknek segítségére csak a nő és a gyermekek vannak. A munka a tűzhely körében megy végbe. Megfelel a kicsinyben üzött földművelés szervezetének.

3. A mellékes házi ipar is hasonló gyártásban áll, mely azonban nem elégíti ki a szükségleteket épen úgy, mint a töredékes földművelés.

4. A mester kis műhelyében vállalt gyártást a munkaadó végzi. Ilyen az asztalos vagy lakatos, a kik egyedül vagy egy-két munkással dolgoznak. Itt már a tehetetlenek és a munkára képesek alárendeltségi viszonya kezd érvényesülni.

5. A közös gyártelep több házi műhely összesége, a mely egy munkaadótól nyer munkát, a ki az anyagot szolgáltatja és vevőkről gondoskodik.

6. A nagy műhelyben a munkadó nem munkás többé, mint a kis műhelyben, hanem a munka korlátlan vezetője. Ez már a nagy munkaadó.

Ez a hat csoport a szerint sorakozik, a mint a munka feletti rendelkezés a munkáscsalád hatalmából néhány kiváló család előnyére mindjobban kisiklik.

A gyártásban a műhely alakja nem módosul mint az előbbi alosztályokban a termékek neme szerint, hanem a természetes termékeket átalakító mozgató erők szerint, melyek a következők:

Gyártás

1. kézimunkával munkásközösségben,
2. eleven mozgató erővel fő házi iparban,
3. a szél segítségével mellékes házi iparban,
4. a víz segítségével a mester kis műhelyében,
5. a fa segítségével a közös gyártelepen,
6. a szén segítségével a nagy műhelyben.

Minél nagyobb tehát a mozgató erő, a gyártás annál fontosabb eredményre vezet. A műhely alakja a mozgató erő szerint változik és fejlődik. Lássuk e mozgató erőket.

Gyártás kézi munkával. A legegyszerűbb mozgató erő a kéz, a melynek használata nem szorul semmi különös ismeretre, ez a legegyszerűbb.

Az eleven mozgató erők közül a ló, az ökör és más állatok szerepelnek, a melyek már bonyolultabb eszközöket kivannak, mint a milyenek a kézi eszközök. A vele járó kiadások szintén nagyobbak.

A víz és szél még fontosabbak, csakhogy jelentékeny kiadásokkal járnak, az előbbieknél nagyobb költségekkel. Viszont alkalmazásuk a hely viszonyaitól függ.

A fa közvetlenül és közvetve is, mint a gőz előidézője, jelentékeny mozgató.

A legfontosabb a szén. Ez a leghatalmasabb mozgató erő, a mely bezárja a gyártást, s a mely annyi társadalmi komplikációnak az oka, mert e révén a nagyműhely lép előtérbe, a mi által a nagy tömeg sorsa néhány kiváltságos család kezében van. Ez az átalakulás folytonosan fejlődik, a mit a következő alosztály még jobban igazol.

A *szállítás* az a munka, a mely az egyik helyen termelt vagy gyártott tárgyakat mozgató erő segítségével egy más helyre viszi feldolgozás vagy eladás céljából.

A hely tevékenysége e jelenség keretében már igen csekély. Úgyszólván semmi.

A munka változatait itt is, mint azt a gyártásnál láttuk, a műhely alakja és a csoportok határozzák meg. A műhelynek a szállítás osztályában is hat alakja van.

1. A munkásközösség; a családi kötelék folytán egyesített munkások vállalják a szállítást, a melynek példáját az arab családok karavánjai szolgáltatják.

2. A fő háziipar az «egyszerű munkásháztartás»-sal vállalt szállítás útján a szükségleteket teljesen kielégíti, mint pl. a fuvaros.

3. A mellékes háziipar hasonló szállítás mellett csak részben elégíti ki a szükségleteket. Példája ennek a lóval és szekérral bíró paraszt, a ki szállítási munkára is vállalkozik.

4. A munkaadó «kis műhely»-ében a munkaadó a ki munkás is – szállítást végez.

5. A közös műhelyben több házi műhely vállalkozik szállításra. A szállítási eszközöket a munkaadó szolgáltatja.

6. A nagy műhelyben vállalt szállításnál a munkaadó – a ki nem munkás többé, mint a kis műhelyben – kizárólag a munka vezetésével foglalkozik.

Ez a közös műhely munkaadójától különbözteti meg.

Ezek a műhely különböző alakjai, a melyekre a legnagyobb befolyást a mozgóerő gyakorolja. Így

Szállítás

1. teherhordók által	munkásközösségben;
2. málha-	fő háziiparban;
	állatok által
3. igás-	mellékes háziiparban;
4. facsúsztatás által	a mester kis műhelyében;
5. folyamhajózás által	közös műhelyben;
6. gőz segítségével	nagy műhelyben.

A táblázatból kitűnik, hogy minél fontosabb a mozgóerő, annál fontosabb a szállítás is s így az annak megfelelő műhely alakja is. Lássuk e mozgóerőket.

1. A teherhordókkal való szállításban az ember a mozgóerő és a szállító is. Ennek lassúság és gyengeség a jellemvonása.

2. 3. Az állatok gyorsabbak és erősebbek; első helyen szerepelnek a málha-, majd az igásállatok. Ez utóbbiak fontosabbak és bonyolultságot teremtenek, mert szekeret kívannak, a mi költséges, nehezen vezethető s szekérutat is igényel.

4. A facsúsztatás az erdőség fájának szállítására szolgál. Ez nem általános.

5. A folyamhajózás alatt a hajókon és csónakokon való szállítás

értendő, a melyeket szél, evező, s így emberi erő is hajt – nem a gőz. Ez a szállítási mód jelentékeny tökét követel.

6. A legfontosabb a gőz segítségével való szállítás, a mely a szárazföldön és a vizén érvényesülhet. A gőz befejezi a mozgó erők sorát. A leggyorsabb, leghatalmasabb, legbonyolultabb és a legrágább mozgó erő.

Mind e szállítási módok két főcsoportba oszthatók. Vagy kizárólag magánosok használatára vannak, a hová az első két mozgó erő segítségével való szállítás tartozik; vagy közhasználatra, a mely a szállítást kiterjeszti. Ide tartozik a másik három mozgó erő segélyével történő szállítás.

A szállítással befejeztük a munka tárgyalását, a melynek módszere az egyszerű őstermelésnél egyszerű és állandó, s a munkáscsalád tagjainak egyenlőségét okozza. Így létesülnek az egyszerű társaságok. A fejlettebb őstermelés már előrelátást kíván, a minek a munka vezetésére képesek és képtelenek alárendeltségi viszonya a következménye. Mindazonáltal a földművelő társaságokat még az állandóság jellemzi. A gyártás is előrelátást kíván ugyan, csak hogy az állandóság jellege eltűnik. A munkás egy dologhoz különösen ért, ez okból más munkára képtelen. A szállítást az előrelátás és az állandóság hiánya jellemzi. A munkás nem rendelkezik különös képességekkel, úgy hogy itt kezdődik a kézimunkától eltérő tevékenység s a kereskedelem feltűnése.

A munka az ember tevékenységét mutatta meg, a melylyel a természet termékeit a maga számára biztosítja és elégtelenség esetében növeli. A munka azonban a helylyel való rendelkezést tételezi föl, mert az ember azt óhajtja, hogy fáradozásainak eredményeit élvezze. Így jutottunk el a tulajdonhoz.

III.

A tulajdon.

A munka szoros kapcsolatban van a tulajdonnal, a mely nem egyéb, mint a helylyel való kizárólagos rendelkezés.¹ Ez a kizárólagos

¹ Bureau: Les Tartares-Khalkas. II. Régime. Science Sociale VI. 67.

Demolins: Des progrès de la culture. Science Sociale III. 49.

Pinot: Cours de la Méthode de la Science Sociale. Se. s XII. 34. 114. 210. XI. 157.

La question Corse. La Science Soc. III.; Grande et petite propriété. La Science Soc. XI.

Demolins: Les progrès de la Culture en famille patriarcale. La Science Soc. III. 30.; Le paysan jurassien. La Science Soc. III.

tulajdon a munka alakja szerint változik, a mint a tulajdon következő felosztása mutatja.

- I. A tűzhelynek
 - A jószágnak munkaközössége.
 - Az iparnak
- II. A tűzhelynek
 - A jószágnak (kis-)
 - A jószágrésznek (korlátolt v. korlátlan)
 - A házi családi tulajdona.
 - A m. adói/fő-kisiparnak (egyéni vagy közös)
 - A mellékes kisiparnak munkaadói tulajdona.
- III. A fő- (gazda) tűzhelynek
 - A munkás
 - A fő-jószágnak
 - A m.-adótól függő jószágnak
 - A nagyműhelyben űzött nagyiparnak
 - A közös gyártelepen űzött nagyiparnak

A tulajdon – mint mondtuk a mások kizárásán alapszik. Ez a kizárólagosság változatos; annál nagyobb, minél hosszabb ideig tartó. Hogy a hely felett rendelkezessünk, azaz mások kizárásával élvezzük tulajdonunkat, az emberek csoportosítására van szükség. Minthogy pedig a kizárólagosságot a munka idézi elő, az embereknek a munkában alkotott csoportosulása a birtokra is kihat. E csoportok: a közösség, a családi és a munkaadó-csoport. így három faját különböztethetjük meg a tulajdonnak, a szerint, a mint a helyet a róla rendelkezők közösségben vagy egyszerű háztartásban bírják, avagy oly ember rendelkezik vele, a ki a tömeg tehetetlenségét saját képességeivel pótolja. Ez a munkaadó. A kizárólagosság növekedésével ennél fogva a közösség birtokát a családi, ezt pedig a munkaadói tulajdon váltja fel.

1. A munkaközösség. Midőn több ember egyesül valamely munkára, a mely nem fáradságos s nem követeli meg a szigorú alárendeltséget a munkára képesek és képtelenek közt, a vezetés csekély, melyet a csoport feje gyakorol. Ez a patriarkális család. A tulajdon

közös, melyből egy tagot sem zárnak ki. Ez a közösség tehát még csekély mértékben mutatja a kizárólagosságot.

A tulajdon változatos formáit az a cél határozza meg, melyre a helyet szánják. A helyet ugyanis vagy a tűzhely alapítására fordítják, t. i. az életmód gyakorlására, vagy a műhely szervezésére, t. i. az életfenntartási eszközök megszerzésére, a mely a jószág mivélésével s ipar üzéséve eszközölhető. Tehát a beosztás a következő:

1. A tűzhelynek,
2. A jószág (mivélésének),
3. Az ipar üzésének (műhely) közössége.

1. A tűzhely tulajdona a ház, a hely, a hol a család életmódját gyakorolja, pl. táplálkozik, nyugszik; míg ellenben a másik

2. a műhely tulajdona, az a hely, a hol a munkáscsalád az ipar vagy földmivélés által az élet fenntartására szükségeseket megszerzi.

Ekként a műhely tulajdona a szerint, a mint az egyszerű és fejlettebb őstermelés vagy a gyártás és szállítás munkáira alkalmas, a jószág mivélésének vagy az ipar üzésének forrása.

A közös tulajdon tehát csekély munka mellett szerepel. A közösség eleinte különösen a jószág tulajdona mellett érvényesül, később a közösség csökkenést mutat. Eleinte minden törzstag együtt van, majd falu-közösségekre oszlik. Később ezek felosztják a közös jószágot, a melyet végre a közlekedés és forgalom fejlődésével a családi tulajdon vált fel.

II. A családi tulajdonnal az «egyszerű munkás háztartás» rendelkezik. A családi tulajdonnak, a szerint, a mint korlátolt, azaz nem foglalja magában az összes rendelkezési jogot, pl. el nem adható, vagy korlátlan, azaz arról birtokosa tetszése szerint rendelkezhetik, két faja van: a korlátolt és korlátlan tulajdon. Az előbbi a család fenntartására nézve lényeges, mert nem rendelkezhetik mindig előrelátó tagokkal.

(Korlátolt vagy korlátlan)	család tulajdon. i
1. A tűzhely családi	tulajdona.
2. A műhely családi	tulajdona.
A) A jószág családi tulajdona,	
a) a kis jószág családi tulajdona,	
b) a részjószág családi tulajdona.	
B) Az ipar családi tulajdona,	
a) a házi	a) fő-kisipar családi tulajdona,
b) a munkaadó	b) a mellékes kisipar családi tulajdona.

E felosztásnak mint láttuk – a hely felhasználása szolgál alapul.

A tűzhely családi tulajdona a legegyszerűbb, s az életmód gyakorlására szolgál.

A műhely tulajdona a munka különböző csoportjaival arányos, a melyek közül a fejlett östermelés munkái adják

a kis jószág tulajdonát, azaz a művelés helyét, a mely módot nyújt a háztartás szükségleteinek kielégítésére. Ehhez hasonló a részjószág tulajdona, a mely azonban már nem fedezi a szükségleteket.

A gyártás és szállítás munkái adják

a fő kisipar tulajdonát, azaz a gyártás és szállítás műhelyét, a mely a háztartásnak fenntartására szükséges eszközöket nyújtja. Ez ipar vagy házi, vagy munkaadó, a szerint, a mint a munkás egyedül dolgozik, s még nem munkaadó vagy a munkás munkaadó is, a ki egy-két munkással üzi a kisipart. Ez utóbbi fokozat már nagyobb képességeket kíván.

A mellékes kisipar tulajdona is ily műhely, a mely azonban a háztartás szükségleteit nem fedezi. Ez elégtelenség változatos lévén, egyszerűség nem jellemzi.

A családi tulajdon tehát szélesebb termelés folytán keletkezik. A tevékenyebb munka hatása alatt mindegyik háztartás külön-külön dolgozik. Azonban az előre nem látók lassanként elvesztik a szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket. Ennek daczára a tehetetleneknek tűzhelyre és műhelyre van szükségük, a hol éljenek és az arra szolgáló eszközöket megszerezzék. Ezt az előrelátók nyújtják, a kiknek osztálya a tulajdon harmadik alosztályát teszi, a munkaadó tulajdonát.

A *munkaadó tulajdonának*¹⁾ tartalmát azon javak képezik, a melyek az egyszerű háztartás szükségleteit és képességeit meghaladják. Ezek a legnagyobb mértékben érvényesítik a kizárólagosságot, s a többi tulajdonoknak mintegy kiegészítői. A munkaadói tulajdon táblázata a következő:

1. A tűzhely munkaadói tulajdona.

- A) a gazdatűzhely munkaadói tulajdona,
B) a munkástűzhely « «

2. A műhely munkaadói tulajdona.

- A) a jószág munkaadói tulajdona
a) a független jószág munkaadói tulajdona,
b) a függő jószág munkaadói tulajdona.
B. Az ipar munkaadói tulajdona,
a) a nagyműhelyben üzött ipar munkaadói tulajdona,
b) a közös gyártelepeken üzött ipar munkaadói tulajdona.

¹⁾ Pinot, La Propriété patronale. La Science Sociale XII.

A javak vagy az életmódnak, vagy az életfentartásnak eszközeiül szolgálnak, a mi a tűzhely és a műhely munkaadói tulajdonának felosztási alapja.

A tűzhely vagy rendkívül jelentékeny s a nagy munkaadó használatára szolgál s szükségletéhez mért pl. a kastély, ez az u. n. gazdatűzhely; vagy a munkáscsalád viszonyaihoz mért ugyan, azonban képtelen arra, hogy tulajdonában fentartsa, ez a munkástűzhely.

A műhely munkaadói tulajdonának két faja: a jószág és az ipar tulajdona attól függ, vajjon a műhely a fejlett őstermelés vagy a gyártás, szállítás színhelye.

Tehát a jószág munkaadó tulajdona a fejlett őstermelésnek, nevezetesen a földművelésnek, erdészetnek, bányászatnak helye, a mely az azon dolgozó munkáscsalád, valamint a felette álló munkaadó család szükségleteit elégíti ki. Ennek két típusa: a független (fő) és a munkaadótól függő jószág attól függ, vajjon a jószág oly jelentékeny, hogy az egyszerű háztartás képességeit meghaladja, tehát rendkívüli képességeket igényel. Ez a független fő-jószág, melyben a munkáscsaládnak s a kis munkaadónak része nincs; vagy ha a munkaadók tőlük függő jószágokon igazgatják a munkáscsaládokat.

Az ipari munkaadó-tulajdon a gyártás és szállítás műhelye, a mely úgy a munkaadó, mint a munkáscsalád szükségletei által követelt eszközöket szolgáltatja. Két faja: a nagy műhely és a közös gyártelep. A nagy műhelyben a munkaadó a munka minden részéről rendelkezik, így a műhelyről, szerszámokról, anyagról és egyéb tőkéről. A közös telepen tőkéje segítségével anyagot szolgáltat ugyan s a munkabéreket fizeti, csak hogy a műhelyről és az eszközökről nem rendelkezik. így tehát ingatlan tulajdona nagyon korlátolt. Rendszerint csak a raktárból s a hasonló helyekből áll.

Ezzel befejezést nyert a tulajdon osztályozása, a mely kizárólag az ingatlanokra vonatkozott. Ezen kívül az életfentartás eszközei gyanánt szerepelnek még az ingó javak, a munkabér és a takarékoság.

IV.

Az ingó javak.

Az ingó javak azon tartós ingó tárgyakat ölelik fel, a melyek az ingatlan használatát és élvezését elősegítik.

Az ingó javak a következők:

I. A házi állatok.

II. A szerszámok.

III. A bútortart.

IV. A személyi ingók.

¹ Pinot: Cours de la Méthode de la Science Sociale. La Science Sociale. XII. 350.

Az első ingó javak a házi állatok, a melyek a legnagyobb előrelátást követelik, mert táplálékkal kell őket ellátni. Ez tulajdont tételez fel, a mely a táplálékot termeli. A házi állatok tulajdona az ingatlan jelenlétét kívánja. A házi állatok tehát nagyfokú előrelátásnak a jelei.

A szerszámok, a munka eszközei kisebb fokú előrelátást követelnek. Ha nem használatnak, értékükből nem vesztenek. A szerszámok alatt általában a kézi eszközök értendők, ilyenek az ásó, kapa, fejsze stb.; más mozgató erők, mint az eke, borona stb. szintén ide számíthatók. Ez eszközök főjellemben, hogy nem kivannak az elhelyezésre szükséges jelentékeny helyet, s az előre nem látók is megszerezhetik. E két ingó oly életfentartási eszköz, mely az ingatlan kiegészítésére szolgál; nem úgy a bútortart és a személyi ingók, a melyek az életmódra vonatkoznak. Ugyanis a házi állatok és a szerszámok a műhelyben az életfentartás eszközei gyanánt szerepelnek, míg a másik két ingó a tűzhelynél az életmód gyakorlásánál érvényesül. – A bútortart a bútor-ingókat foglalja magában, a személyi ingók pedig ama tárgyakat, a melyeket magunkon viselünk, pl. a ruházat, a felszerelés stb., s a melyek az emberi test megvédésére szolgálnak. Ez ingók tulajdona egyszerű, könnyű, előrelátásra nem szorul nagy mértékben, úgy hogy a munkáscsalád is megszerezheti. – Ezzel befejezést nyert az ingó javak osztályozásába melyhez a munkabér sorakozik.

V.

A munkabér.

A munkabér alatt nemcsak azt értjük, a mit a munkás munkájáért cserébe vagy fizetésül kap, hanem a munka jövedelmét.¹

A munkabér táblázata a következő.

I. Megállapodás a munkabérre.

II. A munkabér tárgya:

- a) Munkabér természetben,
- b) « pénzben.

III. A munkabér mértéke:

- a) Munkabér napszám szerint,
- b) « mennyiség (szakmány) szerint.
- c) « jutalommal.

¹ Pinot: L.horloger de Saint-Imier. La Science Sociale VII. 367.
Pinot: Cours id. m. Science S. XII. 350.

A megállapodásról kell első helyen szólnunk, azaz mikép találja a munkás a munkabért, s mily viszonyok könnyítik meg ezt, mert ha a munkás képességgel is bír, ez csak akkor tekinthető keresetforrásnak, ha alkalmazható. A megállapodás az első eleme a munkabérnek, mert az első kérdés az, vajjon a munkás alkalmazhatja-e képességét.

A munkabér tárgya, a mit a munkás bér gyanánt kap, vagy természetben vagy pénzben róható le. A természetben nyújtott munkabér rendszerint a munkásnak adott táplálék, a mely legfőbb szükségleteit elégíti ki. A pénzben nyújtott munkabér már bonyolultabb, mert a piaczi ár hullámozása szerint változó. A pénzben való munkabér a munkaadóra nézve egyszerűbb ugyan; nem így a munkásra nézve, ki a szükséges táplálék helyett gyakran italt vásárol rajta. A pénz az előrelátó munkásokra nézve előnyösebb, a kik a takarékoság mellett emelkedhetnek s idővel földbirtokot szerezhetnek. A tehetetlen munkásokra nézve a természetben adott bér előnyösebb, mert legalább a mindennapi kenyeret biztosítja. A munkabérnek három mértéke van, aszerint, a mint a munkát napszám, szakmány vagy jutalom kilátása mellett végzik. A napszám melletti bért a napi idő határozza meg. A szakmány melletti bér a végzett munka szerint módosul, a mi már felsőbb fok. A jutalom melletti bér a munka eredményeit szaporítja. Így tehát a munkáscsaládot a munkabér is képesítheti a haladásra.

A munkabéren kívül a tulajdonhoz tartozik

VI.

A takarékoság.

Takarékoság alatt a tulajdon el nem fogyasztott termékeinek összeségét kell érteni, a mely az ingó javak és a munkabér mellett a földbirtokhoz juttathatja a munkást.¹

A takarékoság tárgya valamely fogyasztásra alkalmas anyag, a mely természetben vagy pénzben szerepelhet. A természetben való takarékoság egyszerű pl. búzában. Nem úgy áll a dolog a pénzzel, a melynek elhelyezése a piaczi viszonyok ismeretét követeli. Hogyan takarítsunk? Erre a segédeszközök felelnek meg, azon intézmények, a melyek a takarékoságra serkentenek, pl. a takarékpénztárak. A meg-

¹ Pinot: L.horloger de Saint-Imier. La Science Sociale Vil. 367.

J. Mígal: Une commune du Bocage. La Science Soc. XVI. 128.

A. Froment: Les trois types d'Épargne. Science S. XXI. 492.

Pinot: Cours id. ni. Science S. XVI. 350.

A takarékoság táblázata a következő.
<p>I. A takarékoság tárgya.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Takarékoság természetben. 2. « pénzben. <p>II. A takarékoság segédeszközei.</p> <p>III A takarékoság felhasználása.</p>

takarított összeget a munkás mire használja föl, vajjon ruházatra, bútorra s más értékes dologra? A felhasználás módja világot vet a család jövőjére, hogy felemelkedik-e a földtulajdonos állapotig vagy sem. Ezzel véget ért a tulajdon kifejtése. Az életfenntartás eszközei ismereteseek. Ez eszközöket a munkáscsalád használja fel. Hogy mi módon, arról életmódja ad számot.

VII.

A munkáscsalád.¹

A család legfontosabb feladata a gyermeknevelés, a melynek kettős célja van: a gyermeknek az életmódra képesítése és a vele született ellenállásnak, – mint Le Play nevezte – az eredeti hibának elnyomása, a melylyel a gyermek a társaság közös működése alól magát kivonni igyekszik. Tehát a családdal foglalkozunk, a mely az életmódra alkalmas egyéneket nevel, majd pedig az életmóddal.

A család tagjai: a csoport feje, az atya, az általa választott anya, a gyermekek.

Ez utóbbiak a tűzhelyen való házasság révén szaporodnak. Bonyolultságot okoznak a kivándorlók, az agglagények (aggszüzek), cselédek, vének és erőtlenek.

¹ Bureau: Régime de la famille chez le Tartares Kalkhas. La Science Sociale VI. 67.

Demolins: Les Progrès de la Culture. La Science Soc. III. 54.

H. Saint-Romain: Maître et domestique. La Science Soc. III. 166.

Pinot: Cours id. m. La Science Soc. XVII. 51.

Demolins: Cours d'Expositions dans la Science Sociale. La Science Soc. XV. 165.

Demolins: Les Hurons-Iroquois. Science S. X. 141.

Pinot: Le Paysan jurassien. La Science Soc IV. 373.

I. Az atya, mint a család feje, vezeti a nevelést s felelős a gyermek veleszületett, a társas élethez nem alkalmazkodó hibájáért, a melyet elnyomni köteles. E czélből három eljárási módhoz folyamodhatik: a tekintélyhez, az isteni törvényhez és az ősök megállapított szokásaihoz.

A család táblázata a következő.

<p>I. Az atya: 1. az eredeti hiba,
 2. a tűzhelyen való tekintély,
 3. az isteni törvény,
 4. az ősök állandó szokásai.</p> <p>II. Az anya: 1. az eljegyzés,
 2. a házasság,
 3. a háztartás.</p> <p>III. A gyermekek: 1. száma,
 2. viszonyuk,
 3. különböző képességek,
 4. nevelésök.</p> <p>IV. A tűzhelyen házasodott gyermekek:
 Az egyesült örökös (társ) választása.</p> <p>V. A kivándorlók a tűzhelyhez való viszonyukban.</p> <p>VI. A tűzhelyen tartózkodó agglagények.</p> <p>VII. A cselédség.</p> <p>VIII. A vének</p> <p>IX. Az erőtlenek (betegek).</p> |
|--|

A tekintély egyik legfontosabb eszköz, a mely a gyermekek felneveléséig érvényesül. Ez a tekintély tanítja az isteni törvényt is, a melynek átszarmaztatása nemcsak «hasznos, hanem erkölcsi kötelesség is». Hogy ez eszközök alkalmazása mikép érvényesül, az a családok szerint változó. Rendesen az ősök szokásai állapítják meg.

II. Az anya mind a nevelésben, mind a család igazgatásában az atya természetes munkatársa. Az anyát az atya választja, a mely választástól a család jóléte vagy szenvedése függ. Hogy a család tevékenységéről tiszta képünk legyen, e választás okaival is meg kell ismerkedni, a mit az eljegyzés magyaráz meg, a mi az anya nevelésére, szokásaira vet világot, valamint a házastársak ama sajátságaira, a melyek az egyesülést előidéztek. Mind e sajátságok módosulnak a házassággal, a mely a szerint, a mint az egy- vagy többnejűség, avagy a sokférjűség van érvényben, rendkívül nagy változásokat okoz. Mennyire

érvényesültek e sajátságok, s mily része van az anyának a nevelésben, azt a háztartás mutatja.

III. A nevelés a gyermekeket illeti, a kiknek számával kell elsősorban tisztába jönnünk, majd a gyermekeket külön-külön kell tanulmányoznunk, a kiket a szülőkhöz, egymáshoz, való viszonyuk (testvér, fivér, nővér) szerint osztályozunk.

E ponton a nevelés már szükség gyanánt lép fel, a melyben a már fölnevelt gyermekek és a többi családhoz tartozók is segídeknek.

A gyermekek között vannak, a kik a tűzhelyen házasodnak, a hol a főszerepet a választott örökös játszsza, a ki az atya társává szegődik. Szerepe elsőrendű, mert a különböző nemzedékek között kapcsolatot teremt. Ő Le Play felosztásának: a patriarkális, törzsökös s változó család alakjainak szolgált alapul, a szerint, a mint a közösen öröklők közt csak az első vagy egyedüli örökös, vagy pedig annyi az örökös, a hány a gyermek.

A kivándorlók is viszonyban vannak a tűzhelylyel. A kérdés e ponton az, vajjon ezek fenntartják-e az összeköttetést a tűzhelylyel, küldenek-e haza pénzt?

E kivándorlók gyakran visszatérve mint aggregények a tűzhelyen tartózkodnak, s a szülőket a gyermekek nevelésében, valamint a háztartás vezetésében támogatják. A család személyzetéhez tartoznak a cselédek is, minthogy a tűzhelyen élnek. Nekik a nevelésben szerepük van ugyan, de csak korlátolt mértékben.

A háztartás vezetésében, úgyszintén a gyermekek nevelésében jelentékeny szerepük van az öregeknek, a kik mellett az erőtlenek lépnek föl, a mi nem rendes állapot.

A családnak a nevelés terén ez a szerepe, másik szerepe az életmód gyakorlása.

VIII.

Az életmód.

Életmód alatt ama jövedelmek felhasználását értjük, a melyeket a család tagjai szükségleteik kielégítése végett szereznek be.¹ E szükség-

¹ Pinot, Cours id. La Science Sociale m. XII. 485.

T. S. Bureau: Les Tartares Kalkhas. (Régime de Mode d'existence.) La Science Soc. VI. 345.

Pinot: Le paysan jurassien. (Régime de Mode d'existence.) La Science Soc. IV. 469.

letek a mindennapi élet anyagi szükségéi, tehát állandó szükségek, a mint azt a következő táblázat mutatja.

É l e t m ó d (a n y a g i) .
I. Élelmezés. (1)
II. A ruházat. (2)
III. A lakás. (3)
IV. Az egészségügy. (4)
V. A szórakozás. (5)

A legfontosabb az *élelmezés*, a melynek minden részletével behatóan kell foglalkozni. Az élelmezésre vonatkozó összes jelenségek öt csoportba oszthatók:

1. az étkezés elosztása;
2. az étkezés összeállítása;
3. a táplálékok beszerzési helye, módja;
4. a táplálékok elkészítési módja;
5. az étkezés szokásai.

Az étkezés elosztásánál két kérdésre kell az észlelőnek felelnie: hány órakor megy végbe az étkezés? meddig tart? Az észlelet igazolja, hogy az elosztásra a foglalkozás szolgál alapul, melynek természetétől függ.

Ez a pont a család belső életére vet világot s azért rendkívül fontos.

Az étkezés összeállításának megismerése céljából, azaz, hogy mily táplálékokból áll, észlelnünk kell: a táplálékok *a)* természetét, megjelölve azokat a megfelelő névvel (gabona, zsiradék, fűszer, italok) s megállapítván azoknak élettani következményeit; *b)* minőségét; *c)* mennyiségét. Ezekre nézve a foglalkozás mellett az éghajlat is irányadó.

Ez adatok általában a faj jellemére is világot vetnek, pl. a hol a zsiradék a fő táplálék, ott a lassúság uralkodik.

A táplálékok megszerzési módja a hely viszonyaihoz alkalmazkodik. A munkáscsalád vagy maga termeli a táplálékot, vagy vásárolja azokat. Ha a család termeli a táplálékok túlnyomó részét, ebből az állandóság jellege következik; míg ellenkező esetben a kereskedelem változásához képest folytonos változás jellemzi.

Ha a szükségleteket csupán a kereskedelem szállítja, társadalmi bonyolultság lép fel.

A táplálékok elkészítése a nő tiszte, gazdálkodásának főszerepe. Erről számot ad: *a)* az elkészítés munkájának; *b)* az arra szükséges anyagnak az észlelete. Az elkészítés minősége, a mint a családtagok óhajtják, s ennek okai is tárgya az észleletnek. Az elkészítésre váró anyagnál szólunk a konyháról, a szerekről, a melyeknek használata itt fordul elő.

Az étkezési szokások az elkészített táplálék elfogyasztására vonatkoznak. Ide tartoznak: *a)* az étkezési tárgyak, így a tányér, villa, kés s más eszközökön kívül az étkezésnél használt bútorok; *b)* az étkek felszolgálása, a mit az anya, leány vagy cseléd végez; *c)* az étkezési mód, mely a viseletről ad felvilágosítást, hogyan ülnek az asztalnál, társalognak-e stb. Egyébiránt az asztalnál megy végbe a nevelés egy része is. Ezzel befejeződik az első rész.

A második rész a *lakást* írja le, a mely oltalmat nyújt. E keretben szólni kell:

1. A lakóhelyiség különböző céljáról;
2. « « szerkezetéről;
3. « « felhasználásáról;
4. « « fentartásáról.

A mi a lakóhelyiségek célját illeti, ez az oltalmon kívül az életmód gyakorlására és egyéb társadalmi tevékenységre vonatkozik. Az oltalom az első szükség, a mely vagy a hidegtől, vagy a melegtől, vagy a nedvességtől óv meg. Itt él a család, itt fogyasztja el elkészített táplálékát, itt őrzi egészségét, s végre itt szórakozik.

Sőt a lakás műhelyül is szolgálhat.

A lakás szerkezete: *a)* ingatlanokból; *b)* ingókból; *c)* fűtésből; *c)* világításból áll.

Először helyivel kell rendelkezni, a hol a lakás felépül, a melynek felhasználását az ingók segítik elő. Ezek a szerint, a mint az étkezésre, a táplálék elkészítésére vonatkoznak, változók. A fűtés az életmód gyakorlásától elválaszthatatlan, mert a hidegtől való megóvás mellett a táplálék elkészítését teszi lehetségessé. A világítás különösen rövid nappal mellett fontos.

A lakás használata az ismert anyagi és társadalmi előnyöket biztosítja. A lakás fentartása a viszonyokhoz alkalmazkodik. Erre az éghajlat és a hely van befolyással.

A lakásnak kiegészítése a *ruházat*, a mely hasonló szükségeket elégít ki. E pontnál tanulmányozni kell a ruházat

1. különböző célját;
2. szerkezetét;
3. beszerzési helyét;

4. használatát;
5. fentartását, tartósságát.

A ruházat főcélja a hideg ellen való védelem, azonban ezenkívül a különböző munkákra is alkalmas. E szükség szerint módosul a ruházat szerkezete, mely rendszeren hat részből áll: *a)* az öltöny; *b)* fehérneműek; *c)* lábbeli; *d)* kalap (kendő); *e)* értéktárgyak és *f)* fegyver. A ruházat tanulmányozásánál rendszeren a mindennapi ruha észlelendő, a mely alatt levő fehérruha minősége gyakran van befolyással az egészségi állapotra. A lábbeli az éghajlathoz alkalmazkodik, a kalap szintén, pl. délen szalma-, északon prém-kalap az általános. A ruhát kiegészítik az azon viselt értéktárgyak, pl. karperecz, gyűrű és a fegyverek. Midőn a ruhát megismertük, szerzési módját kell megtudnunk. Kérdés, vajjon a tűzhelyen készült-e avagy vették, s ez utóbbi esetben a bevásárolt ár az ország vagy a külföld készítménye-e?

A ruha fentartása alatt a javítást, a mosást, a gondozást kell érteni. Ki végzi ezt? Mibe kerül? E kérdések a gazdálkodásra vetnek világot. A ruházat tartóssága az előrelátás fokát mutatja. Az utolsó kérdés: mire szolgál a levetett ruha? A gyermekek ruházására? Eladják-e vagy a szegényeknek ajándékozzák?

A ruházat után következik az *egészségügy* tanulmányozása, a mely a rendes fizikai állapot megoltalmazására szolgáló óvintézkedésekről szól. Ez a fizikai állapot az éghajlat s a helyi viszonyok szerint módosul. Két fajtát különböztetjük meg tehát: az emberrel veleszületett és a viszonyok változása következtében módosult fizikai állapotnak megfelelő szervezetet. Ennek a tanulmányozása mellett az egészségügyre vonatkozik még a tisztaság, a takarítás, a táplálék választása, a melyekkel a betegeket látják el.

A betegeket a családon kívül rendszeren a kuruzslók és az orvos gyógyítják. Néha még a vallás is befolyást gyakorol az egészségügyre. Ide tartozik még a *szórakozás*.

A munka mellett a helyes egyensúly fentartása végett pihenésre és kényelemre van szükség. Ennek a bizonyítékai a minden népnél látható ünnepek. Habár mindenki részt vesz a szórakozásban, azonban a hely (séta), a munka, a tulajdon (könyvgyűjtő), az életmód (lakoma) stb. szempontjai szerint ez a szórakozás a legkülönbözőbb alakokban jelentkezik. E szórakozások okait és következményeit kell az észlelőnek kutatni.

Ezzel befejeztük az életmód tárgyalását.

Az életmódot gyakran oly körülmények zavarják meg, a melyekkel szemben a munkáscsalád védekezésre képtelen; ezekről a következő társadalmi jelenség ad számot.

IX.

Az életmód változásai.¹

E változások amaz anyagi szükségleteket foglalják magukban, a melyek előre nem látható, szabálytalan alakban jelentkeznek s a melyeket a munkáscsalád kielégíteni kénytelen. E változásokat azonban ama nehézség jellemzi, a melyeknek legyőzésére a munkáscsalád képtelen, » úgy hogy mások közbenjárására szorul.

Az életmód változásainak tanulmányozásánál először a házasság előtti állapottal kell tisztába jönnünk, azután azon esetekről szólnunk, a melyek fejlődést, majd pedig hanyatlást okoznak. Az alábbi táblázat mutatja ezt.

Az életmód változásai.	
I. Származása	
1. az atyának, 2. az anyának.	
II. Megjegyzendő események.	
1. Születés. 2. Tanítás. 3. Ünnepegy. 4. Üzlet, vállalat. 5. Eljegyzés, lakoma.	6. Örökös választása. 7. Utazások. 8. Gyermekké fogadás, ajándék, örökség. 9. Egyéb ezekhez hasonló esetek.
III. Zavart okozó események.	
1. Baleset. 2. Nyugalomba vonulás. 3. Elhalálózás. 4. Szerencsétlenség. 5. Munkátlanság. 6. Adósságok.	7. Gaz viselet. 8. Elítélés. 9. Közhatalom közbelépése. 10. Társadalmi bajok. 11. Más hasonlóan zavaró esetek.

Az atya és anya származása az előkészítő rész a család történetéhez, a mely a háztartásban megnyilatkozó képességek okát fedi föl,

¹ Pinot: Cours id. m. La Science Sociale XIII. 129.

Le paysan jurassien. La Science Sociale IV. 373. XII. 97.

pl. hogy az anya szabni tud, azt annak köszönheti, hogy leánykorában szabónál szolgált. Midőn tehát az atya és anya viszonyai a házasság kötéséig ismeretesek, a megjegyzendő események a házasság óta jelentkező változtatásokat mutatják. Ez események már ismeretesek lévén, e ponton nagyobbára csak a következmények vezetői le.

A zavart okozó körülmények mindazon jelenségekről szólnak, a melyek sajnálatos következményekkel voltak a családra nézve.

Ezek az események vagy fizikai okoknak tudhatók be, mint a baleset, betegség, nyugalomba vonulás, elhalálozás, szerencsétlenség; vagy más emberi okoknak, mint a munkátlanság, adósság, bűn, büntető ítélet; vagy pedig közjelleűek, mint a közhatalom közbelépése s a társadalmi bajok.

Mind e jelenségek nagyrészt már ismeretesek és így főleg az eredményeket kell belőlük levonni az észlelőnek.

Az életmód változásainak észleletével befejezést nyert a munkáscsalád tanulmányozása. Láttuk az előzőkből, hogy a munkáscsalád nem képes többé önnönmagát kielégíteni, s más, fölötte álló szervezetnek a segítségére van utalva. Ez a munkaadó-intézmény, a melynek rövid áttekintését kíséreljük meg a következőkben.

X.

A munkaadó intézmény.

A munkaadó intézmény¹ legegyszerűbb alakját a Kelet mutatja, a hol a pátriárka a munka, a tulajdon, és a család ura, a ki – annak daczára, hogy semmi segédeszköze nincsen, – nehézség nélkül kormányozza nagyszámú személyzetét. Itt a család igazgatása a leglényegesebb. Azonban Nyugat felé közeledve, ezt a munka és a tulajdon túlnyomó jelentősége váltja fel. A szükség kényszere alatt ugyanis a nomádeletet az állandó letelepedés követi; s így az előrelátás követelményként jelentkezik. Ez a tehetetlenek és munkára képesek alárendeltségi viszonyát létesíti, a mit a túloldali táblázat mutat.

¹ Types des patrons et des ouvriers. La Science Sociale XXV. 70.

Pinot: Cours id. m. La Science Sociale XIV. 21. 205.

Pinot: L.horloger de St.Imier. Régime de Patronage. La Science Sociale VIII. 271.

Le paysan jurassien. La Science Sociale IV. 590.

A munkaadó-intézmény.			
I. A pátriárka.			
1.	A földmivelő.		
2.	Az iparos.		
Munkásköztség tanácsa			
II. A törzsökös család és a mesterség főnöke.			
1.	Parti halász.		
2.	Földműves.		
3.	Kézműves.		
4.	Szállítási vállalkozó.		
III. A törzsököscsalád munkaadója.			
1.	Földműves.	4. Kis gyáros.	vezetője.
2.	Erdész.	5. Közös gyártelep	
3.	Bányász.	6. Nagy gyáros.	
IV. A változó család munkaadója.			
A műhelyvezető, mint		alkalmazást adó.	
A részvénytársaság.			

Az alárendeltségi viszonyt a község tanács jelzi, a melynek tagjai a legtehetségesebbek, a kik a családfők hatalmát korlátozzák. Itt tehát a közösséget többé nem a születés véletlene, hanem a választás útján szereplő vezetők kormányozzák.

E község rendesen földmivelő község, mert az ipar ily szervezet mellett csak kezdetleges állapotban lelhető fel, a mint azt a munka keretében a gyártásnál láttuk. A Kelet népeinek ezért nincs is ipari életük. Hogy ipar fejlődjék, a községnek fel kell oszlania, hogy átengedje a tért a külön háztartások tevékenységének. E háztartások között vannak előrelátók s a munka igazgatására képesek, s vannak – ez a jelentékenyebb rész – erre képtelenek. Ez utóbbiak vezetésére az előbbieket hivatva. Így lép föl a család és a mesterség főnöke. A főnök jelentősebb, mint a község tanács, mert a családban szerepel, s nem változik választások befolyása alatt.

E főnök lehet:

1. Parti halász, a ki a legkönnyebben igazgatja a munkát, tulajdont s jelözi az életmód változásait.

2. Földműves, a ki mindig megmarad családfőnek, azonban gyakran képtelen a jószág kezelésére.

3. Kézműves, a ki a munka változásának és az ingatlan tulajdon kezelésének nehézsége mellett nehezen tartja fenn magát mint a mesterség igazgatója.

4. Szállítási vállalkozó, a kinek még nehezebb a helyzete, hogy családfő és a munka vezetője is maradjon. Neki van szüksége a legkiválóbb képességekre.

E főnökök száma nagyon kicsiny a vezetésre képtelen tömeggel szemben, a melyet amazok igazgatnak. Így a főnökből lassan a nagy tömeg munkáját igazgató munkaadó fejlődik.

Ez a munkaadó különösen a törzsökös családban érvényesül. Az intézményre az atyai tekintély többé befolyással nincs, mert a család keretén kívül fejlődik ki.

A munkaadó mint az életfentartási eszközök igazgatója lehet:

1. Földművelő munkaadó, kinek szerepe egyszerű, a föld vagyis az ingatlan igazgatásában áll.

2. Erdész, kinek szerepe már nagyobb képességeket igényel, a mit igazol ma az a körülmény, hogy az erdőket nem a magános, hanem az állam kezeli.

3. Bányász, a kinek a termékek kifejtése végett szakértelemmel kell rendelkeznie; nagy előrelátással kell bírnia, hogy bármely eredmény mellett is az alkalmazott munkáscsaládok szükségleteit kielégítse.

4. Kisiparos, a kinek nem nagyon nehéz a föladata, közte és a munkás között még nem nagy a különbség, pl. a kovács.

5. A közös telep munkaadója, a ki a kisiparosnak segítségére jön. Hatásköre amaznál kiterjedtebb, mert nagyszámú munkás fölött rendelkezik, a kik egyébiránt műhelylyel és szerszámokkal bírnak.

6. Nagygyáros, a ki a munka, az ingatlan teljes ura és az életmód változásaiban a munkások ellátására egyedül képes.

A munkaadó intézmény e megjelenésein kívül még szabálytalan alakokkal is találkozunk. Ilyen a változó család munkaadója, az alkalmazást adó s a részvénytársaság.

A fent leirt munkaadó intézmény a törzsökös családra vonatkozott. Ehhez hasonló a változó családé is. Csak az állandóság hiánya teszi lehetetlenné a helyes munkamódszer érvényesítését. A műhely személyhez kötött. Az életmód változásaiban a munkáscsalád és a munkaadó között kapcsot nem teremt.

Az ily munkaadóból fejlődik ki az alkalmazást adó, a ki kizárólag saját hasznát tartja szem előtt; a ki saját tetszése szerint nyújt munkát a munkásoknak, vagy elbocsátja azokat.

A munkaadó intézmény szélső elfajulása a részvénytársaság, a mely a képességekkel rendelkező munkaadó helyébe több tehetetlen szövet. ségét teszi, a kiket csak a részvénytulajdona kapcsol össze.

így a munkaadó intézmény a munkáscsalád kebeléből kilépve, teljesen különálló szervezetté fejlődött.

Mint az előbbiekből kitűnik, a munkaadó intézmény rendkívüli feladatok teljesítésére van hivatva, a melyekre képtelen volna, ha segítségére nem jönne a kereskedelem, a szellemi míveltség és a vallás.

XI.

A kereskedelem.

A kereskedelem¹ nem termel, nem gyárt s így a kézimunka nem jellemzi. A kereskedelem a termelt, kifejtett, gyártott vagy szállított tárgyakat veszi hogy eladja. Tehát a vétel és eladás összevetésében áll, a melynek jelenségeit az alábbi táblázat mutatja:

K e r e s k e d e l e m .

I. A kereskedelmi foglalkozás főnöke.

II. A kizárólagosan kereskedő:

1. A kiskereskedő.
2. A nagykereskedő.
3. A kereskedelmi társaságok.

III. A segédek.

IV. A bank.

Az egyszerű társaságokban a család készít mindent s csak a legszükségesebb anyagért, így pl. a búzáért cserél be a családfő valamely értékes tárgyat. A kereskedelem tehát a családfő egyik mellékes tevékenysége. A családfő így a kereskedelmi foglalkozás feje. Tehát ez még nem kizárólagosan kereskedő, a ki nem termel, nem vesz

¹ Pinot: Cours, id. m. La Science Sociale XIV. 266.
Bureau: Les Tartares-Kalkhas (Régime de Commerce). La Science Sociale VI. 345.

² Moustier: A travers l'Italie méridionale. La Science Sociale V. 245.
Demolins: Le progrès de la culture, id. m. La Science Sociale III. 57.

részt a kézi munkában, hanem egyedül a forgalomból húz hasznot. Ez első alakjában a kereskedelem még nem segédforrása a munkaadónak.

A kereskedő akkor lép föl, midőn a munka növekedésével a munkáscsaládok bizonyos termékek különös termelésére szánják magukat. Ekkor a munkaadónak már szüksége van rá, mert a kereskedő gondoskodik a vevőkről, az áruk elhelyezéséről; a szükségben szenvedő vidékek ellátásáról, a mi nagy hasznát igazolja.

A kereskedőknek három faja van:

1. A kiskereskedő az egyszerű típus.
2. A nagykereskedő, habár független a munkaadójától, annak leg-szükségesebb segítője.

3. A kereskedelmi társaságok vállalatok céljából alakulnak, a melyek a hozzájuk megkívánt tőke nagysága és a kockázat miatt az egyes vállaira nem nehezdedhetnek.

Ezek a kereskedelem igazgatói. Segítségökre vannak a segédek, a kiknek tanulmányozása szintén nem mellőzhető.

Mindezen kereskedők az áruk közvetítésével foglalkoznak. Van ezenkívül egy más alakja a kereskedelemnek, a mely a pénz vételével és elárusításával foglalkozik. Erre vonatkozó külön intézmények a bankok. A munkaadó intézmény második segédforrása a következő.

XII.

A szellemi míveltség.¹

I. Az életviszonyokból folyó szell. mív.

II. Az értelmiségi foglalkozások:

1. Elemi tanító	4. Tudós.
2. Középiskolai tanító.	5. Művész.
3. Orvos	6. író.
7. Törvénytudó.	

III. Az értelmiségi fogl. testületek:

1. Zártak.	2. Nyilvánosak.

¹ Rousiers: Surmenage intellectuel. La Science Sociale, III. 313.
 J. Moustier: L'archéologie orientale. La Science Sociale. VI. 51.
 Pinot: Cours, id. m. Science S. XIV. 261. XV. 21.

Bureau: Les Tartares Kalkhas (Cultures intellectuelles). La Science Sociale. VII. 473.

Demolins: Le progrès de la culture, id. m. Science S. III. 58.

Az észlelőnek először azt a míveltségi fokot kell vizsgálni, a mely az emberek életviszonyaiból, az általuk kifejtett munkából folyik, pl. hogy a munkások, mialatt a fáradság csökkentésére szolgáló módokat kutatták, nagy találmányoknak lettek szerzőivé. Csak ezután következik az értelmiségek észlelete. Az értelmiségi foglalkozásokról a nomád életben külön szó nem lehet. Midőn azonban az állandó letelepedéssel a munka tevékenyebb lett, a szülők egyrészt nem érnek rá eléggé arra, hogy gyermekeiket oktassák, másrészt nem is rendelkeznek az arra szükséges képességekkel. Ez a körülmény a tanítókat teszi szükségessé. Ezenfelül bizonyos munkák, így az erdőszet, bányászat, szakértőket, mérnököt s vegyészt kíván, a birtok törvénytudót, jegyzőt. Az értelmiségi foglalkozások kifejlődnek. Ha kiváló képességekkel rendelkeznek e szellemi munkával foglalkozók, nem is foglalkoznak egyéb-
bel s így a munkaadónak nagy segítségül szolgálnak. Hét ily értelmiségi foglalkozás van, a melyek az elemi és középiskolai tanításon kívül a felsőbb tanítást is képviselik. Ez értelmiségi foglalkozást űzők testületeket is alkothatnak, melyek vagy zártak, a mi szélsőségre vezet, minthogy rendszeren hivatalos színezetet is tulajdonítanak maguknak; vagy nyilvánosak, a mikor a közönség ítélete alá bocsátják tanulmányaikat.

A harmadik segédforrás, a mely a munkaadó intézményt előmozdítja, az alábbi jelenség.

XIII.

A vallás.

A vallás¹ az azt terjesztő és fentartó papoktól emelkedett erkölcsi képességeket kíván. A vallás tényeit az alábbi táblázat sorolja fel:

Magán-istentisztelet	1. aCselekvők és szenvedők».
Nyilvános «	
Vallási testületek	2. Szertartás és szokások.
Máshitűekkel való viszony	3. Tanítás és hittan.

¹ Pinot: Cours, id. m. La Science Sociale XV. 21.

L.Action Sociale de l'Église. La Science Sociale. XVII. 516.

Guérrin: Les remèdes. La Science Sociale. IV. 167.

Demolins: La Religion est-elle responsable de l'état social. La Science Sociale. V. 109.

Az isteni tiszteletek alatt a vallási szertartások értendők, a melyek vagy a pap közreműködésével vagy a nélkül végezhetők. E szerint oszlanak meg a magán- és a nyilvános istentiszteletek. Ezek után következik a vallási testületek észlelete, valamint a különböző hitűek viszonya, a melynek ismeretéhez a személyzet, a szertartások és szokások, továbbá a tanítás tanulmányozása szükséges. A személyek között vannak, a kik a szertartásokat végzik. Ezek a «cselekvők». A kik azokban résztvesznek, alkotják a «szenvedő» személyzetet. A más hitűekkel érintkezők a «cselekvők», a kik pedig az általuk megállapított viszony befolyása alatt állanak, a «szenvedők», pl. a segélyzettek. A személyek után következnek a dolgok, a melyek a szertartásoknak és szokásoknak a tárgyai és cselekményei. Ezeknek gyakran csak a céljuk vallási, azonban magukban véve nincs vallási jellegük, pl. a paplak, a papi tized, a vallási budget stb. A hittan a vallás tanításában áll, a mely rendszeren beszéd, könyv által történhetik, avagy iskolai tanítással, a mely a hit tanait terjeszti.

Ezzel befejeztük a munkaadó intézmény segédeszközeit.

A munkáscsalád és munkaadó intézményt ismerjük tehát, a melyek azonban még nem merítik ki a társadalmi osztályok sorát.

A munkáscsaládot és a munkaadókat a czélszerűség belátása, a tudat, hogy az egyesülés az erőket szaporítja, arra bírta, hogy egyesüljenek. Így alakultak a szabad vagy természetes egyesületek.

Ez egyesülés a szomszédság révén a környékkel veszi kezdetét, a mely még nagyon tág köteléssel fűzi össze a csoportokat, a melyek között szorosabb kapcsolatot a testület teremt.

XIV.

A szomszédság, környék.¹

A bizonyos területen való együttélés, a gyakori érintkezés a családot és a műhelyek között bizonyos viszonyt szül. A különböző csoportok egymás mellett élvén, közös szokások és tulajdonságok honosodtak meg, úgy hogy idővel önkéntelenül egy felsőbb tágabb körű szervezet alakult.

¹ Gentleman, Science sociale IV. 238.

Pinot, Cours id. m. Science S. XVI. 93.

Demolins, Le progrès id. m. III. 60.

Az idetartozó jelenségeket a következő táblázat osztályozza:

- I. A tűzhelyek közelsége.
- II. A szomszédság kiterjedése.
- III. A szomszédság változatai és viszonyai:
 - 1. Társadalmi tekintélyek.
 - 2. Gentleman.

A szomszédságot a tűzhelyek közelsége szüli, a mely az e viszony által kielégített szükségeket és felhasznált keresetforrásokat teremti. Ez a közelség a munka neme és a tulajdon szerint változó. A tűzhelyek közelségén kívül, a mely a rendes típust alkotja, a műhelyek közelségéről is lehet szó.

A második kérdés az, meddig terjed ki ez a szomszédság. Erre nézve tényleg nem áll fenn semmi korlát, mert abba bárki tetszése szerint beléphet, avagy abból eltávozhatik. Ezt kizárólag a lehető leggyakoribb érintkezések szabályozhatják. Az ily területen élő csoportok nagyon változatosak, sőt egy csoport magában véve is különböző elemekből áll. Ezeknek ismerete mellett a köztük fennálló viszony észlelete sem hanyagolható el, a mely viszonyt a «társadalmi tekintélyek» és a «gentleman»-ek kiváló tulajdonságaikkal szabályozzák és állandóvá teszik.

A társadalmi tekintély – mint azt Le Play kidomborította – oly kiváló egyéniség, a ki életmódjának jó példája és tanácsainak bölcsesége által az egész környék békéjének fentartója. Tökéletesebb alakja a gentleman, a környéken tartózkodó munkaadócsalád feje, a ki a jó példa és a bölcs tanácsok mellett a vidék érdekében kiterjedt javainak nagy részét is feláldozza.

A környék így a munkáscsalád és a munkaadó intézmény fölött áll. Tagjainak egyesülése oly érdekek kielégítését teszi lehetővé, a mire azok külön-külön képesek nem volnának. A nemzet fejlődésének a csirája ez. Fejei a társadalmi tekintélyek.

XV.

A testületek.¹

Mint hogy a szomszédság keretében kölcsönös kötelezettségekkel találkozni nem lehet, minden egyes érdek ki nem elégíthető. Épen

¹ Pinot: Cours id. m. La Science S. XVI. 93.

Demolins: Les Corporations ouvrières. Science Sociale IX. 512. X. 28. 113.

ezen körülményből kifolyólag bizonyos esetekben a közérdek arra bírja az egymás mellett élő és egymással érintkező szomszédokat, hogy közös megegyezés alapján kölcsönös kötelezettségeket létesítsenek s szorosabb egyesülést teremtsenek. így keletkezik a testület. A testület célja vagy a közös – nyereséget kizáró érdek kielégítése vagy a testülethez nem tartozó személyek támogatása, vagy a kettő gyakorlása együttvéve. Így alakul az alábbi táblázatban jelzett 3 testület:

- I. A közérdekű testületek.
- II. A jótékonyági testületek.
- III. A vegyes (érdekű) testületek.

A közérdekű testületek célja az, hogy közmegegyezés révén létesíthető érdeket több személy előnyére kielégítsen, így pl. valamely ut építésére egyesülnek.

A jótékonyági testületekben ama személyek egyesülnek, a kik a testületen kívül álló, segítségre szoruló személyeknek nyújtanak támaszt. E testület külömbsege az előbbitől abban áll, hogy a személyek nem a saját, hanem a mások érdekében egyesülnek.

E két testület jellemvonásai néha összeesnek, így különösen a kölcsönösen segélyző egyesületekben, a melyeknek tiszteletbeli tagjai is vannak. A rendes tagok a közös érdeket képviselik, míg a tiszteletbeli tagok jótékonyaságot gyakorolnak. E testületek, a melyeket vegyes testületeknek nevezhetünk, kimerítik e társadalmi osztály jelenségeit.

A tárgyalt társadalmi osztályok a magánéletre vonatkozó összes jelenségeket kimerítették.

A társaság alapja a munkáscsalád volt. Minthogy ez az egyszerű társaságokban úgy a mindennapi kenyeret, mint az erkölcsi törvényt önnönmaga biztosítja, minden segédeszköz nélkül tartja fenn magát. Midőn a népesség szaporodásával a munka tevékenyebb lett, a munkáscsalád képtelenné válik az életfentartási eszközök igazgatására; a tehetségesebbek felülkerekednek s létrejön az előrelátók és a tehetetlenek között az alárendeltségi viszony. A munkaadó intézménynek ez a keletkezési forrása, a mely a segédeszközök támogatása mellett vezeti az életfentartás eszközeit.

Végre úgy a munkáscsaládokat, mint a munkaadókat a szabad egyesületek segítik elő.

XVI. A község.¹

- I. Körülírás és beosztás.
- II. Közjavak és közérdekek.
- III. Közbeke szolgálata.
- IV. Adókövetés és végrehajtás.
- V. Hatóság és hivatalnokok.
- VI. Igazgatás.
- VII. Ellenőrzés.
- VIII. I. Demokrácia.
2. Felsőbb beavatkozás.

XVII. A községek szövetsége.²

- I. Különböző községi szövetségek.
- II-VIII-ig lásd a XVI. osztály felosztását.
- IX. 1. Szövetség.
2. Felsőbb beavatkozás.

XVIII. A város.

1. A város negyedei és kerületei.
2. A vidék összeköttetése a várossal.
- VIII. lásd a XVI. osztályt.
1. A vidék és a város politikai megkülönböztetése.
2. Felsőbb beavatkozás.

XIX. A járás.

- VIII. lásd a XVI. osztályt.
1. Hatósági önkormányzat.
 2. Felsőbb beavatkozás.

XX. A kerület (megye)⁵

- I-VIII. Lásd a XVI. osztályt.
- IX. 1. Arisztokrácia.
 2. M egyei önkormányzat.
 3. Egyetemes kiváltságok.
 4. Felsőbb beavatkozás.

XXI. Az állam.⁶

- I. Körülírás és beosztás.
- II. Nemzeti javak és érdekek.
 1. Vagyon; 2. belügyek és 3. külügyek.
- III. Közbeke szolgálata.

Központi: 1. igazságszolgáltatás; 2. rendőrség; 3. haderő.
- IV. Adókövetés és végrehajtás.

Adózás: 1. szolgálat; 2. természetben; 3. pénzben.

V. Résztvevők.

 1. Hazafiak vagy lakók; változatosságuk.
 2. Nemzeti képviselő.
 3. írott törvény.
- VI. Hatóságok és hivatalnokok.
 1. Felső. 2. Tanácsa.
 3. Miniszterelnök.
 4. Nagy- és kis-hivatalnokok.
- VII. Kormányzás.
 1. Közigazgatási,
 - 2" politikai viszonyok.
 3. Főváros.
 4. A felség udvara és székhelye.
- VIII. Ellenőrzés.
 1. Törvényes;
 2. társadalmi biztosítékok.
- IV. 1. Nemzeti függetlenség.
2. Politikai pártfogás.

XXII. A faj kiterjedése.⁷

- I. a) Kivándorlás; b) Szervezett kivándorlás, a mely
 1. bizonyos ideig tartó . a) belföldön.
 2. időszaki b) külföldön
 3. végleges
- II. 1. Nomád be-vándorlás a)szabad.
2. Földművelő.
 - gyarmatosítás b) köz- gyarmatosítás
3. Kereskedelmi I igazgatási gyarmatosítás
- III. a) Letelep. lakatlan területen.
 1. Egyedül, 2. vegyes, 3. alárendelt fajokkal.
- b) Letelepítés lakott területen.

XXIII. A külföld.⁸

- I. 1. Külföldön utazó honfiak:
 2. utazó külföldiek.
- II. 1. Külföldi csapatok betelepítése.
 2. Szervezett bevándorlás; a) bizonyos ideig, b) időszaki, c) végleges.
- III. Külföldi fajokkal való szomszédság.
- Külföldifajokkal való verseny.
- Függelékek.
- IV.
- V.

XXIV. A faj története.⁹

- I. A jelen társadalmi jelenségek történeti eredete.
- II. Ugyané jelenségek eredményei a különböző korokban.
- III. A faj történeti változásai, eltérései.
- IV. A bennlakó fajokkal való összehasonlítás.

XXV. A faj elfoglalt rangja.

- I. A faj szerepe a világon.
- II. A hasonló jelenségek összehasonlítása a külföldi fajokkal.
- III. Reformok.
- IV. A faj jövője.

¹ Romain: Une commune rurale. Science s. VII. 528.

Touzad: La décentralisat on administr. de la commune. Science s. XX. 229.

Pinot: La société chinoise.

² Science sociale III. 588.

³ La Science sociale 427.

⁴ Mouvement social 1893. – 268.

⁵ Aristocratie. La Science sociale XL 63. – Les populations minières. La Science S. VII. 128.

⁶ E. Demolins: La Dictature. Science S. V. 373 – Les Hurons-Iroquois. Science S. X. 150. –

Demolins; Le progrès id. m. Science S. III. 60.

⁷ P. de Rousiers: L'empire russe en Asie. Science S. V. 321. VI. 135. Monographie du Canada. Science S. XII. 544. Les Allemands hors de chez eux. Science S. VIII. 426.

⁸ La Science Sociale IV. 98. 108. XII. 69.

⁹ La Science Sociale IV. 96. 105; X. 156.

Ily körülmények közt azonban két nehézség marad fenn, a melyek még legyőzve nincsenek: a közbéke biztosítása és a függetlenség megvédése. A társaság mindenik tagja ugyanis nem munkálkodik békében. Ezt az eddig tanulmányozott intézmények egyike sem biztosította. Viszont a szomszédos társaságok területeiket a mások rovására kiterjeszteni igyekeznek. E két feladat megoldásának a belátása hozta létre a közéletet, melynek mesterséges egyesületeit a társadalmi tudomány iskolája legújabban megállapította. Ennek meghatározásaihoz hiven közöljük a előbbeni tíz társadalmi osztály táblázatait, a melyek az észlelet anyagára bőséges felvilágosítást nyújtanak.

A köz- és magánéletre vonatkozó huszonöt társadalmi jelenség észlelésével befejezést nyert a társaság elemzése. Ez az elemzés a munkáscsalád szerény osztálya révén az államig vezetett el.

Az elemzés azonban csak az első folyamata a társadalmi tudomány hármass módszerének. A hármass módszer másik két folyamata: az összehasonlítás és az osztályozás.

Az összehasonlító módszer az észlelet különböző tárgyait részenként egymás mellé állítja, egymáshoz közelíti és a hasonló és különböző vonásokat keresi. Az összehasonlítás célja e hasonlóságok és különbségek megállapítása, a melyek a tanulmányozott és a többi általánosan ismert társaságok közt fennállanak. Ezért a nyert elemeket részről-részre a földgömb különböző pontjain ismert különféle társaságokkal hasonlítjuk össze.

Ez az összehasonlítás az észlelőt a tudomány utolsó és döntő folyamatához vezeti, a mely a tanulmányozott típusnak az előzőleg ismert társaságok sorában való osztályozását eredményezi. Valósággal csak az osztályozással nyer a típus tudományos értéket.

Az osztályozás.

Az osztályozás¹ feladatának megoldásával Le Play, a tudomány megalapítója is foglalkozott. Az általa elért eredményt a Le Play működésénél megörögzítettük. Láttuk, hogy az osztályozás alapjául az öröklési módot vette s ennek alapján az összes családokat e három családi típusra osztotta: a patriarkális, a törzsökös és változó család típusaira.

Midőn azonban a társadalmi tudomány iskolájának hívei a Tourville által szerkesztett s már jellemzett elemző eszközzel egyes társa-

¹ Demolins: L'état actuel de la Science Sociale. La Science Sociale XV. 5. R. Pinot: La Classification de espèces de la famille. La Science Sociale 1894.

ságok tanulmányozásához fogtak, nagy ellentéteket fedeztek fel. Észre vették, hogy bizonyos családok, a melyek az öröklési mód szempontja szerint elemeztettek, világosan oly fajhoz tartoztak, a mely faj a Le Play által meghatározott jellemvonások egyikét sem mutatta.

Így pl. Pinot a berni Jurában végezvén tanulmányokat, észlelte, hogy a családok a teljes átháramlást gyakorolják – rendszeren az ifjabb gyermek előnyére. Azonban a többi testvérek, a kik kivándorolnak, csak azon célból teszik ezt, hogy pénzt keressenek, a mit hazaküldenek, hogy joguk legyen öreg napjaikban az atyai tűzhelyhez visszatérni. Az ily család nem hasonlított Le Play törzsökös családjához, a mely sarjadékait a visszatérés gondolata nélkül telepíti ki távoli vidékekre. Másrészt a patriarkális család jellemvonásai sem illettek e családokra. A probléma megoldatlan maradt, míg Rousier amerikai útját meg nem tette.

Rousiers az amerikai Egyesült-Államokban Far-West népét tanulmányozta, a melyet észlelése szerint elevenség és kezdeményezési szellem jellemezett. E nép mindazon tulajdonságokkal birt, a melyek a Le Play törzsökös családját jellemzik; azonban ezek az öröklésben az egyenlő osztályt gyakorolták.

Ez alapon az amerikai Egyesült Államok angolszászait ki kell törölni az állandó családok sorából, hogy a berni hegyi lakókat helyettesítsük be. S Le Play, osztályozási alapjának engedve, az észak-amerikaiaknak – miután az egyenlő osztályt érvényesítették az örökösödésben – a változó családok sorsát, a közeli hanyatlást jósolta meg. Később a Le Play törzsökös családjainak mintaképét – mint Le Play maga nevezi a Pireneusokban lakó Melonga családot tanulmányozván, hasonló ellentétek merültek fel.

Így tehát a Le Play osztályozásának alapja fenn nem állhatott. Módosításra volt szükség.

A helyes osztályozás megállapítása végett a különböző jelenségek a legfontosabb jelenség köré csoportosítandók, azon jelenség köré, a mely közvetlen hatással van a többire, a melyeken mintegy uralkodik.

Azonban társadalmi szempontból legfontosabb az életkérdés, a melynek megoldására az ifjú nemzedék nevelése a legfontosabb. Ez a nevelés – mint a társadalmi jelenségek osztályozásánál is kitűnt – nemcsak az életmódra képesíti a gyermeket, hanem a társaságban való élésre is. A gyermek ugyanis vele született hajlamánál fogva a közös törvények előtt meghajolni nem akar, a minek a legyőzése a nevelés főfeladata. A nevelés szempontjából kell tehát a családokat felosztani.

Ezt véve az osztályozás alapjául, az észlelet megmutatta, hogy az ember által alkalmazott megoldási mód, a nagy változatosság dacára, kettős. Ez a két mód az emberi társaságokat két csoportba osztja.

Az első csoport azon társaságokat foglalja magában, a melyek az élet problémáját az összeségre támaszkodva kívánják megoldani. Ezek a közösségen alapuló társaságok.

A második csoport kizárólag az egyén erejére, a magánkezdeményezésre alapítva kívánja a megoldást; ezek az egyéniségen alapuló társaságok.

Az összes emberi társaságokat e két csoportba sorozhatjuk.

Kiindulási pontul a legkizárólagosabb és egyúttal legegyszerűbb, közösségen alapuló típust kell választani. E kezdetleges típust a nomádéletű pásztornépek szolgáltatják, a melyek Közép-Ázsia pusztaságain tartózkodnak. Ez az első családtípus a patriarkális család, a mely az ifjú nemzedéket a tűzhelyhez csatolja, azok munkájának gyümölcseit magának tartja meg, másrésztől azonban összes szükségleteikről gondoskodik. E családok Közép-Ázsián kívül Khina, Orosz- és Törökországban találhatók. E családokban az egyén semmi, a közösség minden.

A törzsökös család ellenben a fiatalokat teszi képesekké arra, hogy egyedül működjenek. A család csak a képességeket és a kezdeményezési szellemet fejleszti ki bennök, a minek eredménye az, hogy a család egyszerű háztartássá változik át, a mely a gyermekeket arra serkenti, hogy a visszatérés gondolata nélkül telepedjenek le a családon kívül. Az atya gyermekeiből életképes embereket farag, azontúl felszabadultnak érzi magát attól, hogy gyermekeinek javakat hagyjon, melyeket ekként vállalatokba fektethet.

Ez a típus Norvégia partjain, Galliában a frankok által tör utat, Angliában pedig a szászok révén. Ennek a típusnak köszönhető a modern civilizáció. Ennek lesz köszönhető az Egyesült Államokban vett fejlődésből ítélve a jövő civilizációja.

A harmadik csoport a «quasi patriarkális» vagy «féltörzsökös család»,¹ mely a tűzhely állandósítása végett az egyik gyermeket visszatartja. A családfőt és a többi gyermekeket kapocs köti össze, a mely utóbbiak bizonyos időre a tűzhelyen kívül telepednek le, hogy takarékoságuk által a jólét megteremtéséhez hozzájáruljanak s ekkor továbbra nézve a tűzhelyen tartózkodjanak. Ezt a típust tehát már egyéni kezdeményezési szellem jellemzi ugyan, azonban a közösség-

¹ A R. Pinot által ajánlott fölosztás a köztudatba átment Le Play-féle kifejezéseket törekszik fenntartani.

nek alá van még rendelve. E típus Svájc hegyes vidékein él; a múlt századig pedig Dél-Franciaországnak és Spanyolországnak volt típusa.

Végre a változó fajoknak típusait a latin fajok szolgáltatják. A család a fiatalokban nem fejleszti ki sem az alárendeltség érzetét, a mi a patriarkális családnak sajátja, sem a kezdeményezés szellemét, a mit a törzsökös család mutat. Az egyén – a ki valósággal nevelést sem nyer – semmire sem képes, úgy hogy az állam tetszése szerint fosztogathatja. Ez a társaságok szakadatlan láncza, a mely a legterjedelmesebb közösségtől a legteljesebb egyéni alakulásig vezet.

Ez osztályozásból kitűnik, hogy a közösségen alapuló társaságok kizárólagosan Kelet-Európát és Ázsiát lepik el, s előtérben vannak Nyugat-Európa déli részén és Dél-Amerikában. Tehát ezek a kelet és dél népeit jellemző típusok.

Ellenben az egyéni alakulás uralkodó Nyugat-Európa északi részén és Észak-Amerikában. Eme társadalmi alakulás legtokéletesebb faja az angolszász nép.

Ez osztályozásból végtére még bizonyos következtetések vonhatók le. Ezek közül a legfontosabb azon előny felismerése, a melyet a társadalmi fejlődésben a közélet felett a magánélet nyújt. Minthogy a történelem mindeddig főleg a közélet jelenségeire szorított, ez kijavításra vár. Mert a történetíró feladata, hogy az eltűnt népek és eltűnt korok társadalmi életét, belső fejlődését – a fennmaradt adatok és a jelen társaságok ismerete révén – megállapítsa. A fejlődés csak így lesz világos.

Csak így mutathatja meg a társadalmi tudomány a társaságok természetét, szervezetét és tevékenységét, a melyet a jelenségek elemzése, összehasonlítása és osztályozása tesz lehetségessé. Mindegyik társaság jólétének avagy hanyatlásának okai így derülnek ki.

A GAZDASÁGI ÉLET ÉS A JOGI REND

ADALÉK A MÁSODLAGOS GAZDASÁGI JELENSÉGEK
ELMÉLETÉHEZ

ÍRTA:

DR. NAVRATIL ÁKOS

A NEMZETGAZDASÁGTAN MAGÁNTANÁRA A BUDAPESTI EGYETEMEN, A KASSAI KIR. JOGAKADÉMIAÁN
A NEMZETGAZDASÁGTAN, PÉNZÜGYTAN ÉS MAGYAR PÉNZÜGYI JOG NY. R. TANÁRA

I.

Társadalmunk gazdálkodásának mai formája mellett e társadalom gazdálkodásának egész hozadéka a földjáradék, a tőkekamat, a munkabér és a vállalkozói nyereség képében oszlik meg a társadalom tagjait tevő egyes magángazdaságok között.

A mikor erre rámutatunk, nem egy axioma-szerű igazságot állítunk soraink élére, hanem csak egy oly tényt hangsúlyozunk, a melyet mai társadalomgazdasági állapotainkra való tekintettel minden közgazdaságtani irányzat elismer.

Nem állítjuk ezzel azt sem, hogy minden ma létező gazdaságtani és gazdaságpolitikai irányzat szerint a megoszlásnak ez a módja helyeslendő. De azt nyomatékkal emelhetjük ki, hogy a társadalmi jövedelem megoszlásának ezt a tényét gazdasági életünk mai berendezése mellett egyaránt való igazság gyanánt ismeri el úgy a szocializmus és annak minden árnyalata, mint a legszélsőbb gazdaságtani individualista-liberális felfogás.

Igaz, hogy a jövedelemmegoszlásra vonatkozó közgazdaságtani elmélet nagy változásokon ment keresztül. Az elmélet, már csak a klasszikus angol iskola «wages-profit-rent» felfogásától számítva, maguknál az angoloknál is sokat fejlődött.¹ Smith kezdetleges megoszlási tanával² szemben már igen nagy haladást mutat Ricardo megoszlási elmélete.³ De Ricardo földjáradék-tanának is el kellett szenvedni, hogy

¹ E fejlődés legérdekesebb koráról ír *Cannait* A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848. London, 1903. II. ed. ez. munkájában.

² Wealth of Nations, I. könyv, 6-ik fejezet.

³ Principles of Political Economy and Taxation. Third ed. London, 1821., különösen II-VI. és XXI. fejezetek. V. ö. különben *Pikler*: Ricardo jelentősége a közgazdaságtan történetében, érték- és megoszlástana. Budapest, 1885. Harmadik rész. 141-190. lapok.

mást ne említsek, Cairnes javításait,¹ utat kellett hogy engedjen Thünen helyzetjárdék-tanának,² sőt a járadékjelenséget általánosító felfogásnak. (Marshall: quasi-rent,³ Földes.⁴) A klasszikus angol iskola «természetes» munkabér-elméletét módosította Thünen⁵ ismert matematikai formulája, majd Senior⁶ és J. Stuart Mill⁷ beralapelmélete.⁸ A szocialisták munkabér-, helyesebben munkásbér-elméletével szemben pedig, mely hadat izén mindezeknek a magyarázatoknak, áll a mi mai gazdaságtanunk tapogatózó munkabérelmélete. Böhm-Bawerk a tőkekamatelméletek beláthatatlan sorát mutatja az egyházatyák Írásaitól kezdve egészen a saját «idő»-elméletéig.⁹ A vállalkozó nyereségét mint különyszerű gazdasági jelenséget csak az újabb tudomány hasítja ki a társadalmi jövedelemnek abból a tömegéből, a melyet az angol klasszikus gazdaságtan még csak három részre osztva vizsgált.¹⁰

De nemcsak ilyen, időrendben egymásután következő fejlődést látunk a jövedelem egyes ágaira vonatkozó elméletekben. Ugyanazon időben, egymás mellett keletkeznek a jövedelemeloszlás ugyanazon kérdéseire vonatkozólag ellentétes felfogások. Láttuk az ellenzéket

¹ Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded. New-York, 1874. De főleg Character and Logical Method of Political Economy, London, 1875.

² Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie. 2. Aufl., v. H. Schumacher-Zarchlin. Berlin, 1875.

³ Principles of Economics, Vol. I. Third ed. London, 1895. V. könyv. 4-5 fejezetek, 435-448. lapok.

⁴ «A járadékjelenség, mint láttuk, nem is csak a föld sajátsága, hanem előfordul más termelési tényezőknél is.» Társadalmi gazdaságtan, I. kötet. 3-ik kiadás. Budapest, 1901. 411. lap.

⁵ Már idézett munkájának első kiadása 1826-ban jelent meg Rostock-ban.

⁶ Lectures on the Rate of Wages, delivered before the University of Oxford in Easter Term, 1830.

⁷ Principles of Political Economy, 1848. – II. könyv, 11. fejezet: «Wages, then, depend (később: mainly) upon the demand and supply of labour;...»

⁸ Ez az elmélet különben, a melyet rendesen Mill névvel hoznak kapcsolatba, úgy látszik, éppen oly kevésbé az ő szellemi sajátja, mint a hogy nem Senior-é. 1820-tól 1870-ig az angol gazdaságtani irodalomban a munkabér kérdésében különböző árnyalatokkal (az említettekén kívül főleg Bentham, James Mill, Mc. Culloch, stb.) a beralapelmélet volt uralkodó. Lásd: *Cannan*, id. m.

⁹ *Böhm-Bawerk*: Capital und Capitalzins, I. Geschichte und Kritik der Capitalzinstheorien. 2-te Auflage, Innsbruck, 1900.

¹⁰ Az angol gazdaságtan Ricardo hatása alatt sokáig hű maradt ehhez a hármas felosztáshoz. így mondhatta *Pikler* (id. m. 141. oldal), hogy a tőkés és a vállalkozó jövedelmei tekintetében egy kis eltérés van a német írók egy része és az angolok között. Ma ez a különbség a németeknek az angolokra való hatása alatt jobbadán eltűnt. L. pl. *Marshall*, id. m.

Ricardo földjára tanával,¹ látjuk ugyanazt ma is a járadékjelenséget általánosító felfogással szemben.² A szocialisták lényegileg különböző munkabérelméletére a «polgári» gazdaságtan felfogásával szemben már rámutattunk. A tőkekamat gazdasági törvényeit, nemkülönben a vállalkozói nyereséget ma szinte a hány író, annyiféleképpen magyarázzák. Szóval az egyes jövedelemmegoszlási jelenségek gazdasági természetéről a legkülönfélébb felfogások vannak forgalomban.

De mindennek daczára ismételtjük, hogy azt a tényt, hogy a társadalmi termelés hozadékában ma, a társadalom mai berendezése mellett az egyes magángazdaságok a földjára, a tőkekamat, a munka és a vállalkozói képesség jutalmának formáiban részesülnek, mindenki elismeri.

A mennyiben minden létező dolognak viszonylagos természete mellett igazságról egyáltalán szólhatunk, ezt az egyhangúlag elismert tényt éppen egyhangú elismertségére való tekintettel bátran tudományunk egyik kétségen felül álló igazságának tekinthetjük. És ott, hol – mint a közgazdaságtanban is, – oly kevés az, a mit megállapított igazság gyanánt fogadhatunk el, ott még az ilyen, első pillanatra nem sokat mondó igazságnak egyértelmű elismerése és hangsúlyozása is, egy lépés lehet már a dolgok lényegének helyes átértése felé.

Eltékintve tehát attól, hogy nem mindenki fogja a megoszlásnak mai formáit és módját a társadalom érdekében állónak találni, erre a kérdésre:

igaz-e, hogy ma a társadalmi termelés hozadéka mint földjára, tőkekamat, munkabér és vállalkozói nyereség oszlik meg a társadalom különböző osztályai között? – mindenki egyformán igenlőleg fog válaszolni.

És miért kell erre a kérdésre a feleletnek ily egyértelmű bizonyossággal hangzania? Azért, mert mindenki látja és első pillanatra éppen azt látja meg, hogy társadalmunk gazdasági életének mai berendezése mellett a föld tulajdonosa és a tőke tulajdonosa jövedelmet huz ebből a tulajdonában lévő és termelői tényezői tulajdonsággal megáldott jószágkészletből és mert látja azt is, hogy a munkás és a vállalkozó szintén kap jutalmat a termelés eredményéből saját testi, illetve szellemi munkája, e tulajdonát tevő potentialis termelő energia után, mihelyt azzal a társadalmi termelés folyamatában résztvevett, és pedig

¹ Példa gyanánt csak *Carey* ismert elméletére hivatkozom: *Principles of Social Science*, 1858 – 59.

² Határértékiskola: *Menger, Böhm-Bawerk, Wieser*. Vagy nálunk *Láng*: *A közgazdaság-tudomány rendszere, I. A közgazdaság elmélete*. Budapest, 1882., 200-214. lapok.

annál többet, mennél nagyobb elismerést tud ezen energiájának biztosítani.

Ez az okadatolás, mely pedig az egyedüli, a melylyel a fenti állítás igazságát kézzelfoghatólag be lehet bizonyítani, gondolkodásra késztet.

Mivel indokoltunk? Nyilvánvaló ténynyel. Társadalmunk mai jogi rendjével, mely szerint a föld, tőke, munka- és vállalkozói képesség ma egyesek tulajdona, a kik e tulajdonukat csak úgy hajlandók a társadalmi termelés kohójába belebocsájtani, hogy ennek fejében majd a termelés eredményében szintén a társadalom jogi rendjének védelme alatt részesedjenek. A részesedés lehetőségét tehát a mai jogi rend okozná. E szerint ez hozná létre, ez tenné lehetővé a társadalmi jövedelem ágak szerint való megosztását is. Ha nem ez, akkor micsoda? Melyik gazdasági törvény? Talán azok közül egyik vagy másik, a melyek, mint pl. a csökkenő vagy a növekvő hozadék-képességnek, a kereslet és kínálat kölcsönhatásának, az áralakulásnak törvényei, az egyes részleges és már megosztott jövedelem-ágak kialakulását gazdaságilag szabályozzák és így az egyes jövedelem-ágak mértékére befolyhatnak?

Ezzel a kérdéssel ahhoz az aránylag keveset bolygatott és még sokkal kevésbé megfejtett problémához jutunk el, a melyet ugyan minden jövedelmi kérdés fejtegetésénél érintenek a nemzetgazdák, a nélkül azonban, hogy – mint legalább nekünk tetszik – fontossága szerint foglalkoznának vele, t. i. hogy minő az összefüggés a társadalom megalkotott jogi rendje és a gazdasági élet között.

A kérdés szabatosan fogalmazva, így hangzik: hoz-e a jogi rendezés a gazdasági élet szövevényeiben olyan eredményeket létre, a melyek maguktól, a gazdasági élet eredeti, elemi gazdasági törvényeinél fogva nem mutatkoznának?

Valamely társadalom jogi rendjének és gazdasági életének viszonyával, e kétféle társadalmi termék egymásra hatásának kérdésével, eddigelé legtöbbet a tudományos szocializmus foglalkozott. Az egy Rodbertust kivéve azonban nem jövedelemeloszlási vizsgálódásai kapcsán. Hiszen a tudományos szocializmus, különösen Marx éppen a mai megosztási folyamat bonczolásánál igyekszik hajszázhasogatásig menő aprólékossággal a gazdasági életnek azokat a hibás kinövéseit kimutatni, a melyek gazdasági okok gyanánt hozzák gazdasági hatásokul létre a mai megosztás-mód kóros tünetényeit. A tudományos szocializmus a gazdasági élet törvényszerűségével akarja kimutatni a

mai társadalom jövedelemmegoszlási folyamatának vizsás voltát. Példa gyanánt csak a jól ismert «Mehrwerth»-elméletre hivatkozom.¹ A tudományos szocializmus a jogi rend és a gazdasági élet viszonyának, egymásra hatásának kérdését érdekesen először ott világította meg, a hol egyik irányzatának sajátos társadalombölcseleti felfogásával, az úgynevezett materialistische Geschichtsauffassung-gal, a mint ezt a társadalom- és történetbölcseleti világnézetet először Engels hívja, az egész társadalmi életnek, berendezkedésnek, tehát a mindenkori jogi rendnek kialakulását is a társadalom gazdasági követelményeiből magyarázza, illetőleg erre vezeti vissza.

Jövedelemeloszlási kérdésekben a «Kathedersocialismus», melyet nem kötött az a törekvés, hogy a gazdasági élet törvényszerűségével igazolja be a mai megoszlási rend tarthatatlan voltát, tovább jutott annak a viszonynak felderítésében, mely a gazdasági élet, tehát tárgyunk szempontjából különösen a jövedelemmegoszlás jelenségei és a mindenkori jogi rend között áll fenn. A tanszék-szocializmus nagy bajnoka, Wagner Adolf, de mestere Rodbertus is, mint tudjuk, már a tőke fogalom, de az egész jövedelemmegoszlási folyamat magyarázatánál két szempontot különböztetnek meg, a tisztán gazdaságit és a történelmi-jogit.² Náluk a tőke bizonyos szempontból gazdasági fogalom; más szempontból (amikor pl. Wagner a tőkét mint Rentenfonds-ot tekinti) pedig történelmi, jogi kategória (historisch-rechtliche Kategorie), holott Marxnál pl. a tőke, ha kifejezetten nem is, de lényegileg mindig történelmi és gazdasági fogalom (historisch-oekonomische Kategorie).

¹ Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. I. Band. Hamburg, 1890. Dritter-fünfter Abschnitt. 139-496. lapok.

² Grundlegung der politischen Oekonomie. Dritte Auflage. Erster Theil. Erster Halbband. Leipzig 1892. 306-320 lapok és Zweiter Halbband 669-675. lapok. *Rodbertus* minden munkájában megtaláljuk a tőke fogalom e kétfelé osztását, így már a Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände ez. munkában, a Kirchmannhoz címzett levelekben, különösen a negyedikben, mely Das Kapital címet visel (Berlin 1884.). *Knies* hasonlóképpen vallja a fogalmaknak ezt a megkülönböztetését Geld und Credit czirnű munkájának első részében (1. fejezet.) *Wagner* joggal mondja (id. m.: II. k. 280. lap.) In der früheren Nationaloekonomie fehlte diese Unterscheidung im Wesentlichen, was den nachtheiligsten Einfluss ausgeübt hat. Ugyanő mutat rá arra, hogy első nyomai annak a törekvésnek, mely a tőke fogalmán belül különböztetni akar, már *Lauderdale*-nél található: Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. Edinburgh, 1804. – Rodbertus és Wagner fogalommegosztása ellen igen érdekesen száll síkra *Block* Les progrès de la science économique depuis Adam Smith, 2e. éd. Paris, 1897. czirnű munkájában, I. kötet. 456-458. és 470-471. lapok.

Másként ezt úgy is szokták kifejezni, hogy Marx a «Socialkapital» helyett csak a «Privatkapital»-t látja.¹

A tudományos szocializmus a maga materialisztikus történelem-bölcseleti felfogásával kérdésünk egyik oldalát világította meg nagyon érdekesen. Azon oldalát tudniillik a kérdésnek, hogy minő a gazdasági élet tüneményeinek a társadalmi jogrend kialakulására való hatása. Ezzel szemben a tanszékszocializmus, mikor a gazdasági jelenségek vizsgálatánál a fentebb említett, egymástól elkülönözött kettős szempontra, gazdaságira és jogira helyezkedett, Rodbertus örökét fejtven ki tovább, azt a kérdést érintette, hogy a mindenkori jogi rendnek a gazdasági élet kialakulására minő hatása van. De a kérdés ez irányban való további vizsgálatára inkább csak mellékesen és esetlegesen mutatott rá. Az alábbiakban a társadalom gazdasági életének és jogi rendjének egymáshoz való viszonyát szándékozunk közelebről vizsgálni. Először azt a hatást vesszük szemügyre, a melyet a gazdasági élet fejt ki a jogi rendre. Bár itt csak ismert elméleteket bírálhatunk, mégsem lesz érdektelen a kérdésnek ezzel az oldalával is behatóbban megismerkedni. A gazdasági jelenség egyik legfontosabb nyilvánulása ugyanis, a melynek ismerete a jelenség való lényegének átértéséhez csak jobban hozzásegíthet, az a hatás, a melylyel a gazdasági jelenség a társadalom együttműködésének külső rendjét, tehát a jogi rendet kialakítja, vagy legalább e rend kialakításához hozzájárul. Fontos nyilvánulásnak mondom ezt a hatást, a melynek ismerete a gazdasági jelenség lényegében való megismerését teszi lehetővé. Azt mutatja ugyams, Yiogy egy önVénte\en társada\m\ termék, a gazdasági tünemény, miként hoz vagy legalább miként hozhat létre a társadalomban olyan változásokat, a melyekkel aztán, minthogy e változások a gazdasági élet további alakulására is kihathatnak, a gazdasági jelenség visszahatva, az általa alkotott jog révén majd saját magát is szabályozni igyekszik. Azután térünk át annak a hatásnak vizsgálatára, a melylyel a mindenkori jogi rendezés, a jogállapot, a jogszabályok összesége nyúl bele a gazdasági élet irányításába. E kérdésnél hosszabb ideig fogunk időzni, mivel e viszony – legalább ebben a formájában s a mi célzatunkkal – ritkábban tétetik vizsgálat tárgyává, s miután, mint majd látni fogjuk, tulajdonképen itt, a másodlagosaknak nevezhető² gazdasági jelenségek

¹ L. Wagner: Grundlegung der politischen Oekonomie. Dritte Auflage. Zweiter Theil: Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht. Leipzig, 1894. 285–289. lapok.

² Az olvasó alább (IV.) látni fogja, hogy a gazdasági jelenségek köréből a másodlagosakénak kihasítására éppen az a hatás ad okot, a melylyel a jogi rend a gazdasági életet alakítja.

keletkezésének vizsgálata és természetüknek elemzése közben kutatunk azon alapok után, a melyeken a társadalmi gazdaságtan a termékeny vizsgálódások reményével biztosabban helyezkedhetik el még a gazdasági életnek az itt érvényesülő jogi behatások miatt nehezebben áttekinthető szövevényeivel szemben is.

II.

A kik a gazdasági élet és a jogi rend viszonyának kérdését érintik, rendesen, mint olyan tényt említik meg, a mely közelebbi bizonyításra nem szorul, hogy a mindenkori gazdasági élet és a mindenkori jogi rend között bizonyos kapcsolat áll fenn. így hirdetik ezt ma történetírók, jog- és állambölcselek, nemzetgazdák egyaránt, mind a nélkül, hogy ezért materialisták volnának.

A tétel igazságát azzal szokták röviden és nem helytelenül bizonyítani, hogy mindakettő, úgy a gazdasági élet, mint a társadalomban élő emberek egymásközi vonatkozásait szabályozó jogi berendezés első sorban *társadalmi* termék. Ez megint olyan bizonyítás, a melylyel szívesen élnek s élhetnek olyanok is, a kik különben nem hivei az úgynevezett organikus iskolának. És csakugyan; a nélkül, hogy az organikus iskola túlzásba vitt következtetéseivel és analógiáival egyet kellene értenünk, a társadalmi lét résztüneteméneinek szerves kapcsolódásában nagyon világosan magyarázó tényt találunk sok társadalmi tünetemének pl. a gazdasági élet és a jogi rend jelenségei összefüggésének magyarázatára is. Mindakettő, a gazdasági élet, de a jogi rend is a társadalmi élet meglehetősen szövevényesnek ismert talajából nő ki; mindkettő egyazon téren, a társadalom életének terén mozog. A mindennapi tapasztalás, de sok részszerű jelenség megfigyelése is mutatja, hogy a társadalomban olyan elszigetelt jelenségek, a melyek eredetüket más társadalmi jelenségekben ne keressék s a melyek megint újabb társadalmi jelenségeknek ne volnának előidézői, nem találhatók. Ez a tény a helyes magja az organikus társadalmi felfogásnak. Már ez a tétel megtanít arra, hogy a társadalmi jelenségeket a társadalom lényegének megfelelően magyarázzuk.

Használjuk fel ezt a tényt annak a viszonynak a vizsgálatánál, a mely a gazdasági élet és a mindenkori jogi rend között létezik. Gazdasági élet és. a jogi rend bizonyos szempontból azonos elbírálás alá tartoznak. Egy a tér, amelyen jelenségeik nyilvánulnak. S minthogy ez a tér a társadalom élete, a melynek összes részleges nyilvánulásai szerves kapcsolatban állanak egymással, tehát egymásra hatással vannak, önként következik, hogy a gazdasági élet jelenségei,

valamint a társadalmi viszonyokat kényszerítőleg szabályozó jogi rend tüneményei sem maradhatnak egymásra való hatás nélkül. A társadalom tüneményeinek szerves összefüggéséből következik, hogy gazdasági élet és jogi rend nem egymástól független alkotások, hanem hogy nyilvánulásaikban s így talán keletkezésükben is kihatnak egymásra.

Hogy milyen ez a hatás? erre a kérdésre adandó felelet tárja fel azt; a minék a lényege után kutatunk.

A gazdálkodás, a gazdasági élet a társadalmi jelenségeknek, a társadalmi jellegű életműködéseknek egyik legeredetibb, legjellegzetesebb nyilvánulásmódja. A mikor a társadalom élni kezd, már tüstént gazdálkodik is. Ez a kapcsolat oly szoros, hogy a gazdálkodó társadalommal magának a társadalomnak mint ilyennek, tehát a társadalmi törvényszerűség szerint összeműködő emberek csoportjának a fogalma szinte összeesik¹. A gazdálkodás fogalmának kereteit tényleg a nélkül, hogy az igazság rovására cselekednénk, annyira kibővíthetjük, hogy abba szinte bele tudjuk helyezni a társadalom egész életnyilvánulásai, nemcsak a lét anyagi feltételeiről anyagi módon való gondoskodást, hanem az ember minden olyan cselekvőségét, legyen az szellemi vagy anyagi munka, a mely közvetlenül vagy közvetve az élet feltételeiről való gondoskodást szolgálja. Mindenesetre a gazdasági élet adja azt a alapot, a melyen és a melyből a társadalom él. Sőt az előbb említett és félre semmiesetre sem vezető, csak egyszerűsítő általánosítással azt is mondhatnók, hogy a gazdasági élet teszi ki az emberek társas együttlétének tartalmát. Ebben az értelemben a gazdasági élet a társadalmi lét anyaga.

A jogi rendezés szintén társadalmi termék, éppen úgy mint a gazdálkodás, akár minő legyen is közvetlen keletkezésének módja. De csak a külső alakját adja annak, nyilvánulhatóságának, érvényesülhetésének módját szabja meg annak az életnek, a melyhez az anyagot a gazdasági élet szolgáltatta. Éppen ezért, ha szembe állítjuk egymással a gazdasági életnyilvánulásoknak és a jogi rendnek társadalmi szempontból figyelemre méltó és jellemző tulajdonságait, azt

¹ A gazdálkodó társadalomnak és a gazdálkodás fogalmának ezt az egymáshoz kapcsolódó természetét igyekeztem a *Gazdasági Élet Elemi Jelenségei*. Budapest, 1901. ez. munkámban közelebről is kifejteni, érintvén ott azokat a következményeket is, a melyek a gazdaságtanban pl. a jószágtan, az értéktan tekintetében e nézetem szerint nagyon fontos tényből folynak. A gazdálkodás fogalmának ilyen kiszélesítése ma még nagyon idegenszerű, a mikor a positivumok után való törekvés közben félredobjuk azt, a mit látunk, valami olyanért, a mit meg is tudunk fogni, így tesz például *Stammler* *Wirtschaft und Recht* cz. munkájában, amikor gazdálkodást csak jog szabta keretekben tud elképzelni s a társadalomról is csak mint a jogi szabályozás anyagáról beszél. Erről alább (IV.) bővebben szólunk.

fogjuk találni, hogy a jogi rend a gazdasági étellel szemben, mely a társadalmi lét anyagát nyújtja, a társadalmi életnek csak a formája.

E két tétel megállapításával és egymással való szembeállításával feleletet kaptunk arra a kérdésre, hogy lényegében milyen a gazdasági életnek a jogi rendre való hatása.

A felelet egyszerű. Láttuk, hogy a gazdasági élet úgy viszonylik a társadalom jogi rendjéhez, miként az anyag a formához.

Anyag és forma között mindig az előbbi az úr. Mindig az anyag természeti törvényeitől függ az alak, a melybe az illető anyag önthető, illetve a mely formában az anyag előttünk magától is megjelenik. Ebből az alárendeltségi viszonyból következik, hogy mindig a gazdasági élet alkotja meg magának azokat a formákat, a melyekre a jogi rendezés képében szüksége volt, a melyek benső természetének legjobban megfelelnek. Mindenütt az anyag az, a mi él. Ez hat ki kényszerítőleg a körülötte levőre. Ez alkotja meg magának a holt formát. A társadalmi életben sem lehet ez másként, mint a természetben. Bármint iparkodjék is a kísérletező természettudós, a kőso sohasem fog másként, mint a hexaedron formájában jegecsesedni. A földbirtokon nyugvó arisztokrácia sohasem fog a magántulajdon rendszere, de még csak a hatalmas biztosítékaul szolgáló nagy földbirtokokat fenntartó kötött-birtokrendszer ellen sem küzdeni.

Vajjon egyedül a gazdasági élet adja-e a társadalmi életnek azt az anyagát, a mely a magának megfelelő jogi formát igyekszik létrehozni a társadalomban? Más szóval, egyedül a gazdasági érdek a társadalmi élet jogalkotó tényezője? Távollról sem. Ezt ma már olyanok is elismerik, a kik egyébként melegen rokonszenveznek azzal a társadalmi felfogással, melynek a jogrend fejlődésének okaira vonatkozó elmélete materiális történelmi világnézet név alatt ismeretes.¹ A köz-

¹ Azon idevágó újabb magyar társadalombölcseleti irodalomból, mely a történelmi materializmus gazdasági tanításaival rokonszenvez, csak *Jászi* Oszkára hivatkozom, a ki *Művészet és Erkölc*s című munkájában (Budapest 1904.) az ember erkölcsi életéről szólva hibáztatja a történelmi materializmus legtöbb theoretikusának eljárását, kik az erkölcsi problémát a gazdaságának megoldásával teljesen elintéztnek vélik. (37. lap). Vele együtt mi is azt tartjuk, hogy a gazdasági momentum a leghatékonyabb változtató tényezője a kriminálstatisztikának. De egyet értünk vele teljesen abban is, hogy helyes erkölcsi nevelés és helyes gazdasági rend együtt e statisztikában még teljesebb eredményekre vezetne. (38. lap). – A történelmi materializmus állam-bölcselete című munkájában (Budapest 1902.) ugyanezt a felfogást vallja.

Persze az ellentétes felfogás sem marad tekintélyes védők nélkül. Csak a leghíresebbre, *Loria*-ra hivatkozom, kinek *Les bases économiques de la constitution sociale* című munkája (a második francia kiadást idézem, Paris, 1893.) első részében (13-74. lapok) az erkölcsöt gazdasági alapokon magyarázza.

vetetlenül nem anyagi jelenségek, mint tanultság, vallás, erkölcs, földrajzi, éghajlati viszonyok, stb. a melyek mind társadalmi tünemények, a gazdasági élet okai mellett ható mozzanatok gyanánt szerepelnek a jogalkotásban.

Viszont azok is, a kik azt tartják, hogy a társadalmi fejlődésben nem annyira anyagi, mint inkább szellemi, erkölcsi törvények érvényesülnek, szóval a spiritualisták is elismerik, hogy a gazdasági élet fejleményeit nem lehet a társadalmi fejlődés, tehát a jogfejlődés menetére kiható tényezők közül sem kizárni.

Mi azt hiszünk, hogy a jogrend fejlődésére kiható összes és az imént példálózva felsorolt okok között is elsőrangú szerepet játszanak mindig a gazdaságiak. De különben is tételünk értékét nem csökkenti az a körülmény, hogy nem egyedül a gazdasági élet a jogalkotás ható tényezője. A gazdasági okok mellett ható egyéb tényezők figyelemre méltatása nem homályosítja el azt aényt, hogy a viszony gazdasági élet és jogi rend között olyan, mint anyag és forma között.

Ennek a jórészt deductiv okoskodás útján felállított tételnek igazságot az inductiv kutatás is kellőképen bizonyítja.

A jogfejlődés tanában – akár értsem jogfejlődés alatt a «történeti» kifejlődést, akár a Darwin-Spencer értelmében vett «evolúciót» – mondhatnók általánosan elfogadott és éppen az emberiség, az egyes nemzetek gazdasági, politikai és jogi történetének összevetett tanulásaiból nyilvánvaló, beigazoltságánál fogva kevésbé vitatható tény, hogy más, szintén társadalmi jellegű közreható okok mellett elsősorban mindenütt és mindenkor a gazdasági élet követelményei szabják meg a mindenkori jogrend kialakulásának az útját. Az eltérés a felfogások között tárgyunk tekintetében inkább csak az, hogy a történeti álláspont spirituális meggyőződésével nem hajlandó a jogrend kialakulására ható okcsoportok közül a gazdaságiakat kiemelni és a többivel szemben nyomatékosabb voltukat elismerni, míg az evoluzionista felfogás, főleg ha álláspontja materialisabb és társadalompolitikai célzata is az, hogy a társadalmi élet gazdasági oldala kidomboríttassék (szocializmus), a gazdasági okokat sokszor (de nem mindig) túlságosan is hangsúlyozza.

Az ellentétes társadalombölcseleti nézetek különbségeinél tárgyunk szempontjából sokkal jobban érdekel bennünket az, a miben ezek az eltérő felfogások megegyeznek, s ez az, hogy mindnyájan elismerik a gazdasági momentumot fontos ható tényezőnek a társadalmi fejlődésben.

Azok a történeti munkák, a melyek nem hagyták oknyomozó eljárásuk közben a gazdasági tüneményeket figyelmen kívül, közfelfo-

gás szerint a történettudomány legjelesebb termékei. Találkozunk tárgyunkra vonatkozó érdekes részletkutatásokkal is az irodalomban. Thorold Rogers. például a világtörténelem nevezetesebb eseményeit igyekszik gazdasági ható okaira visszavezetni. Loria a társadalmi fejlődést, közelebbről az erkölcs, a jog, a politikai élet kialakulását magyarázza gazdasági alapokon.² A tudományos szocializmus álláspontjáról itt újabban nem is kell szólnunk. Ezek az irányzatok igaz mind túlzottak, vagy legalább is egyoldalúak tanításaikban. De azért az igazságnak valamely magját alig fogja tőlük valaki is eltagadni. Rogers egyoldalú, de igaz. Választott tárgyának természete készletti már erre az egyoldalúságra. A világtörténelemnek főleg azon eseményeit vizsgálja, a melyekbe Anglia és a múlt századok nagy kereskedő-nemzetei irányzólag szóltak bele. Ezeknek a hódító politikája mindig kereskedelmi célokat szolgált, a melyek mögött a gazdasági indokok nyilvánvalók és könnyebben mutathatók ki, mint bármely más történeti ténynél. A mennyire egyoldalú lesz tárgyánál fogva Rogers, ugyanannyira vagy még jobban túloz társadalombölcseletének sajátos célja miatt Loria és a «materialistische Geschichtsauffassung».

De akármennyire túlzottak legyenek is e felfogások, ma már egyértelműleg tudjuk, hogy nem az a tovább fürkészhetetlen kor- és népszellem alkotja a jogot, a melyről eredetileg a történelmi iskola beszélt. Ma már ezt a korszellemet ellemezzük, keletkezését ható okaira bontjuk fel, s az okok között nagy nyomatókú gazdaságiakat találunk. Azok is, a kik a népszellemtnek a nemzetek társadalmi továbbfejlődésére való hatását hangsúlyozzák, elismerik, hogy ez a «szellem» csak mintegy általános irányítója a fejlődésnek, a melynek keretein belül a társadalmak s ezeknek körén belül megint az emberek hozzák létre az intézményeket, a jogot. Elismerik egyúttal azt is, hogy ez a társadalom jogalkotó törekvése közben saját felfogása szerint magyarázott érdekeit sem téveszti szem elől, érdekeit nézi, a melyek között – mondhatjuk – legnagyobb súlylyal a gazdasági esik latba. Az oknyomozó jogtörténelmek ma a gazdasági tünemények figyelembevételével nyílik leghálásabb tere a társadalmi fejlemények kutatására és magyarázatára. Magukat az úgynevezett nemzeti sajátságokkal bíró jogintézményeket is egészen más szemmel nézzük, lényegüket jobban értjük meg, értéküket jobban méltányolhatjuk, ha a létrehozójukul végső ok gyanánt sokszor emlegetni szokott nemzeti géniusz mögött felkutattuk az okok

¹ The Economic Interpretation of History. London, 1888.

² Id. m. Első részében az erkölcs, második részében a jog, harmadikában az alkotmányi szervezet gazdasági alapjait és okait vitatja.

gyanánt sokkal erősebben, mert eredetileg ható gazdasági élet követelményeit. Más társadalmi természetű ható okok mellett a gazdaságiak teremtik meg ezt a nemzeti szellemet is. Azon írók között, a kik a társadalmi, jogi, politikai, nemzeti élet kialakulását nem pusztán anyagi, hanem szellemi és erkölcsi szempontokból vizsgálják csak Conchára hivatkozunk, mert ő volt az, a ki a nemzeti géniusz fogalmát, az említett értelemben tovább magyarázta s ezzel a történeti iskolának e sokáig üres fogalmát kézzelfogható, termékeny állambölcseleti kategóriává tette. Ő tartózkodik attól, hogy közvetlenül és végeredményben ennek tulajdonítsa a jogalkotásnak, a szervezett állami élet kialakításának szerepét a társadalomban.¹

Nem állítjuk azt távolról sem, hogy a jogrend a törvényhozó által feltétlenül oktroyáltatnék a társadalomra. De azt valljuk, hogy a jogalkotás érdekküzdelmek eredménye és hogy ez az eredmény az erősebb érdekek diadala. Csakhogy ezek az érdekek a társadalom nagyobb rétegében keletkezvén és élvén csakis közvetett utón hatnak oda, hogy kielégülést találjanak a törvényhozó munkájában. Sokféle érdek és törekvés, szellemi és anyagi küzd egymás mellett és egymás ellen érvényesülésért és keres a megalkotandó jogrendben védelmet. Nagyon bajos figyelemmel kísérni, hogy ezen érdekek közül melyiknek a hatása legerősebb; de az valószínű, hogy a gazdasági érdek mint olyan, mely a társadalom, illetve az érdekelt társadalmi réteg fennmaradását első sorban biztosítja, hiszen ez szerzi meg a létezés szükséges anyagi alapját, nem marad nyomaték tekintetében a többi mögött, hanem első sorban követeli, hogy a jogalkotók részéről figyelembe vétessék.

A fejlődő gazdálkodás a jogalkotás közben ki akarja magának kényszeríteni azt a jogformát, a melyben hatalmát szabadon és legerősebben érvényesítheti. A már érvényesülő gazdasági nyomaték pedig olyan jog, olyan forma mellett harcol, a melynek segítségével hatalmát fenntarthatja, megerősítheti.

Minden társadalomban a gazdaságilag erősebb osztály van a nagyobb hatalom birtokában. Ezt a tényt éppen az illető osztálynak nagyobb gazdasági erején felépülő nagyobb értelmisége is indokolja.

¹ Szerinte a «nemzeti géniusz az emberi rendeltetésnek, az emberre jönnek, hasznosnak, szépnek, sajátos majd öntudatos, majd ösztönszerű képze, a mely az emberiség egy szervesen összefüggő részét cselekvésében irányozza». (Politika, I. Budapest, 1895. 218. lap.) A hasznos szó e meghatározásban az ő terminológiája szerint a gazdasági érdekek felel meg. A politika tárgyát is így határozza meg: «azon módosulások törvényeinek tana, melyeket az emberi élet különböző vallási, bölcseimi, erkölcsi, jogi, gazdasági végességi tényezőinek, egymásra hatása szül». (U. ott: 8. oldal)

Ez a gazdaságilag erősebb osztály a politikai hatalom birtokában olyan jogrend mellett küzd, a melylyel kedvező helyzetét fenntarthatja sőt magát abban meg is erősítheti. A magántulajdoni rend megalakítását, fenntartását ez a tény magyarázza a legkézzelfoghatóbban. De nem kell ilyen messze, a társadalmak keletkezésének idejéig, tehát egészen addig visszamenni, a mikor ez a tulajdoni rend kialakul. Ha valamely mai nép társadalmi fejlődésének történetét a közelmúltban vizsgáljuk, ott is meg fogjuk elsősorban találni a társadalmi fejlődésre ható okok között, a társadalmi küzdelmek folytán előállt társadalmi viszonyok és jogi alakulatok mögött a gazdaságiakat. Példaként csak az Angliában a XVIII. század folyamán lejátszódott nagy gazdasági forradalomra hivatkozom. Itt szemelláthatólag mutatkozik az összefüggés a gazdasági momentumok és a kifejlett társadalmi és részben jogilag is szabályozott alakulatok között, a mint ezt legjobban Toynbee¹, Rogers², Gibbins³, Held⁴ és Schulze-Gäwernitz⁵ munkáiban találja feltárva az olvasó.

A mily kevésbé új igazság gyanánt tekinthetjük, ma már azt a tételt, hogy a gazdasági élet jelenségei egyéb ható okok mellett a társadalom életének s annak minden termékének megalkotásában fontos, szinte elsőrendű szerepet játszanak, éppen úgy felismertük ma már azokat a módozatokat is, a melyeknek segítségével a gazdasági ok a társadalmi élet fejlődésére s így a jogalkotás menetére is kihat. A gazdasági ok hatása a jogi rendre közvetlen, a mikor a társadalom a gazdasági ok kényszerítő hatása alatt úgy alkotja meg a jogot, a mint az a gazdasági élet kívánalmának tevőleges vagy nemleges irányban megfelel. A társadalom vagy ki akarja kényszeríteni a bizonyos irányú gazdasági fejlődésnek kedvező jogot, vagy útját akarja a jogi rendezéssel bizonyos más irányú gazdasági fejlődésnek vágni. Ez a két törekvés lényegében egy, csakis irányában különböző. De közvetve is kihat a gazdasági élet a jogi rend alakítására, a mikor a nélkül, hogy közvetlenül vonná maga után az anyagi vagy alaki jog változását, gazdasági hatásokat idéz elő, vagy olyan egyéb természetű erkölcsi, szellemi és más hasonló okoknak lesz kifejlesztőjévé vagy legalább előmozdítójává, a melyek végeredményükben a társadalom egész életének s így majd a jogi rendnek változására is közrehatnak.

¹ Industrial Revolution. London, 1887.

² Six Centuries of Work and Wages. London, 1884.

³ Industrial History of England. London, 1891.

⁴ Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. Leipzig, 1881.

⁵ Zum socialen Frieden. Darstellungen der socialpolitischen Erziehung des englischen Volkes im 19-ten Jahrhundert. Leipzig, 1890.

III.

A gazdasági élet és a jogi rend viszonyának az az oldala, a melyet eddig vizsgáltunk, t. i. a gazdasági ok hatása a jogi rend kialakulására csak a gazdasági tüneményeknek társadalmi szempontból való fontosságát tárta elénk, de nem vetett nagyobb világosságot a gazdasági tünemények különös természetére. És ez természetes is. A gazdasági tünemények csak konkrét megvalósulásukban, mint gazdasági érdekek hatnak ki a jogi rend alakulásra. Az egyes tünemények természete a jogi rendre való hatásuk vizsgálatánál éppen ezért szóba sem jöhetett. Vizsgálódásaink eredményeként csak azt láttuk, hogy a gazdasági tünemény mint a társadalmi élet egyik jelensége részben legalább kulcsul szolgálhat a jogi élet magyarázatához. Nézzük, kapunk-e ilyen vagy hasonló támasztékot a jogi rendben a gazdasági tünemények magyarázatára? Vizsgáljuk a bevezető sorainkban említett viszony másik oldalát, azt a hatást, a melyet a mindenkori jogi rend fejt ki esetleg a gazdasági élet kialakulására.

Ugyanannak a ténynek hangsúlyozásából indulhatunk ki itt is, mint a melynek igazságát tételünk első részének megvilágításánál láttuk. Ott a társadalom szerves mivoltából következtetve azt mondtuk, hogy a gazdasági életnek szükségképpen kell a társadalom jogi rendjére hatással lennie, mivel mind a kettő a társadalom terméke, egyugyanazon anyag további produktuma. Itt csak meg kell fordítanunk a tételt, a nélkül, hogy az így elénk kerülő állítás igazságában, ha a társadalom szerves természetéről, részeinek szerves összefüggéséről alkotott felfogásunkhoz nem akarunk hűtelenek lenni, – kételkednünk volna szabad. Az említett tétel megfordítottja pedig így hangzanék: Más tényezőkkel egyetemben a mindenkori jogi rend hozza létre a gazdasági élet tüneményeit, illetve működik legalább közre a társadalom gazdasági életének kialakításában. Az állítás valószínűsége első pillanatra nagyon tetszetős. Ok gyanánt itt is a társadalom életének szerves természete szerepel, mely produktumainak kölcsönhatásában is kell, hogy érvényesüljön. Ezt az okadatolást, mint már említők, elfogadhatjuk akkor is, ha az organikus iskola szertelen túlzásait nem teszszük is magunkéivá.

Közelebbről szemügyre véve azonban ezt a megfordított állítást, feltétlen igazságához kétség fog férközni. A gazdasági életet úgy jellemeztük, mint a mely vele együtt ható egyéb okok mellett a jogi rend létrehozásán működik közre. A gazdasági életet tehát mint okot állítottuk oda az okozat gyanánt szereplő jogi renddel szemben. Az okozat pedig nem lehet oka ugyanannak az oknak, mely őt létrehozta. A logika

tehát, így látszik, mintha ellentmondana annak az állításnak, a melyet a társadalom szerves természetéből okoskodva megkoczkáztattunk.

Könnyen fogunk azonban kivezető utat találni ebből a dilemmából, ha azt az egymásutánt is figyelembe vesszük, a melyben gazdasági élet és jogi rend társadalmi jellegű hatásaikat egymással szemben éreztethetik. Azt már láttuk, hogy eredetileg a gazdasági élet hat közre a jogrend kialakulására. A kialakult jogrend tehát csak azzal hathat vissza a gazdasági életre, hogy ennek a gazdasági életnek *további* kialakulását, fejlődését befolyásolja, irányítja. A gazdasági élet az az eredeti jelenség, mely a társadalom keletkezésével egyidejűleg állván elő, a társadalmi élet más jelenségeivel, mint alkotó tényezőkkel együtt hat ki a jogi élet rendjének megteremtésére.¹

A társadalmi fejlődés későbbi folyamán, a mikor valamelyes jogrend kialakulása már megtörtént², tüstént előállhat tehát a jogi rend hatása a gazdasági életre. Ez a hatás a mondottak szerint nem mutatkozhatik abban, hogy átalakítsa ugyanazokat a gazdasági jelenségeket, a melyek éppen őt hozták létre. A termelő képességgel megáldottak termelését és szerzését, e folyamatok gazdasági törvényeit például nem fogja módosítani az a kikényszeríthető tulajdonjogi rend, a mely az egyesek szerzeményét, azoknak birtokában védi, a kik éppen e szerző tevékenységükre való tekintettel egy ilyen védő jogi rend kialakulása mellett harczoltak. Hanem csak abban mutatkozhatik, hogy a jogi rend a

¹ A hatások sorrendjénél természetesen nem az időrendbeli egymásutánkövetkezés, hanem a logikai feltételezettség a fontos. Ebben az értelemben mondja *Stammler*, *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*, Leipzig, 1896. ez. munkájában, hogy a jogi rend előbb van, mint a gazdasági élet, hogy a jogi rend a gazdálkodás feltétele, a mely nélkül nincs gazdálkodás, hanem a mely a társadalommal együtt a gazdasági életet is megteremti. A logikai prius-nak ebben az értelmében mondjuk mi éppen a gazdasági életet a jogi rend egyik okának. Tényleg a való életben a gazdasági és a jogi momentumok egymás mellett szerepelnek, egyugyanazon időben hatnak egymásra. Így értelmezi ezt *Simmel* is *Stammler* könyvéről irt bírálatában (*Zur Methodik der Socialwissenschaft*, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, XX-ter Jahrgang, zweites Heft, 1896. 228–229. lapok), mikor *Stammler* felfogását így jellemzi: «Die sociale Wirtschaft bringt das Recht so wenig hervor, dass dieses vielmehr zum Grunde liegen müsse, damit es überhaupt eine sociale Wirtschaft gebe. *Natürlich ist dies nicht im Sinne zeitlichen Vorhergehens gemeint*; die historische Wirklichkeit sei vielmehr ein unmittelbares Zusammen technisch-materieller Produktion und rechtlicher Regelung. Aber diese letztere sei *das logische Prius*».

³ Az megint nagyon vitás kérdés, hogy ez mikor következik be. Megfejtése szorosan összefügg az állam keletkezéséről alkotott felfogásunkkal. Mi azt hiszszük, hogy a mikor kikényszeríthető jogi parancsok alatt áll a társadalom, már állammal van dolgunk. Tárgyunk szempontjából különben ez a vita érdektelen.

jövőben a termelés, a szerzés után bekövetkező gazdasági jelenségekre hat ki módosítólag, sőt esetleg arra is közrehat, hogy a gazdasági életnek ebben a szakában közvetlenül ő hozzon bizonyos gazdasági jelenséget létre. Az a jogi rend például, mely a szerzett jóságokat a magántulajdonban védi, a termelés eredményeként előálló hozadékból már társadalmi jövedelmet alkot és ezt úgy osztja meg, a mint ez ilyen jogi rend nélkül nem történék.

Hogy azonban megtudhassuk, hogy csakugyan minő a jogi rendnek a gazdasági életre való hatása, külön kell az egyes gazdasági jelenségeket, melyek különböző természetüknek megfelelően különböző törvények uralma alatt állanak, a jogi élet rendjének reájuk vonatkozó hatása szempontjából vizsgálni. A gazdasági jelenségek terén tudniillik nem állunk egy olyan homogén természetű társadalmi jelenséggel szemben, mint a minő például a jogi rendezés, a mely, bárminő legyen is tartalma, mindig a társadalom fölé helyezett kényszerhatalomnak compulsiv megnyilatkozása.

A természetes egymásutánt szem előtt tartva, azokat a jelenségeket vesszük előbb szemügyre, a melyekkel a gazdasági élet megindul. Ezek indítják meg azt a gazdasági életet, a mely az előbbieket szerint különös jogi alakulásokat hoz létre. Nézzük tehát a kialakult jogi rendnek ezekre a jelenségekre vonatkozó hatását. Ezek a gazdasági élet legeredetibb, legegyszerűbb jelenségei, a melyek éppen ezért hatásaikban is legjobban ellenőrizhetők és abból a szempontból is alaposan vizsgálhatók, hogy a társadalom gazdasági életében minő ható okok eredői gyanánt állanak elő.

Tekintsük mindenekelőtt a hiányérzetet és az ezzel mindjárt kapcsolatban fellépő, vele rendszeren társuló szükségletérzetet¹ mint azt a psychophysikai ingert, melylyel a gazdasági élet megindul. Ez is társadalmi életnyilvánulás, hiszen a legtársadalmibb tüneteknek, a gazdasági életnek megindítóját keressük joggal benne. Felesleges volna tehát tagadni, hogy az összes társadalmi tüneteknek, mindazoknak a jelenségeknek, melyek a társadalom termékei, hatásuk van reá. így a mindenkori jogi rend, mint szintén társadalmi jelenség csakúgy hozzájárulhat a szükségletérzet kialakulásának módjához, mint bármely más társadalmi jellegű tünet: erkölcs, vallás, képzettség, műveltség, természeti, éghajlati viszonyok, stb. A hol például a magántulajdoni jogrend egyesek kezében nagyobb vagyontokat hagy összegyűlni,

¹ Bővebben erről l. *Kraus*, Das Bedürfnis. Ein Beitrag zur beschreibenden Psychologie. Leipzig, 1894. Ez a munka a szükségletérzetet gazdasági szempontból elemzi.

illetve gyűjt is egyenesen össze, ott a társadalom egy részében a szükségletkielégítés nagyobb lehetősége a szükségletek törvényeinél fogva (kapcsolódásuk, váltakozásuk, finomodásuk, átszellemülésük stb.)^x nagyobb hiányérzeteket, változatosabb tárgyú szükségletérzeteket fog közvetett utón életre kelteni, mint a társadalom másik részében, a mely vagyon híján a szükségletkielégítés kisebb lehetőségével rendelkezik.

De tévedés volna azt hinni, hogy ez a magántulajdoni vagy más jogi rend a szükségletérzetet egyenesen létrehozza, vagy távolról is csak létfeltételül szolgál. A hiányérzetet, a szükségletérzetet éppen úgy tapasztalja a vagyonos, mint a vagyontalan. Egyikében sem némítható el, egyikében sem hozható létre jogi parancscsal. A hiányérzet, a szükségletérzet éppen úgy megalakul az ember bensejében a magántulajdon vagyoni jogi rendje mellett, mint a szocializmus köztulajdoni rendjével bíró államában. Oka ennek az, hogy ezek az érzetek alapjukat a társadalom gazdasági életében, az emberek gazdálkodó természetében, illetve ennek is pszichikai vonatkozásaiban keresik. Szóval a hiányérzet és a hozzá kapcsolódó szükségletérzet eredeti, a jogrendtől létében független gazdasági jelenség, a mely tisztán a gazdasági jelenségvilág körében bírja természeti és lélektani alapjait,

A gazdasági élet terén szereplő ösztönök mint a gazdasági életnek szintén benső, lelki alapjai tárgyunk szempontjából a szükségletérzettel mindenben hasonló természetű jelenségek. Feltétlenül gazdasági tünemények, hiszen a gazdálkodást irányítják, s így mindenesetre a társadalmi élet termékei is. De a társadalom termékei abban az értelemben is, hogy kialakulásuk mikéntjére, módosulásukra, fejlődésekre kihat az erkölcszerű közfelfogás, a melyet más társadalmi természetű tényezők mellett a kialakult jogi rend is terel egyik vagy másik irányba és ugyancsak ez szilárdít is meg. De egyúttal eredeti jelenségei is a gazdasági életnek; mert jelentkezésük, szerepük a gazdasági életben teljesen független a jogi rendtől. Ahhoz, hogy ösztönök keletkezzenek bennünk, nincsen jogi rendre szükség. A már kialakult gazdasági ösztön pedig egyformán fog hatni akár magántulajdoni, akár például köztulajdoni jogi rend mellett. Mindig ugyanabba a magajátszerű irányába fogja terelni az ember gazdálkodó cselekvőségét. Akármilyen legyen a jogi berendezés, a gazdasági élet terén rendszeren szereplő ösztönök – két nagy csoportba, az egoisztikus és altruisztikus ösztönök csoportjába szoktuk ezeket rendszeren osztani – egyformán fognak hatni a gazdálkodás közben. A jogi rendezés nem hívhatja az egyiket az emberben létre; éppen így nem nyomhatja el a

¹L. A gazdasági élet elemi jelenségei, Budapest, 1901. ez. könyvem 51-85. lapjait.

másikat sem. Ezek alapjaikat mélyebben, az ember társas gazdálkodó természetében keresik, nem a jogi rendben.¹

A kik a gazdálkodás körét csak az anyagiakra, a kézzelfoghatóra, a láthatóra akarják szorítani s e felfogásukkal kapcsolatban a gazdasági élet pszichikai alapjait is mint nem gazdasági jelenségeket ki akarják küszöbölni a gazdaságtan köréből, illetve nem akarják abba belevonni, azok az eddig elmondottakban nem fogják annak bizonyítékát látni, hogy a jogi rend egyebek mellett nem alapföltétele a gazdasági életnek.² Vegyük tehát a gazdasági élet külsőleg is érzékelhető jelenségeit szemügyre, a melyektől senki sem tagadja meg gazdasági természetüket.

Tekintsük mindjárt a jószág fogalmát. Jószág szerintünk mindaz, a mire a gazdálkodó társadalom figyelmét gazdálkodás közben irányítja, mindaz a mi a gazdálkodó alanyok szükségleteinek kielégítésére alkalmas. Akár fogadjuk el ezt a meghatározást, akár élünk a régi individuális-liberális közgazdaságtan magyarázatával, mely szerint csak a szükségletkielégítés anyagi eszközei viselhetik a jószág nevet, egyértelműleg el kell fogadnunk azt, hogy csak a társadalmilag gazdálkodó ember egyénisége, egyéni szükséglete szabja meg valaminek jószági mivoltát. A jogi rend valamit gazdaságilag hasznossá, értékessé és így jószággá sem tehet. Viszont semmiféle jogi rendezés, a legradikálisabb kommunista államé sem fogja mondhatni azt, hogy a mivel az emberek szükségleteket kielégíthetik, megszűnik jószág lenni. A jogi rend kizárhatja azt a forgalomból, de hogy az iránt az emberek szükségletet ne érezzenek, hogy azt jószágnak ne tekintsék, hogy az után ne törekedjenek, ha másként nem lehet, a jogrend megkerülésével, azt elérni nem fogja. A jogi rendezés pl. a kenyeret, a vizet nem

¹ A gazdasági élet terén szereplő ösztönökről bővebben I. *Wagner* Grundlegung der Politischen Oekonomie. Erster Theil, erster Halbband. Leipzig, 1892. Erstes Buch: Die wirtschaftliche Natur des Menschen 70-137. lapok; *Schmoller*, Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Erster, grösserer Theil. Leipzig, 1900. II. Die psychischen, sittlichen und rechtlichen Grundlagen der Volkswirtschaft und der Gesellschaft überhaupt: 6 75. lapok.

² Abba a nagy vitába itt nem szólhatunk bele, hogy hol vannak a gazdasági életnek és így a gazdaságtannak is a határai. Csak megemlítjük, hogy spiritualista írók is vallják a régi individuális-liberális felfogást (pl. Concha, id. m. 148. lap.) Egészen más célzatokból vallják ezt a felfogást olyan írók, a kik az újabb közgazdaságtan eredményeit nem akarják elismerni (*Platter*: Grundlehren der Nationaloekonomie. Kritische Einführung in die sociale Wirtschaftswissenschaft. Berlin, 1903. 1-28. lapok.) – A magunk felfogását az ethikai iskola ingadozó álláspontjával szemben is a már többször említett Elemi Jelenségek cz. könyv jószágában fejtettük ki. 101-111. lapok.)

zárhatja ki a jószágok sorából, addig a míg a kenyér alkalmas lesz az éhség és a víz a szomjúság kielégítésére. Az aranyra addig, a míg alkalmas marad a szükségletek kielégíthetésének közvetítésére, tehát a míg egy más gazdasági módozat ennek a közvetítésnek alkalmasabb formáját nem nyújtja, jószági mivolta mint forgalmi eszköze el nem törölhető. Éppen így van ez fordítva is. A jogi rend egymaga valamely magában értéktelen tárgyat nem ruházhat fel jószági tulajdonsággal. Legjobb példa erre a papírpénz, de a jogrend által fizetőképességgel felruházott pénzpapírok is egyáltalán. Hogy ezeknek a gazdasági élet csakugyan értéket tulajdonítson, tehát gazdasági jószági mivoltukat elismerje, ahhoz a jogi rendnek egy gazdasági jelenség közremunkálására van szüksége. Egy gazdasági jelenségnek kell ehhez alapul szolgálni. Ezen építheti csak fel a jogi rend a maga óhajtott és őrzött állapotát, a papírpénzgazdálkodást. Mihelyt és a mily arányban ez az együttható, eredeti gazdasági jelenség, a jogi szabályozásnak ez a gazdasági alapja, a jelen esetben a hitel, kilép annak az összetett gazdasági jelenségnek köréből, a melyet a papírpénz, ill. a fentemlített pénzpapírok forgalmának mondunk, tüstént s ugyanabban az arányban szűnik a papírpénz jószági minősége, a mit a papírpénz disagioja mutat azokkal a tárgyakkal szemben, a melyeket az élet, mert a szükségletek kielégítésére alkalmasak maradtak, továbbra is gazdasági jószágoknak ismer el.

Az érték, ez a legjellegzetesebb gazdasági jelenség sem keresi alapjait a jogi rendben. Magát az érték lényegét itt nem elemezhetjük, ez nagyon messze vezetne.¹ De tárgyunk szempontjából nincs is erre az elemzésre szükség. Csak a következőket tartsuk szem előtt: Az érték nem bennrejlő tulajdonsága a jószágoknak, hanem csak egy a jószágok mellett feltűnő, accessorius jelenség, a mely csupán akkor mutatkozik, mikor a jószág a gazdálkodó alannyal szembe kerül. A mint gazdálkodó alany nélkül nem volna jószág, úgy nem léteznék gazdálkodó alany nélkül hasznossági és értékviszonylat sem. Azok a nagyon finom jelenségszálak pedig, a melyekből az érték nevezetű viszonylat szövődik, részben gazdaság-pszichikaiak, részben tárgyiak. Psychikaiak s így alanyiak, a mennyiben a gazdálkodó egyénből indulnak ki, tárgyiak a mennyiben a szükségletek kielégítésére alkalmas tárgyak sajátosságai-ból erednek, illetve ezekhez vezetik el a gazdálkodó egyént. Azt már láttuk, hogy a jogi rend saját erejéből sem a társadalomban gazdál-

¹ Az érték fogalmáról bővebben szólok A Gazdasági Élet Elemi Jelenségei Budapest, 1901. ez. könyvem 111-122. lapjain és az Értékről ez. tanulmányomban, mely a Közgazdasági Szemle 1898. évi folyamában jelent meg. Az alábbiakban is teljesebben az e két helyütt kifejtett alapokon állok.

kodó egyén szükségletérzetét, sem a szükségletkielégítésre alkalmas jószágokat kénye-kedve szerint nem hozhatja létre. Ha pedig az értéknek e két tényezőjére nem folyhat be megalkotólag, akkor e tényezők eredménye is független lesz tőle. Más tényezője ugyanis az értékjelenségnek e kettőn kívül nincsen.¹

Igaz, a jogi rendezés a szükségletek kielégítésére alkalmas jószágok körét, mint már szintén láttuk, szűkítheti vagy tágíthatja, a mikor elvonja a gazdálkodó egyén elől azt, a mire ennek szükségletérzete irányul. De ezzel távolról sem akadályozhatja meg azt, hogy a gazdálkodó egyén értékbecslése az előle elvont tárgyak iránt fenn ne maradjon. Sőt ellenkezőleg a szükségletet érző gazdálkodó egyén az ilyen jószág értékét még magasabban fogja becsülni a jogi parancs folytán megváltozott kereslet és kínálati viszonyok behatása alatt. A jogi rend így igaz, egyéb társadalmi hatású tényezők mellett hozhat létre változásokat, persze csak nagyon közvetve (a forgalmi jelenségek útján)² a társadalom gazdálkodása közben mutatkozó értékbecslések *ménékében*. De magát az érték gazdasági jelenségét; azt a viszonylatot, a melynek formájában előttünk az értékfogalom megjelenik, sem létre nem hozza, sem keletkezésében elő nem segíti. A jogi rend megszüntetheti a jószágok szabad forgalmát és ezzel lehetetlenné teheti a cserét, a mely kétrendbeli értékelő folyamaton felépülő összetett gazdasági jelenség, de nem vonhatja ki az érték fogalma alól a talajt. Éppen olyan kevésbé teheti ezt, mint a hogy nem a csere lehetősége eredményezi az érték fogalmát, hanem az a viszony, a mely a gazdálkodó társadalomban az egyén és az ennek szüksége kielégítésére alkalmas és ismert jószágok között bárminő jogi rend mellett ettől függetlenül éppen a szükségletkielégítésre való alkalmasságuk miatt egyaránt fennáll.

A társadalom figyelmét a gazdálkodás közben a szükségletérzet azért fordítja a jószágokra, hogy ezeket az ember szükségeinek kielégítésére felhasználja, a mint rendesen mondani szokták, elfogyaszsa

¹ *Stammler* például, ki a gazdasági élet és jogi rend egymásra való hatásának kérdésében velünk ellentétes álláspontot foglal el, az értékfogalomról ezt mondja: «Man streiche das Privateigentum unserer heutigen Rechtsordnung und entferne in Gedanken die Möglichkeiten eines rechtlich bindenden Tauschgeschäftes, zu dessen Innehaltung der Kontrahierende in normiertem Zwange verbunden ist, und der Wert in dem seither gesuchten Sinne ist gleichfalls ohne alle Bedeutung geworden.» (id. m. 203. lap.) Állítását csak úgy tudja fenntartani, hogy a mint e sorokból is látszik, az érték helyett az ár fogalmát magyarázza. De ez már nem tisztán elemi jelenség. Lásd alább (IV.)

² Ezekről alább (49-51. lapok) szólnak.

és ezzel szükségleteit kielégítse. A szükségletek mérve, köre szabja meg elsősorban azt, hogy a gazdálkodó egyén figyelmét a fogyasztás szempontjából mire irányítsa. A fogyasztás tényét, irányát, célját, minden jellemzőjét éppen ezért azok a törvények szabják meg, a melyek a szükségletérzetek keletkezését, szerepüket a gazdasági életben okozzák. A jószágok használatának, a fogyasztásnak egész gazdasági jelenségeköre így tisztán eredeti gazdasági törvények uralma alá kerül.

De a fogyasztást meg kell előznie, legalább a magántulajdon vagyoni jogi rendje mellett a szerzésnek, a mi bizonyos meghatározott jogi korlátok között történik. E korlátok éppen a jogi rend hatásaként egyik gazdaság körében a használható jószágoknak nagyobb, másikában kisebb készletét fogják összegyűjtve tartani. Ezek a készletek azok, a melyeket a gazdálkodó egyén a jogi rend védelme alatt szerzett magának, s ugyancsak ezen készletek azok, a melyekből a szükségletek kielégítésének kell történnie. A jogilag védett készletek különböző nagysága már most azt okozza, hogy az egyik gazdaság többet fogyaszthat, mint a másik. Ennyiben a jogi rendnek, mely az embert, midőn az szükségleteit ki akarja elégíteni, ezekre a szerzett jószágaira utalja, közvetett behatása van a fogyasztás mértékére. De a jogi rend így közvetett módon is csak szabályozza, bizonyos irányban korlátok közé szorítja, mértékileg megszabja azt, a mi a társadalomban a gazdasági élet eredetibb törvényénél fogva úgylis föltétlenül bekövetkeznék, t. i. a fogyasztást, a jószágok használatát.

A fogyasztás minden megfigyelhető, szabályszerű jelensége a gazdasági élet (közelebbről a szükségletek) törvényeiből meríti életét. Ahhoz, hogy a társadalom jószágokat használjon és ez a fogyasztás meg ne akadjon, a társadalom valamely meghatározott jogi berendezésére egyáltalán nincsen szükség.

A társadalomnak, hogy szükségleteit kielégíthesse, hogy jószágokat ebből a célból használhasson, elő kell állítania azt, a mit fogyasztani akar. Ez az úgynevezett termelés által történik. A gazdaságtan eddigelé a termelés folyamatának jelenségeit vizsgálta a legtüzetesebben. E vizsgálatok eredményeként meglehetősen egyértelműleg tisztában vagyunk ma már azzal, hogy a jószágok termelése a társadalomban három különböző, de egyaránt tevőleges irányban ható tényező közreműködésével történhetik. Egyértelműleg mutatunk ma rá a munkára, mint termelő erőre s a termelés két másik pozitív irányú tényezőjére, a föld termő erejére és a munkaeszközökben, illetve a felhalmazott jószágkészletben rejlő termelő sajátságra. Ezt a tulajdonságot tőkének szoktuk mondani.

Lehetséges, hogy különböző felfogású egyének egymástól eltérőleg, különbözőképpen állapítsák meg a termelő tényezők gazdasági jelentőségét, lehetséges az is, hogy többen saját szerű célzatuknak megfelelően szóval legalább tagadják e tényezők közül egyiknek vagy másiknak tényezői mivoltát (amikor bár hallgatagon, de mégis elismerik azt, hogy a termelésnél ezekre is szükség van). Azt azonban még senkinek sem jutott eszébe állítani, lett légyen bár az illető a leg-túlzóbbr liberális felfogású vagy szocialista gondolkozó, hogy e tényezőket a termelésnél játszott szerepökben nem gazdasági törvények irányítják. A munkamegosztásnak, a tömegtermelés kiadósabb voltának jelenségei mind gazdasági törvények. Éppen ilyen a csökkenő hozadék-képesség törvénye,¹ mely különösen a föld termő erejére alapított termelést, és ilyen a növekedő hozadékképesség törvénye² is, mely főleg a munkaeszközökre alapított termelést jellemzi. Ezek mind tisztán gazdasági törvények.

A megosztott munkának, a tömegtermelésnek eredménye mindig fokozottan nagyobb lesz mint a megosztás nélkül végzett munkáé, mint az elszigetelten kicsiben végzett termelésé. Ez az eredmény mindig mutatkozni fog, akár történjék a termelés a magántulajdoni, akár a köztulajdoni rend mellett. A jobban termő földön a termelés költségei mindig kisebbek lesznek, következésképpen az ilyen földön folytatott gazdálkodás hozadéka mindig nagyobb lesz, mint a rosszabb földterületen üzötté. Ez a tény, nemkülönben a csökkenő termékenység törvénye éppen úgy fogja magántulajdoni, mint köztulajdoni rend mellett jellemezni a mezőgazdasági foglalkozást, mint a hogy az ipari termelésre vonatkozólag is egyformán jellemző lesz akár köz-, akár magántulajdoni rend mellett a növekvő hozadékképesség törvénye és az a tény, hogy az emberi munka termelési költsége aránytalanul nagyobb, mint a géppel üzött termelésé.

A társadalmi termelésnek minden jelensége, minden törvénye ki van véve a jogi rend alakító befolyása alól. A termelésnél még a jogi szabályozásnak az a korlátozó ereje sem ötlük annyira szemünkbe, a melyre a fogyasztás jelenségeinél, de a szükségletkielégítésre alkalmas jószágok fogalmának körénél is rámutattunk. A jószágelőállítás egész társadalomgazdasági folyamatában éppen az itt érvényesülő összeműködő gazdálkodásnál fogva (a termelés mindig sokkal társadalmibb színezetű jelenség, mint a több individuális jellemzőt megőrzött fogyasztás) a társadalom gazdasági életének törvényei annyira előtérbe lépnek, hogy szinte el-

¹ *Marshall*: Principles of Economics, I. London, 1895. 229-251. lap.

² U. ott: 393-400. lap.

nyomják a megalkotott, az embereket egymástól elkülönítő jogi rendnek a termelés folyamatára vonatkozó esetleges közvetett hatásait. Ilyen közvetett hatások lehetnek egyebek közt azok, a melyekkel a jogi rend oda hat, hogy egyes magángazdaságok maguknak a tömegtermelés eredményeit biztosíthatják (kapitalisztikus termelés, különféle kombinációk a termelésnél), vagy a melyekkel a jogi rend különböző munkarendszereket (rabszolgaság, szabadmunkarendszer, stb.) szentesít, olyanokat, a melyek között az általuk végzett munkák s így a termelésnek eredményessége szerint is különbséget tehetünk, vagy végül azok, a melyekkel a jogi rendezés (pl. a köztulajdon rendje mellett) a központilag vezetett és így jobban szervezett termelést s ennek eredményeként a nagyobb fokú munkamegosztást és munkaegyesítést és ezeknek már ismert gazdasági előnyeit biztosítja a termelésnek.

A jogi rend azonban csak utat nyithat a társadalomgazdasági termelés törvényeinek jobb érvényesülésre, vagy gátat emelhet annak, hogy e törvények szerint a társadalmi termelés erői szabadon érvényesülhessenek. De a termelés terén új jellemzőket éppen úgy nem hozhat létre, új törvényeket a társadalomgazdasági termelés számára éppen úgy nem alkothat, mint a hogy az egész termelési folyamatnak nem előfeltétele valamely meghatározott jogi rend.

Végigtekintettünk így a gazdasági jelenségeknek hosszabb során, és nem egy olyan gazdasági tüneményre bukkantunk, a melynek abban az értelemben, hogy a jogi rend constitutive megalkotó szerepet játszanék a gazdasági jelenség életre keltésében, a jogi rendhez semmi köze sincs.

Ezt különösen hangsúlyozzuk, mert vizsgálódásaink ezen eredményével egy sokat olvasott és joggal magasztalt író büszke kijelentésével jutottunk ellentétbe. Stammler Rudolf írta «Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung» című Lipcsében 18%-ban megjelent munkájában, hogy nincs a világon egy olyan gazdasági jelenség, s ennek megfelelően egy olyan termékeny közgazdaságtani fogalom sem, a mely létalapját ne keresné a mindenkori jogi rendben, sőt a melynek egyáltalán élete volna valamiféle jogi rendezés nélkül.

¹ «Die Nationaloekonomie ist und kann als sociale Erwägung nichts anderes sein, als die Untersuchung bestimmter einzelner Rechtsordnungen, nach der Seite ihrer concreten Durchführung. – Demjenigen aber, der diese Definition nicht nur im Einzelsausdrucke belästigend zwacken, sondern sachlich abstreiten und leugnen will, ihm stelle ich die Forderung: mir einen einzigen nationaloekonomischen Begriff oder Lehrsatz zu nennen, der zur wissenschaftlichen Aufhellung und Erfassung des socialen Lebens der Menschen als solchen beitrüge, und der nicht unter der Bedingung einer bestimmten äusseren Regelung menschlichen Zusammenlebens stände, also dass er beim Wegdenken dieser konkreten Regelung nicht auch allen Sinn verlöre und in sein Nichts zusammensänke», id. m. 204. lap.

E felfogás alapján aztán Stammler szerint a közgazdaságtan feladata sem lehet más, mint hogy egyes jogi rendszereknek gyakorlati keresztülvitelét, e jogi rendszerek által létrehozott, egyedül általuk emberivé és érthetővé tett gazdasági jelenségeknek természetét vizsgálja. A jogi rendszer gyakorlati megvalósítása ugyanis nem más szerinte, mint a társadalom életét kitevő gazdálkodásnak egyedül látható, *megfogható formája*. Stammler szerint nem a gazdasági élet hozza létre a jogot, hanem ellenkezőleg a jogi rend a gazdasági életet. Szerinte a jogilag berendezett társadalom nyújt csak gazdálkodásra alapot. Jogi rendezés nélkül – így tanítja ő – nincs gazdálkodás.

Azt hisszük Stammler a történelmi materialismus elleni harcában nagyon is messze ment; az ellenkező túlzásba tévedt. Nem látja meg, nem igyekszik felkutatni a társadalmi gazdálkodás igazi lényegét.¹ A mint egyik leghivatottabb bírálója Simmel György nem találja,² nézetünk szerint is joggal kielégítőnek Stammlernek a társadalom magyarázatára felállított fogalmát, úgy az eddig elmondottak alapján a gazdasági élet természetére vonatkozólag adott tanítását sem fogadhatjuk el igaz gyanánt.

Mi az előadottak bizonyosságaként találtunk a társadalom gazdasági életében olyan jelenségeket, a melyeknek a jogrendtől, a társadalom mindenkori jogi berendezésétől elvonatkoztatva is van eleven életük. Ezeket közös névvel a gazdasági élet *elemi jelenségeinek* nevezzük.³

IV.

A gazdasági életnek azon jelenségein kívül, a melyeket éppen azért, mivel létrehozataluk társadalmi munkájába a mindenkori jogi rendnek nincsen beleszólása, elemieknek neveztünk, még egyéb, sajátlagos jelenségei is vannak. Olyanok, a melyeknek életrekeltésénél a jogi rendnek igen nevezetes szerep jut, a melyeknél az összefüggés a gazdasági jelenség és a jogi rend között nagyon szoros, sokkal szorosabb még annál is, mint ahogyan azt Stammler látja.

¹ Ezt világosan mutatja fönnebb már idézett, az értékre vonatkozó magyarázata.

² Zur Methodik der Social Wissenschaft, Schmoiler.s Jahrbücher, Heft 2. 1896.

³ Az «elemi jelenség» kifejezést nem mi használjuk először ebben az értelemben. Böhm-Bawerk, a mikor a tőkekamatról beszél (Capital und Capitalzins II. 1902, 396. lap), azt mondja, hogy «es stellt sich als eine oekonomische Kategorie heraus, die *elementaren*, oekonomischen Ursachen entspringt) A kifejezés legalább csirájában tehát már nála is feltalálható. Az persze egészen más kérdés, hogy mi is elemi jelenségnek fogjuk-e mondhatni a tőkekamatot. Erről a következő (IV.) fejezetben szólnunk.

Az újabb idők komoly közgazdaságtana, nem kevésbé az individualismusé, mint a szocialismusé, mindig érezte, hogy a gazdasági életnek, különösen pedig a gazdasági jelenségek egy részének van valamelyes kapcsolata a jogi élettel, a társadalomnak akármiféle (ez idő szerint magántulajdoni) alapon nyugvó jogi berendezésével. A hétköznapi felfogás ezt a viszonylatot azzal igyekezett megoldani és magyarázni, hogy a gazdasági életet úgy tekintette, mint a gazdálkodó emberek oly cselekvőségét, a mely a gazdaságtani tudomány által megállapított, illetve helyesebben ezen tudomány által elesett és magyarázott szabályokat a gyakorlati életben alkalmazza, persze az állam által megszabott korlátok között. Ez a «persze az állam által megszabott korlátok között» volt az a megjegyzés, a melylyel a gazdaságtan eleget vélt tenni a felvetett fontos kérdés, a gazdasági élet és a jogi rend kölcsönhatására vonatkozó kérdés megvitatásának és megmagyarázásának.¹

Pedig a kérdés sokkal mélyebbre ható bonczolást érdemel, mert a gazdasági élet legtöbbet vitatott és legeltérőben magyarázott jelenségeinek kulcsa, azt hiszszük, éppen ennek a kérdésnek helyes megoldásában rejlik. Ezek a jelenségek a társadalmi jövedelem megoszlásának tünetényei, a melyek a mindennapi életben már csak azért is mindig élesen szemünkbe ötlenek, mert alakulásuk szorosan összefügg a mind égetőbbé váló «társadalmi kérdés» fejlődésének irányával.

¹ Ez a főfogás különösen a modern társadalmi gazdaságtan második hazájában, Németország közgazdaságtani irodalmában vált uralkodóvá. Megerősítéséhez önkéntelenül is hozzájárult a német főiskolai tanulmányi rend, mely a jogtudomány tanításától elválasztja a társadalmi tudományok művelését. Németországban a nemzetgazda, a ki saját tárgyán kívül meglehetősen széles körű bölcséleti ismeretekre tesz szert, nem foglalkozik a tételes jogászattal és így figyelmét elkerüli a jogtudomány is. Hogy viszont a mai német jogászok nagy többsége éppen így áll szemben a közgazdaságtan tanításaival, arra legjobb példa éppen a már többször idéztem *Stammler*, ki mikor jogi bölcselkedését a gazdasági élet terére is ki akarja terjeszteni, a gazdaságtan nem egy tételének magyarázatánál követ el sarkalatos hibát.

Hazai közgazdasági tudományunk abban a tekintetben, hogy a társadalmi s így különösen a gazdasági jelenségek, néha minő feltételező kapcsolatban állanak a jogi élettel, sokkal egészségesebb és termékeny kiinduló alapot kapott. Míg a legjobb külföldi gazdaságtani szakmunkák (a tanszék-szocialisták irataitól itt eltekintek) megelégszenek azzal, hogy a tulajdonjogról s ennek kiegészítőiről, az élők közti szabad forgalom jogáról és a szabad öröklési jogról csak mint a mai gazdasági rend szükséges alapjairól beszéljenek, addig például *Földes* alapvető gazdaságtani munkájában a tulajdon intézményét keletkezésében teszi vizsgálat tárgyává és nem egy helyütt rámutat azokra a módosulásokra, a melyeket a gazdasági élet szövetén a jogi rend alakulásának változásai okoznának (Társadalmi Gazdaságtan, I. Budapest, 1901. 82-93. lapok.)

Soraink elején mint elismert ténytet említettük meg, hogy társadalmi gazdálkodásunk mai állapota mellett ezen összeműködő gazdálkodás eredménye, a társadalmi termelés tiszta hozadéka, a társadalmi gazdálkodás jövedelme, (a mint röviden ki szoktuk fejezni: a társadalmi jövedelem) a földjáraadék, a tőkekamat, a munkabér és a vállalkozói nyereség alakjában oszlik meg a társadalom tagjait tevő egyes magángazdaságok között. Nyilvánvaló, hogy a mai társadalmi rendre van szükség ennek a megoszlási folyamatnak az előidézéséhez. A mai társadalom magántulajdont ismerő jogi rendjének kell segítségül jönnie ahhoz, hogy egyesek e jövedelmi ágak szerint részesüljenek a gazdálkodásnak, az egyes termelő tényezők összeműködésének eredményében, a termelés hozadékában, a társadalmi jövedelemben és pedig a szerint, hogy minő rész jutott nekik osztályul magukból a termelés tényezőiből. Az a jogi rend, a mely elismeri, megengedi, védi, sőt megkívánja a magántulajdont a termelés eszközei, a föld, a tőke, a munka fölött, az a rend csak következetes marad magához, midőn ugyané tényezők tulajdonosainak megengedi, hogy a termelés eredményében másokat kizárva és ma következetesen azon gazdasági nyomatók szerint részesedjenek, a melyekkel az egyes magángazdaságok a termelés folyamatában szerepeltek.

Ez a fundált jövedelmi ágakra vonatkozólag kézzelfogható. De nem all másként a dolog a nem fundált (munkából eredő) jövedelmi ágakra nézve sem. Ezek sem léteznének, mint majd látni fogjuk, a mai magántulajdoni rend nélkül. A magántulajdoni rend hozta létre az egész mai jövedelemeloszlást.

Köztulajdoni rend mellett a társadalmi termelés eredménye nem oszlanék meg az említett négy alakban. A kommunista államban tehát nem volna sem földjáraadék, sem tőkekamat, sem munkabér, sem vállalkozói nyereség.

A ki a mai tulajdoni rend alapján álló közgazdaságtannak¹ az egyes jövedelmi ágak természetére vonatkozó tanításait ismeri, azt fogja látni, hogy ezzel a kijelentéssel ellentétbe jutottunk a közgazdaságtan nem egy elfogadott tételével.

Vizsgáljuk meg, hogy tényleg a közfelfogással ellentétes dolgot állítottunk-e, s ha az ellentét nézetünk s a közfelfogás között nemcsak látszólagos, hanem valóban fennáll, melyik nézetnek van igaza.

A földjáraadék keletkezésére és mértékére vonatkozólag ma a legáltalánosabban elfogadott magyarázat a Ricardo-Thünen-Cairnes-féle

¹ Nem akarjuk a szokott «tudományos közgazdaságtan» kifejezést használni, mert ezzel a szocialista gazdaságtani irodalom minden termékétől megtagadnók. a tudományosságot. Ez ma már a komoly közgazdaságtannak nem lehet célja.

különbözeti-járadék-elmélet, a melynek lényege tudvalevőleg ez: Nem egyenlő termelési költségekkel termelő földterületek termékei egy piacon értékesítetvén, e termékek egyenlő árt fognak elérni. Az árból ama terület tulajdonosának fog a legtöbb maradni, melynél a termelés költségei a legalacsonyabbak voltak, vagyis a hol a föld a legtermékenyebb volt. Tekintsük akár ezt a magyarázatot, akár a különbözeti járadék-elméletet el nem fogadó Böhm-Bawerk tanítását, a ki a földjáradékot a tartós tőkejavakra vonatkozólag (Zins aus ausdauernden Gütern) kifejtett elméletével magyarázza,¹ vagy akármelyik más földjáradék-elméletet, egy olyat sem fogunk találni, a melyben ne volna a földjáradékról, mint olyan jövedelemről szó, a mely a föld tulajdonosának² jut, a mely ne feltételezné, hogy a föld magántulajdonban legyen. Ez a tulajdonjogi viszony olyannyira lényeges alapja a földjáradék keletkezésének, hogy éppen e miatt gyakran összefolyik a földből való jövedelem és a földjáradék fogalma.

És mégis azt tanítják, hogy a kommunista államban is, a hol tehát a föld nincsen magántulajdonban, van földjáradék. Böhm-Bawerk például kifejezetten azzal érvel³ a maga tőkekamat-elméleie mellett, melylyel a földjáradék fogalmát is magyarázni igyekszik, hogy a szocialisták államában is többet tud ugyanazzal a fáradsággal és tőkével termelni a munkás egy jól termő, mint egy terméketlenebb helyen, a mit tagadni kétségtelenül senki sem fog. Böhm ebből arra következtet, hogy a földjáradék tisztán «gazdasági kategória», melytől a szocialista állam sem szabadul. Téved és vele együtt tévednek mindazok, a kik a földjáradékot, ezt a jövedelemeloszlási jelenséget tisztán gazdasági kategóriának, elemi jelenségnek tartják.

A szocialista államban is különbözőek lesznek a különböző földterületeken a termelés költségei s így különbözők lesznek a tiszta hozadékok. Ezekből azonban egyénekenként megoszlott jövedelem, pedig a földjáradék is ilyen, nem alakul ki. A társadalmi termelés tiszta hozadéka, a jövedelem közjövedelem lesz, a mely nem a mai társadalom magánjogi rendje szerint fog megoszlni, a jelen esetben tehát földjáradék gyanánt a földtulajdonosnak jutni, hanem a képzelt kommunista

¹ Capital und Capitalzins, II Positive Theorie des Capitales. Innsbruck, 1902. 360 – 381. lapok.

² Félreértés kikerülése végett megjegyezzük, hogy ezzel nem állítottuk azt, mintha a földjáradék-elméletek azt tanítanák, hogy a földtulajdonosnak a földből húzott jövedelme azonos volna a földjáradékkal, a mi magától értetődőleg a legritkább esetben fordul csak elő. A tévedés mégis gyakran megesisik. Oka ennek az, a mit a szöveg következő mondatában kifejtünk.

³ Id. m. 395. lap. Jegyzet.

állam akárminő – azt már nem kutatjuk, hogy milyen parancsszava szerint az egyes termelő munkások között kiosztatni. Köztulajdon mellett is többet tud termelni a köz ugyanazon munkával a jobb földön, mint a rosszabbon. De járadék ez esetben nem alakulhat ki, mert – (a Ricardo-féle járadékelméletet véve alapul) – az a szabadforgalom útján a kereslet és kínálat behatása közben a piacon kialakuló árjelenésnek a következménye. Szabad forgalom, kereslet és kínálat, piacz, ár, ezek pedig a kommunista államban mind ismeretlen fogalmak. Az, a mi magántulajdon mellett (mi azt hisszük a Ricardo-Thünen-Cairnes-féle magyarázat szerint) földjáradékká alakul ki, az köztulajdon mellett csak a földre alapított termelésnek speciális esetekben bekövetkező költségkevesblete lehet. Arra sincs semmi támpontunk, hogy ezt a költségkíméletet mértékileg egyenlőnek tekinthessük a magántulajdon mellett kialakuló járadék mérvével, mert a költségkímélés csak a termelő tényezők produktivitásának, a járadék pedig ezenkívül még az áralakulásnak is a függvénye.

Azoknak a szocialistáknak tévedését is a Böhméhez hasonló felfogásukban látjuk, a kik, mint különösen Henry George ¹ is, a föld közössé tételében találják a társadalmi kérdés megoldásának legelső és legjobban megvalósítható eszközét, s a kik éppen e célból olyan egyetlen adót javasolnak, mely a földjáradékot annyira terhelje meg, hogy az fölemésztdjék. A míg a szabad forgalom, a piacz és a szabad áralakulás nem fog megszűnni, semmiféle, még oly magas, a földbirtokra vetett adó sem fogja a földjáradékot megszüntethetni. Mert akár mekkora legyen is a single-tax terhe, e magas megterhelés mellett is lesz mindig különbözet az egyes területek termelési költségei között, a mi szabad áralakulás mellett okvetetlenül járadékalakulásra vezet. Bármennyire emeltessék is az adó tétele, azt a földtulajdonos termelési költségnek fogja tekinteni, a melyet szabad forgalom mellett nem fog késni a társadalom részéről nélkülözhetetlen termékeinek vevőire áthárítani. A single-tax fennálló magántulajdoni rendszer és szabad forgalom esetén még akkor sem szüntethetné meg a földjáradékot, ha az adó a a különböző földterületekre különböző termékenységük szerint különböző, a rajtuk mutakozó járadék mérvének megfelelő tételekben vettetének is ki. A tiszta járadék mérvét kipuhatolni ugyanis előre fölöttébb

¹ Progress und Poverty, New-York, 1879. A német kiadás után idézek: Fortschritt und Armuth. Eine Untersuchung über die Ursache der industriellen Krisen und der Zunahme der Armuth bei zunehmendem Reichthum. Deutsch von C. D. F. Gütschow. Berlin, 1881. 289-418. lapok. – The Science of Political Economy. New-York, 1898. 355-356. lapok. – A single-tax physiokrata ízű eszméjét először lásd: *Wolkoff*, Opuscule sur la rente foncière. 1854.

bajos.¹ Igen nehéz a földművelés egész jövedelméből kiszakítva, előre pontosan megállapítani azt a részt, mely az összjövedelemből a föld járadékára esik, egyfelől éppen a mindenkori áralakulások előre való ismerhetetlen volta miatt (ezeknek függvénye a járadék), de meg másfelől azért is, mivel a jobban termő terület a nagyobb adóban rejlő terhet aránylag is könnyebben viselné el, mint a rosszabb. A jobban termő földnél tudvalevőleg még távolabb állunk a hozadék növelhetőségének határától (gondoljunk itt az ameliorációkra, stb., a melyekkel a csökkenő hozadékképesség törvényének uralma mellett is növelhetjük a földművelés hozadékát), mint a rosszabbul termőnél, melynél a hiányzó természeti ingyenes erő pótlása aránytalanul nagyobb áldozattal járna. Az ingyenes termelő erők nyomatakának arányát pedig meghatározni éppen olyan bajos, mint a mennyire lehetetlen megmondani a jövő áralakulást. Éppen ezért a termelés feltételeiben mutatkozó aránytalanságot kiegyenlíteni annyira bajos volna, hogy daczára az adóval véghezvitt minden kiegyenlítő törekvésnek, mégis maradna fenn valamelyes különbség az egyes területek termelő költségei között, a mi – mint már többször említettük szabadforgalom mellett teljesen elég ahhoz, hogy földjáradék álljon elő.

A mint a földjáradékra nézve azt láttuk, hogy a magántulajdoni rend e jelenségnek nemcsak alapfeltétele, hanem, hogy ilyen jogi rend mellett azt megszüntetni sem lehet, éppen úgy tapasztalhatjuk ezt a második fundált jövedelmi ágra, a tőkekamatra nézve.

A tőkekamatot a közgazdaságtan még többféleképen magyarázza, mint a földjáradékot. De akármelyik magyarázatot tekintjük is, mindegyik egyformán kiemeli, hogy a kamat a tőke után járó az a jutalom, a mely a tőke tulajdonosának jut. Csak azt a módot, a mely szerint ez a kamat létrejön, magyarázzák különbözőképen. A termelékenységi elméletek (Roscher, Carey, Thünen, Wieser) azt hirdetik, hogy a tőkejószágok új jószágelőállító képességgel vannak felruházva. A használati elméletek (Hermann, Knies, Menger) szerint a tőketulajdonos azért húz kamatot, mert a tőkejószág használatát másoknak átengedi; míg a takarékosági elmélet (Senior) szerint azért áll elő kamat, mert a tőketulajdonos tőkejószágát használatától magát megfosztja és ez a megtartóztatás jutalmát kivan. A munkaelmélet (különösen James

¹ *Philippovich* azt mondja: Da die Grundrente aber nicht selbständig zu erfassen, sondern in der Gesamtgröße des Bodenertrags enthalten ist, der auch zugleich Arbeits- und Kapitalersatz enthält, ist ein solcher Vorschlag praktisch unausführbar. – Grundriss der politischen Oekonomie. 1. Freiburg, 1899. 296. lap. Mi elméletileg sem látjuk a George-féle eszmét elfogadhatónak.

Mill) a klasszikusok felfogására támaszkodva, kik a tőke hozadékát a vállalkozó nyereségével összefolyva vették csak észre, a tőkekamatot a tőkés speciális munkája eredményének mondja. Nem nagyon tér el ettől a tanszék-szocialisták felfogása (Wagner, Schäffle), a kik a tőkekamatban a tőkés által végzett tőkegyűjtésnek és rendelkezésre bocsátásnak jutalmát látják. Maguk a szocialisták (Rodbertus, Marx) szerint a kamat úgy áll elő, hogy a termelés során a tőkés megfosztja a munkást attól, a mi a gazdálkodás törvényei szerint az övé volna. Megemlítjük Böhm-Bawerk híres időelméletét is, mely szerint a tőkekamat oka az az értékbeli különbség, mely a jelenleg is használható és a csak jövőben rendelkezésre kerülő jóságok között tulajdonosukra nézve fennáll.

A hány nevesebb író, szinte annyiféle magyarázata van a tőkekamat keletkezésének. De a termelékenységi elmélet csak úgy a tőkejóság tulajdonosának jutalmát, illetve tulajdonjogának folyományát látja a tőkekamatban, mint a használati vagy mint a takarékosági-megtartóztatási elmélet, vagy mint a munkaelmélet (ide értve a szocialistákét is), vagy mint akár az időelmélet. Az ellentétes magyarázatoknak ez a közös kiinduló pontja is elég bizonyíték a mellett, hogy a tőkekamat jelenségének is éppen úgy alapja a magántulajdoni rend, mint a földjáraadéknak.

De nemcsak alapja, hanem létrehozója is. A mint a földjáraadékat, mint kimutatni igyekeztünk, a mai társadalmi gazdálkodás elfogadott vagyoni jogi rendje hozza létre, éppen úgy a tőkekamatot is ez teremti meg. A tőkejóságok (jóságkészlet és munkaeszközök) tőketulajdonosága éppen úgy tényezője (ha nem is ingyenes tényezője) a termelésnek, mint a föld termő ereje. Ez a tőketulajdonoság részt vesztevélegesen irányban a termelés hozadékának előállításában. A társadalmi termelés folytán előálló hozadékból, mint a társadalom jövedelméből a termelésben résztvevő tőkejóság tulajdonosa minden közvetlen munka nélkül pusztán e tőketulajdonosággal bíró jóság felett való, elismert és a mai jogrend által védett magántulajdona, rendelkezési joga folytán kivan részt. Akárminő gazdaságtani elmélettel igyekezzünk is indokolni a tőkekamatot, gazdaságtanilag szigorúan és tisztán igazolni csak a tőke hozadékképességét, a termelés folytán előálló hozadékot, vagy Böhm elmélete szerint a jelenlegi és jövőbeli jóság közti értékkülönbséget tudjuk. De hogy az a hozadék, az az értékkülönbség az egyes magángazdaság jövedelmévé váljék, magára öltse a kamat alakját, ahhoz a magántulajdoni rend szükséges, amely miként magántulajdonba helyezte a földet, éppen úgy magántulajdont ismert el a tőkejóságok fölött.

Egy orosz író, Tugan-Baranowsky Mihály, a kinek az angol kereskedelmi válságokról irt munkája néhány évvel ezelőtt német nyelven is megjelent,¹ (a mely munkában mellesleg mondva, nem közönséges elméellel vizsgálja a válságok igen nehéz kérdését), egyebek közt Marx válságelméletét fejtegetve, rátér a szocialisták tőke- és tőkekamat elméletének bonczolására is. Rodbertussal is foglalkozik és mint mindenki, a kinek sikerült e nagy szellem gondolkörébe igazán behatolni, nem késik értékesíteni a tőkekamat lényegének megfejtése közben sem azt, a mit ettől a mesterétől tanult. Rodbertus szerint kettő kell ahhoz, hogy kamat álljon elő. Munka, mely többet állít elő, mint a mennyj a munka folytathatásához szükséges és olyan jogi berendezés, mely ezt a többletet a munkástól egészben vagy részben elvonja és ezt az elvont részt másoknak juttatja, a nélkül, hogy azok e többletért közvetlenül dolgoznának.³

Tugan-Baranowsky nem szocialista. Velünk együtt ő sem ismeri el, hogy az említett többlet a termelésnél közreműködő csak egy tényezőnek, a munkának volna eredménye, de semmi oka sincs arra, hogy Rodbertus tétele második részének az igazságát tagadja. Annál kevésbbé látunk erre okot mi, a kiknek felfogása mindenben egyezik, a mondott tétel második részével, különösen ha eltekintünk annak a tőkés ellen kihegyezett életől, mely szerint ennek a jövedelme *mindenesetre a munkástól* vétetnék el. Tugan-Baranowskyval együtt mi is hangsúlyozzuk a tőkejószágok termelő szerepét. De vele együtt látjuk azt is, hogy bizonyos jogi rendre, a magántulajdon rendjére van szükség ahhoz, hogy a tőkejószágok tulajdonosai minden munka nélkül részesedjenek a termelés eredményében, csak azért, mert az adott időpontban e tényezőknek ők vannak a birtokában. Hozzáteszszük itt mindjárt azt is, hogy ez a tulajdoni rend arra is képesíti a tőkejószágok tulajdonosait, hogy a termelés eredményében a sajátjukul elismert tőkejószágokra arányosan eső hozadékhányadnál esetleg nagyobb mértékben is részesedjenek. Ez az eset akkor fog előállani, ha a különböző termelő tényezők tulajdonosai közül ők vannak kedvezőbb gazdasági helyzetben, ők tudnak az osztozkodásnál nagyobb nyomatókkal fellépni. Ez pedig a rendes körülmény, hiszen éppen ők urai annak a jószágkészletnek, a mely nélkül a munkás termelni nem tud, azonkívül ők értékesítik a termelt jószágokat a piacon, ők húzhatják tehát első sorban hasznát az előnyös áralakulásnak. Mert tudvalévő és ezt

¹ Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena, 1901.

² Rodbertus ezt a Kirchmannhoz intézett második levélben mondja: Zur Beleuchtung der socialen Frage. I. Berlin 1875. 33. lap.

már mi is többször említettük, hogy a piac, a termelt jóságok becserélése visz az egyéni jövedelem kialakulásához.¹

Ha áll az, hogy a magántulajdoni rend hozza létre, mint ezt a földjára nézve már láttuk, a tőkeamatot is mint külön gazdasági jelenséget, igaznak kell lenni annak is, hogy a magántulajdoni rend nélkül sem képzelhető tőkeamat. A földjára nézve ezt már beigazoltuk.

Éppen oly természetes ez a tőkeamatra nézve. A kommunista államban, a mely nem ismer magántulajdont a tőkejóságok fölött, csak úgy, mint a mi mai társadalmunkban eredményesebb lesz az a termelés, mely tőkejóságok segédelmével történik annál, mely tőkejóságok nélkül folytatódik. De a kommunista államban a termelés egész hozadéka együtt marad és a közé lesz, a mely azt a neki tetsző módon fogja felosztani a köz tagjai között vagy további termelésre fogja azt fordítani. Ebben az államban egyáltalán nincs mai értelemben vett jövedelemelosztás. Csak azért nincsen, mert nincsen meg ennek a szükséges logikai előzménye, a szabad forgalom, a piac, a szabad áralakulás sem. Nincs tehát a mai értelemben vett megosztott jövedelem sem. Nem lévén pedig a több, a megosztott társadalmi jövedelem, nem lehet a kevesebb, a rész, a tőkeamat sem.

Olyan természetesnek és egyszerűnek látszik mindez előttünk, és reméljük, az olvasó előtt is, hogy a szíves olvasó valószínűleg velünk együtt fog csodálkozni, ha azt hallja, hogy a tőkeamat kérdésével foglalkozó írók legnagyobb része ezt nem vallja így, hanem, hogy az írók kamatelméleteiket éppen azért alkották meg, hogy a tőkeamat létét gazdaságtanilag, a tőkeamatot pusztán gazdasági alapon indokolják. A tőkeamatelméletek legkiválóbb monográfusa, Böhm-Bawerk is abban látja a maga időelméletének nagy jelentőségét, hogy nézete szerint ez az elmélet a szocializmusnak a tőkeamat ellen intézett minden támadása ellen védő pajzsul szolgál. Határozottan kiemeli, hogy azon különbségnek hangsúlyozásával, mely a jelenlegi és a jövőbeli jóságok értéke között fennáll, (mint tudvalevő, ez a

¹ Ezzel a tőkeamatot, mint az egész jövedelemelosztás tényét a gazdasági élet törvényeinek körén kívül eső ténynyel indokoljuk meg. «Wir haben also die Profittheorie von jeglichem Zusammenhang mit der Werttheorie befreit», mint *Tugan-Baranowsky* mondja (id. m: 226. lap). Ugyanő rámutat arra az érdekes tényre is, hogy mint a gazdaságtannak annyi igaz tételét, ezt a megoldást is először már *Ricardo* hangoztatta Mac Culloch-hoz intézett egyik levelében: «After all the great questions of Rent, Wages and Profits must be explained by the proportions in which the whole produce is divided between landlords, capitalists and labourers, and which are not essentially connected with the doctrine of value». Letters of D. Ricardo to J. R. Mc. Culloch, New-York 1895. 72. lap, idézve ugyanott.

magva az ő kamatelméletének), be van bizonyítva, hogy a tőkekamat nem történelmi-jogi, hanem tisztán gazdasági kategória, melynek éppen ezért a szocialisták államában is mutatkozni kell. Elismeri, hogy a szocialista állam a járadékosok személyében, valamint a járadékok mértékében hozhat létre változásokat, de így folytatja: «in der That-sache, dass die Eigenthümer der Gegenwartware bei dem Umsätze gegen Zukunftsware ein Aufgeld erzielen, ändert sie nichts und kann sie nichts ändern».¹

Téves felfogását nem menti, csak magyarázza az, hogy ő szocialista államban is beszél tulajdonosról, holott a köztulajdon rendje mellett a munkásnak (erre történik vonatkozás a fenti idézet «Eigenthümer-szavában) munkája fölött sincs egyéni tulajdona. Köztulajdon mellett éppen úgy nincs kamat, mint a hogy nincsen a Robinson gazdálkodásában. (Böhm ezt is vitatja).² Csak azért nincsen, mivel egyik esetben sincs szabad forgalom, mely mellett az kialakulhatna. Szabad forgalom pedig a szocialista államban azért nincs, mert nincs magántulajdon és így nincsen szabad rendelkezési jog a jószágok fölött, Robinson állapotában pedig azért nincsen, mert itt egyfelől a gazdálkodás teljesen elszigetelt, másfelől pedig a tulajdonnak semmi korlátja sincsen.³

Böhm-Bawerk nagyon éles elméjű, de téves kiindulású fejtegetései jellemzők a gazdaságtannak arra az irányzatára, mely a gazdasági jelenségek vizsgálatánál a társadalom jogi berendezését következetesen figyelmen kívül hagyja.⁴

A fundált jövedelmi ágak, földjáradék és tőkekamat, az eddigiek tanúságaként a magántulajdoni vagyoni jogi rendben bírják létrehozó alapjukat. A jogi rend azonban ezeknek nem azért megalkotója, mert

¹ Capital und Capitalzins, II. Innsbruck, 1902. 396. lap.

² Ugyanott.

³ Böhm-Bawerk tulajdonképpen nem beszél kommunista, hanem csak szocialista államról, a melyben a jószágok bizonyos fajára állhat fönn magántulajdon. Erre a tulajdoni rendre szüksége van, hogy a maga időelméletével megoldhassa a tőkekamat fogalmát. Még jobban bizonyítja ezt az, hogy szerinte a tőkekamat a szocialista államban is akkor fog különösen mutatkozni, «wenn die socialistische Gesellschaft nicht als eine einheitliche Gemeinschaft, sondern als System selbständiger Gruppenwirtschaften organisirt wäre.» u. ott: 395. lap.

⁴ Schmoller, a ki pedig a Böhm-féle tőkekamatelmélet elméleti igazságát elfogadja, (mi azt mondanók, hogy ez az elmélet jól ír le egy létező tény, a nélkül, hogy annak eredetét magyarázná), így szói: «Der Verfasser glaubt wohl selbst nicht, dass er mit dieser an sich ganz richtigen Ausführung die Vorstellungen der Volksmassen getroffen habe, die praktisch seit Jahrtausenden zur Kapitalrente geführt und den Zins im Rechtsbewusstsein gerechtfertigt haben. – Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Zweiter Theil. Leipzig, 1904. 206. lap.

földjára és tőkekamat a vagyonhoz fűződnek, a vagyomból folynak abból a vagyomból, a mely éppen a jogi rendezés tárgya lesz. Hanem, mint láttuk, azon sokkal általánosabb és mélyebb oknál fogva, a mely miatt az egész mai jövedelemeloszlás csak a mai szabad forgalom, a mai magántulajdoni rend mellett jöhet létre. Ez létesít osztozkodó gazdaságokat és ez hozza a gazdasági élet azon szabadforgalmi jelenségeit is létre, a melyeknek segítségével a megosztott jövedelem mértéküleg kialakul.

Nemcsak a fundált, de a nem fundált jövedelmi ágaknak, különösen a munkabérnek is a mai gazdálkodó társadalom magántulajdoni vagyoni jogi rendjében rejlik az oka. Magántulajdoni jogrend mellett a szabad gazdálkodás elvét valló társadalomban a munkás épp úgy ura a maga munkájának, mint a tőkés tőkénének. A részesedés alapja tehát itt is a tulajdon.

A természetes munkabér¹ fogalmát és mértékét is úgy szokás meghatározni, hogy arra a részre mutatnak rá, mely a termelés eredményéből a termelésnél közreműködött munka aránylagos jutalma fejében a munkának jut és a mely rész fölött a munkás, mint sajátja fölött szabadon rendelkezhetik. A munkabér e szerint a végzett munka jutalma fejében a megosztott társadalmi jövedelemből a munkásnak jutó rész.² Ricardo és vele az angol klasszikusokat követő irányzat a munkabér mértékét a munka termelési költségeiben találja,³ a határhaszon-elmélet, nemkülönben a szocializmus a termeivény értékét tekintik a munkabér mértékénél. Az utóbbi az egész termelvény értékét, az előbbi a termelvénynek csak azon részéét, a mely a termelésnél közreműködött munka nyomatékára esik, és pedig azon munkáéra, a mely a piacon még szükséges utolsó jószágkelem előállítására megkívántatott.

A termelési-költségelmélet szerint sem függ a munkabér, annak jelentkezése és kialakulásának mérve pusztán a gazdasági életnek akárminő jogi rend mellett folyó hullámzásától. A termelési-költségelmélet is elismeri, hogy a magántulajdoni jogi rend és ennek folyománya a szabad szerződési jog teszi azt lehetővé, hogy a munkás a munkája fejében neki jutott jövedelemnek ura legyen és hogy a tőkés termel-

¹ *Földes* ezt *elvont munkabér*-nek nevezi. Társadalmi Gazdaságtan I. Budapest, 1901. 364. lap.

³ *Philippovich* szerint: Der Arbeitslohn ist ein für die Überlassung der Arbeitskraft bezahltes Entgelt. Grundriss der Politischen Oekonomie, I. Freiburg, 1899. 303. lap.

⁴ *Smith* kettős munkabérelmélete csak egyik alakjában vezet ahhoz a munkabérelmélethez, a melyet rendszeren a klasszikus iskolának mondunk.

sebe a munkát mint szükséges termelő tényezőt bekapcsolja. A termelvény értékéből kiinduló munkabérelmélet pedig a kialakuló munkabér logikai előzményeinek tekinti a piacot, a forgalmat, az árt, tehát a magántulajdoni vagyoni renden felépült gazdasági berendezéseket. A mint ezek a berendezések teszik lehetővé, hogy a tőkés tőkéje után kamatot, a földtulajdonos földjének termő ereje után járadékot kapjon, úgy a magántulajdon elvének a munkára való kiterjesztése kell ahhoz is, hogy a munkás részt kérjen és kapjon maga számára azon társadalmi termelés eredményéből, a melyben részt vett.

A rabszolgaság rendszere mellett a tulajdoni elv éppen a munkára vonatkozólag nincs elismerve, ott a munkás nem tulajdonosa munkájának úgy, mint pl. a szabad gazdálkodás rendszere mellett. Éppen ezért ott munkabérről nem is beszélhetünk. De meg van a rabszolgaság rendszere mellett is a fizikai összetartozás a munkás és munkája között, a melynél fogva jogilag ugyan nem, de fizikailag a rabszolga rendelkezik saját munkaereje fölött. Ezt a munkaerőt pedig elő kell állítani, fenn kell tartani. Ezek az előállítási költségek teszik majd ki azt a részét a vállalkozó termelési költségeinek, a mely egyébként a munkabérekre esnék. Ez a rész azonban ily viszonyok mellett láthatólag is csak termelési költség marad, munkabér-alakot, mert nincs elismerve a munkára való tulajdonjog, nem ölt. A munkásnak fizetendő összeg, a mely a vállalkozó magángazdasági szempontjából mindig termelési költség lesz, csak a magántulajdon eszméjének a munkára is kiterjesztett rendszere mellett fog a társadalom gazdálkodásában mint külön jövedelmi ág, mint munkabér szerepelni.

Ha a természetes munkabérré nézve áll az, hogy csak a társadalom gazdálkodásának magántulajdoni jogrend mellett üzött esetben fordulhat elő, még inkább fog ugyanez állani a piaci munkabérré nézve, de még inkább a munkabérnek azon alakjára vonatkozólag, a mely tulajdonképpen munkásbérnek nevezetik. A magántulajdon rendszerén alapuló gazdálkodás mellett a termelő esetek túlnyomó számában – ez éppen a társadalmi szempontból a munkásosztályra nézve jellemző körülmény – a munkás a munka eszközeinek tulajdonosával szerződni kénytelen. A két szerződő fél gazdasági ereje s így az a nyomaték, a melylyel a szerződés megkötésénél egymással szemben felléphetnek, nem egyenlő. A vagyoni erőre támaszkodó gazdaság, az, amelynek a munka eszközeiül szolgáló jószágok tulajdonát teszik, mindig nagyobb erőt tud kifejteni a maga érdekében a szerződés kötésénél, de végrehajtásánál is, mint a másik, mely a maga vagyontalansága miatt ezt a szerződést éppen keresni kénytelen. A mint Földes jól mondja: «Ha a két csoport különböző gazdasági erővel

bír, akkor a termelvény értékének megosztása akkép fog történni, hogy a gyengébb fél az őt megillető jövedelemnek egy részétől megfosztatik.»¹ Minthogy a két szerződő fél gazdasági ereje mindig különböző s ott, ahol eredményes vállalkozás folyik, mindig a tőkével rendelkező fél ereje nagyobb,² (az erő abban a tőketulajdonban rejlik, amely nélkül a vállalkozás nem volna eredményes), a munkabér a nagyságára kiható egyéb tényezők mellett mindig attól is fog függeni, hogy mit hajlandó a tőkés a munkásnak juttatni. Az ilyen viszonyok mellett kialakult munkabért nevezzük munkásbértnek. Ez a munkásbér tehát, bár gazdaságilag a munkabér nem függvénye a tőkekamatnak³ (lehetséges, mint tudjuk, hogy tőkekamat és munkabér együtt emelkedjék vagy essék, de lehetséges az is, hogy a tőkekamat emelkedése mellett essék a munkabér, vagy viszont) a magántulajdoni rend alapján mégis függni fog nem ugyan a tőkekamattól, de a vagyoni erőre támaszkodó nagyobb gazdasági hatalomtól.

A magántulajdoni jogi rend tehát nemcsak megalkotja, létrehozza a munkabér kategóriáját a többi megosztott jövedelmi ág mellett, de annak (különösen tényleges alakjának a munkásbértnek) mérvére is alakítólag hat ki.⁴

A megosztott társadalmi jövedelem összes ágai között a munkabér látszik leginkább olyannak, amely nem volna szükségképpen! következménye a magántulajdoni rendnek. Ebben a téves felfogásban könnyen megerősíthet az, amit gyakran hallunk, hogy a szocializmus az összes jövedelmi ágak közül csak a munkabért ismeri el, és csak ezt tartaná fenn. E szerint a szocializmus államában mint jövedelmi alak csak a munkabér szerepelne. Ez tévedés. A szocialisztikus elveket következetesen és teljesen megvalósító társadalomban, a kommunista államban nem volna munkabér sem, éppen úgy nem, mint ahogy nem volna jövedelem sem a mai értelemben és mint ahogy nem volna

¹ Társadalmi Gazdaságtan, I. Budapest, 1901. 341. lap.

² Abban már nem értünk földessel egyet, hogy a gyengébb fél lehet a tőkés is. U. ott.

³ Ezt Marx is elismeri: «Finden Variationen (t. i. a «konstans» tőkében) statt, sei es in Folge von Oekonomie des konstanten Kapitals, sei es in Folge von Preisschwankungen des Rohstoffs, so afficiren sie stets die Profitrate, auch wenn sie den Arbeitslohn .. ganz unberührt lassen.» Das Kapital. Dritter Band. Erster Theil. Hamburg, 1894. 81. lap. Ez a kijelentés persze részben ellentétben van a «Profitrate» Marx által vitatott csökkenő irányzatának törvényével. (Ezt Tugan B. is említi.)

⁴ Megint arra utalunk, amit föntebb (40. lap.) Ricardo egy nyilatkozatában a vagyoni nyomaték megosztó szerepéről hallottunk. A munkabér mint megosztott jövedelmi alak leginkább kerül a vagyoni nyomaték alakító hatalma alá.

egyáltalán magángazdálkodás, ennek fogyasztó oldala, magánháztartás sem. De a szocialista állam, a mely csak a termelés tényezőit venné el a magántulajdon elől és a gazdálkodás fogyasztó, háztartási oldalát a magánosok rendelkezése alatt hagyná, szintén nem ismerné a munkabér kategóriáját. Ez az állam az egyes gazdaságok között a társadalmi termelés egész eredményét osztaná meg. Mellékes, hogy minő elvek szerint. Az egyes itt a termelésben való részvétele alapján részesednék az egész termelés hozadékában. Ebben a hozadékban pedig mindhárom termelő tényező eredménye együtt szerepelne. Az egyes osztozkodók tehát részesednének pl. a föld hozadékában akkor is, ha közvetlenül éppen nem vettek is részt a föld termő erejére alapított termelésben. A szocialista államban az egyesek államilag megszabott és csak személyes fogyasztó célra szolgálható jövedelme jutalék volna a társadalom termelésének egész hozadékából. Ez a jutalék nem csak mérvét tekintve lehetne jóval több, de keletkezési alapját nézve is okvetetlenül sokkal összetettebb jelenség volna, mint a mai munkabér. Ha a szocialista állam tagjait munkásoknak neveznök, akkor lehetne e jutalékukat munkásbérnek nevezni; de persze akkor is egészen mást kellene alatta érteni, mint a mai munkásbér alatt. A szocialista állam tagjainak nem a munkájuk bérét fizetné meg, hanem jutalékot adna nekik a szervezett termelés hozadékából.¹

Ha helyesen fejtjük meg a vállalkozói nyereség természetét, éppen olyan világosan fog elénk állani, hogy ez a jövedelmi ág is a magántulajdoni jogi rendben bírja létezésének okát, mint ahogy ezt a földjáradékra, tőkekamatra és munkabérre vonatkozólag láttuk. A megosztott társadalmi jövedelem negyedik ága, a vállalkozó jövedelme részben munkabértermészetű jutalom, a mely a vállalkozónak magasabb rangú szellemi munkájáért jár. E munkát a vállalkozó a tőke és a föld tulajdonosa helyett végzi s ezért azok neki a magántulajdoni rend mellett üzött gazdálkodás elvei szerint jutalmat adnak. Ez a vállalkozói bér azonban csak egyik része a vállalkozó jövedelmének. A másik rész, a vállalkozó tulajdonképeni nyeresége azon alapszik,

¹ Hogy a jutalék hogyan számíthatnék, az éppen a «jövő zenéjének» legnehezebb problémája. V. ö: *Wagner*: «Man speculirt aber über die Frage: ob Jedem nach seinen Bedürfnissen oder Jedem nach seiner Leistung ein Antheil am Ertrage zu gewähren und etwa Jedem nach seinen Fähigkeiten auch ein Antheil an der Arbeit zu übertragen sei .. Jedenfalls ergibt sich, dass bei einem Vertheilungssystem nach dem Prinzip autoritativer Zuteilung immer nothwendig dieselben grundsätzlichen Streitfragen auftauchen, welche dann auch wie ein rother Faden die ganze socialistische Litteratur, soweit sie sich mit dem Vertheilungsproblem beschäftigt, durchziehen. Grundlegung der politischen Oekonomie, 1. 2. Leipzig, 1893. 673. lap.

hogy a vállalkozó a reá bízott termelő tényezőkkel azok átlagos termelékenységénél többet tud előállítani.² Ennek a többletnek a magántulajdoni rend alapján ő marad a tulajdonosa. A földbirtokos és tőkés ugyanis a termelés eszközeit a magántulajdoni elvek szerint előre kikötött jutalom ellenében szerződészerűleg engedi át a vállalkozónak, a kinek a gazdálkodáshoz szükséges vagyoni alapja nincsen, de van vállalkozói képessége. Ennek a képességnek a jutalma az egész vállalkozói jövedelem. Ez a jövedelem tehát részben munkajutalom, részben járadéktermészetű jövedelem. Mértékére tehát azok a tényezők hatnak ki, a melyek egyfelől a munkabért, másfelől a járadékalakulást befolyásolják. E kettős tényezők összeolvadása a vállalkozói nyereségben egy sajátos járadéktermészetű munkajutalmat alakít ki.

Hogy azonban ezek a tényezők szabadon érvényesülhessenek s így vállalkozói nyereség keletkezhessek, ahhoz, mint már a járadékszerű jövedelemágagnál és a munkajövedelemnél egyenkint kimutattuk volt, a gazdálkodó társadalomnak olyan alakú jogi rendre van szüksége, a mely a magántulajdont elismeri. E tétel igazságának közelebbi elemzése az eddigiek után fölösleges. Csak ismétlésére vezetne annak, a mit az eddig említett három jövedelemmegosztási ágánál a termelő tényezőknek a társadalmi jövedelem gyanánt megosztandó hozadék létrehozásánál játszott gazdasági szerepéről elmondottunk. A vállalkozó jutalmának kialakulásánál ugyanis mint tudva lévő, nem szerepel olyan külön önálló termelő tényező, a melynek gazdasági szerepét eddig még nem vizsgáltuk volna. Nyomatékkal mutatunk rá éppen ezért csak az előbbieken alapján itt is arra, hogy a három termelő tényező a vállalkozói nyereség létrehozásánál sem tekinthet el egy bizonyos jogi rendtől, a mely mint láttuk, éppen a mi mai társadalmunk magántulajdoni rendje.

A vállalkozói nyereség mint külön jövedelmi ág tehát éppen úgy nem elemi gazdasági jelenség, mint a hogy nem az a földjáradék, a tőkekamat vagy a munkabér.

Az eddigiekben egy-két nem lényegtelen igazságra bukkantunk rá. Ezeket, mielőtt tovább mennénk, összegeznünk kell.

Láttuk, hogy a társadalmi termelés hozadéka mennyiségileg egyformán alakulhat ki bármiféle jogi rend mellett. Ezt úgy fejeztük ki, hogy egyebek közt a termelés is elemi gazdasági jelenség. De láttuk a következőket is: Ahhoz már a mai társadalom magántulajdoni jogi rendje szükséges, hogy a társadalmi termelés hozadékában, mint

³ L. *Philippovich*, Grundriss der politischen Oekonomie, I. Freiburg, 1899. 281. lap.

jövedelemben az egyes magángazdaságok az egyes jövedelmi ágak képében osztozkodhassanak. Láttuk, hogy e jövedelmi ágak meg sem jelennek a társadalomban magántulajdoni jogi rend nélkül.

Ebből a következők folynak:

Az, a mi a magántulajdoni rend mellett a társadalomban a négy jövedelmi ág képében megoszlik, az ugyanebben a mennyiségben megjelenhetik más, pl. köztulajdoni vagyoni jogi rend mellett is. De az utóbbi esetben ez a megjelent jószágmenyiség csak hozadék lesz; nem válik jövedelemmé, még kevésbé megoszlott jövedelemmé. A társadalom termelésének tiszta hozadéka és társadalmi jövedelem, ez a két dolog mennyiségileg fedi egymást. Fogalmilag mégis nagyon különbözők éppen azon gyakorlati következményeknél fogva, a melyek a jövedelem fogalmához a társadalomban fűződnek, tehát a megosztásnál fogva. Nem pusztán a kifejezések közt válogató szörszálhasogatás tehát, ha a két fogalmat egymástól nagyon élesen meg akarjuk különböztetni s mindkettőt csak a maga helyén, tehát a jövedelem fogalmát csak a magántulajdoni rend szerint gazdálkodó társadalomban akarjuk alkalmazni. Hogy az ilyen megkülönböztetésre szükség van, azt bizonyítják azok a tévedések, melyek tüstént előállnak, ha a két fogalom közti éles választó vonalat figyelmen kívül hagyjuk. Böhm-Bawerk például látja, hogy a köztulajdoni rendjét elfogadott államban is termel a társadalom. De a mikor nem nevezi e termelés eredményét egyszerűen a tárgyi kifejezéssel hozadéknak, az első lépést teszi azon hibája felé, melylyel be akarja igazolni, hogy a tőkeamat is minden jogi rendtől független gazdasági kategória.¹ Ugyanaz a tévedés vezet, mint láttuk, Henry George-ot oda, hogy a szocialista államban is beszéljen földjáraadékról, illetve, hogy azt magántulajdoni rend mellett is megszüntethetőnek tartsa.

Egy másik tény, a melyre az eddigiek eredményeként rá akarunk mutatni, a következő:

Az elemi jelenségekről azt tapasztaltuk, hogy ezek akárminő jogi rend mellett egyaránt létrejöhetnek, mert ezeket csupán a gazdasági élet törvényei, pszichikai és gazdasági mozzanatok alkotják meg. Nincs ugyan rájuk sem minden hatás nélkül a jogi rend. A gazdasági mozzanatok során kialakult elemi jelenség rövidebb vagy hosszabb ideig, szűkebb vagy tágabb körben mutatkozik a szerint, a mint érvé-

¹ Die tägliche Erfahrung zeigt, dass die Profitrate bedeutende Schwankungen erfährt, ganz abhängig von den technischen Bedingungen des Produktionsprozesses. Der Profit ist ein soziales Phänomen, welches nicht auf rein technische Momente zurückgeführt werden kann. *Tugan-Baranowsky*, id. m.: 227, lap.

nyesülésének kevésbé vagy jobban kedvez egyebek mellett a gazdasági életnek jogi rend alkotta berendezése is. A szükségletérzet például, a mely mint láttuk, elemi jelenség, minden jogi rendtől függetlenül keletkezik, de hogy ennek az érzetnek köre mekkora, arra egyéb tényezők mellett a jogi rendnek is lehet, mint ezt szintén láttuk, kihatása. A termelés törvényei például tisztán gazdaságiak, elemiek. E törvények hatása alatt bárminő jogi rend mellett egyformán áll elő a társadalomban a jószágtermelő folyamat. De a termelés eredményességére, mint láttuk, a mindenkor különböző jogi rendnek (kötött vagy szabad munkarendszer, stb.) lehet közvetett befolyása.

Szóval a jogi rend nem alkotja meg ezeket a jelenségeket; nincsen is szükség a jogi rendre ahhoz, hogy ezek a jelenségek előálljanak. A jogi rend nem megalkotó, constitutív eleme ezen jelenségeknek, a melyeket elemieknek mondtunk. De megalakulásuk után, mely tisztán gazdasági törvények hatásaként történik, befolyhatik a jogi rend ezekre a jelenségekre is. E befolyás eredménye pedig az lesz, hogy azok hatásaikat a gazdasági életben kevésbé nagy erővel vagy tökéletesebben érvényesíthetik. Ezeknél a jelenségeknél a gazdasági élet elemi, oekonomiai rendje az első életre hívó mozzanat, a jogi rendezés hatása csak a függelék.

Éppen fordítva van ez az utóbb tárgyalt megosztási tüneményeknél. Ezeket a jogi rend, közelebből a magántulajdon jogi rendje hívja életre, alkotja meg. Ezeknél a gazdasági jelenség constitutív eleme gyanánt szerepel a magántulajdoni jogi berendezés. Ezeknél a jelenség további kialakításánál (az egyes jövedelemágak nagyságának megalkotásánál) a gazdasági törvényszerűség csak akkor kezd hatni, mikor e hatások nyilvánulására már előkészítette a talajt a társadalom jogi berendezése. A megosztás jelenségeinél tehát szemben az elemi jelenségekkel a gazdasági és jogi ható tényezők szereplésének sorrendje megváltozik. Kialakulásuk közben előbb hat rájuk a jogi, csak azután a gazdasági élet törvényszerűsége. Jól láthatjuk ezt minden egyes jövedelemelosztási ág kialakulásánál. Ezt, t. i. a mértékileg is meghatározott egyes jövedelmek formálódását már gazdasági törvények irányítják. Ha a megosztásra jogilag elő van készítve a talaj, gazdasági törvények szerint fog kialakulni a földjáraadék nagysága, a felhalmozott vagyoni erő részesedésének aránya a jövedelemből, amit rendszeren tőkekamatnak mondunk, a vállalkozó nyereségének, sőt, a természetes (elvon) munkabért tartva szem előtt, még a munkás bérének nagysága is. Ezen utóbbinál azonban még a mérték kialakításánál is párhuzamosan fog hatni a gazdasági tényezővel a jogi nyomaték éppen azon oknál fogva, a mely miatt azt kellett fentebb mondanunk, hogy a munkabér

megvalósulásának gyakorlati alakja a magántulajdon rendjén berendezett társadalom gazdálkodásában a munkásbér.

Az elemi gazdasági jelenségeknek és a jövedelemeloszlás tüneteinek egyik jellemző különbsége tehát az, hogy a gazdasági élet törvényszerűsége és a jogi élet rendje, a gazdasági jelenségek létrehozásánál és további kialakításánál közreható e kétféle tényező, a jelenségek e két csoportjánál időrend dolgában különbözőképpen szerepel.

De nemcsak a szereplés sorrendjében van különbség a tényezők között, hanem a szerint, hogy hol nyilvánítják hatásaikat, nyomatékuk súlyában is. A jogi rend sokkal nagyobb erővel hat közre a jövedelemmegoszlás jelenségeinek életrekeltésénél, mint a minő szerepet játszik az elemi tüneteknek, e tüneteknek hatásainak módosításánál. Termelés például történhetik valamely meghatározott irányú jogi rendezés nélkül, ennek csak az eredményességét fogja fokozhatni a megfelelő jogi szabályozás; de megoszlás egyáltalán nem lehetséges, mint láttuk, ha bizonyos irányú jogi rendezés elmarad. A hatás erejének ezt a különbségét tapasztaljuk a gazdasági jelenségek másik tényezőjénél a gazdasági törvényszerűségnél is. Az elemi jelenségek létrehozatalánál az oekonomiai törvényszerűség szuverén módon uralkodik. A termelés törvényei ugyebár minden jogi rend mellett azonosak maradnak és e törvények egyformán is fognak hatni? De már a megoszlás jelenségeinél a szinte függeléként utólag ható gazdasági törvények (pl. a természetes munkabér mértéke egyenlő a munka termékének- értékével) uralma alól részben elvonhatja a talajt a magántulajdoni jogi rendezés. (így lesz tudvalevőleg az elvont munkabérből munkásbér).

A fentebb egyenként is említett elemi gazdasági jelenségeken és a jövedelemmegoszlás jelenségein kívül van a gazdasági élet tüneteinek még egy köre. Ezekről, a gazdasági élet forgalmi szakának jelenségeiről eddigelé nem szóltunk. Ezek is a társadalmi gazdálkodás jelenségei. Mint társadalmi tünetek éppen úgy hatása alá kerülhetnek a gazdasági élet összes alkotó tényezőinek, mint akár az elemi jelenségek, akár a megoszlás tüneteinek. Két ilyen alkotó tényezőnek a szerepét vizsgáltuk, magáét a gazdasági életét és a jogi rendezését. Hogyan hatnak közre ezek a különböző természetű tényezők a gazdasági élet forgalmi szakának kialakulására?

A forgalom jelenségei mint gazdasági tünetek fogalmilag, de időrend dolgában is középső helyet foglalnak el a társadalmi termelés és a jövedelemmegoszlás tüneteinek között. Ezek azok az összekap-

csoló láncszemek, a melyek a termelés folyamatát a megosztás folyamatával összekötik. A társadalmi termelés hozadéka a forgalom jelenségei útján válik a társadalom jövedelmévé, melyet a magántulajdoni jogrend oszt meg nem mindig a gazdasági élet elvont (elemi, oekonomiai) szabályai szerint (1. pl. munkabér!) a társadalom tagjait tevő egyes magángazdaságok között.

Piacz, ár, pénz, ezek azok a jelenségek, a melyeknek segítségével a hozadékból nemcsak társadalmi jövedelem lesz, hanem a melyek egyúttal a magántulajdoni rend által életrehívott megosztás segédeszközei, a megosztandó jövedelem szétvezető csatornái is. Nélkülök a társadalmi termelés hozadéka nem válhatnék az egyes magángazdaságok között a megosztás mai szabályai szerint szétfolyó jövedelemmé. A magántulajdoni jogi rendnek a forgalom jelenségei kínálkoznak segédeszközkül, a melyeknek útján a társadalmi jövedelem megoszthatik az egyes magángazdaságok között. A szabad forgalom lehetősége ad alkalmat a piacz keletkezésére. Ezen a piacon alakulnak ki a gazdasági törvények, a kereslet és kínálat törvényei szerint az árak, a melyeket a mai gazdálkodás pénzben fejez ki éppen úgy, mint a hogy a piaczra hozott terméket is pénzre váltja fel, pénzzé teszi, a mikor értékesíti. Mindezek a forgalom jelenségei, a piacz éppen úgy, mint annak elsődleges következménye, az áralakulás. Ennek az áralakulásnak viszont közvetlen gazdasági, tehát a piacznak másodlagos következménye a megosztás. Csak azért kaphatnak az egyesek jövedelmet, mert termékeiket a piacon értékesíthetik.

Ha a forgalomnak a termelés és megosztás közé iktatott jelenségeit nézzük, első pillanatra szinte azt hihetnők, hogy a forgalom segítségével tisztán a gazdasági élet törvényszerűsége hozza létre a megosztást. Úgy látszhatnék előttünk, mintha az angol klasszikusoknak a megosztás mivoltáról alkotott felfogása legalább abban az alakjában a hogy ezt rendesen magyarázzák (t. i. hogy az áralakulásnak közvetlen, eredeti függvénye a megosztás, melyet ez az áralakulás meg is teremt) mégis helyes volna. Pedig nem az. A megosztás nemcsak gazdaságilag indokolt, hanem jogilag is constituait következménye az áralakulásnak.

Oka ennek az, hogy a forgalom összes jelenségei sem elemi tünetenyei a gazdasági életnek a szó szoros értelmében, hanem, hogy ezek is a mindenkori jogrend által keltetnek életre, és pedig különböző terjedelemben és különböző hatással. A szabad forgalmi rendszer – és ez a forgalmi mód a jövedelemmegosztás szükségszerű előzménye, – logikai kiegészítője a magántulajdoni rendjének, folyománya annak a jogi rendnek, a melynek korlátai között mai társadalmunk

gazdálkodik. A magántulajdoni jogi rendnek, mikor a megoszlást jogilag lehetővé teszi, eszközökre van szüksége, a melyekkel ezt a megoszlást tényleg is keresztül vihesse. Ezek az eszközök a szabad forgalmi rendszer jelenségei, a melyeket, mint a magántulajdoni rend szükséges kiegészítőit szintén a jogi rend alkot meg, illetve enged létesülni. Ennyiben tehát felvetett kérdésünk szempontjából a forgalom jelenségei távolabb állanak az elemi gazdasági jelenségektől és osztoznak a megoszlás tüneményeinek természetében. A jogilag elismert, körülhatárolt és védett hatalmi nyomatékok gazdasági hatásukat a megoszlásnál is éppen a forgalmi jelenségek, a piacz kihasználása, az árak alakítása stb. által érzetik. A forgalmi életben foglal el a nagyobb vagyoni erő a maga jogilag védett hatalmi nyomatékával olyan helyet, a melyről magának a megoszlásnál, mely mértékileg a forgalmi jelenség útján gazdasági törvényszerűség szerint következik be, előnyt biztosíthat.

Ebben az értelemben tehát a forgalmi jelenségek a megoszlás jelenségeivel azonos megítélés alá esnek. De csak a szabad gazdálkodás rendszerében fennálló forgalom jelenségei azok, melyek a magántulajdon elismert elvének szükségszerű következményei. Elképzelhetjük ugyanis a jószágoknak olyan valamelyes mozgalmát a gazdálkodó társadalom egyes tagjai közt, mely nem a magántulajdon elvén szabadon gazdálkodó rendszer következménye, hanem a melynél például a jószágok forgalma az állam által közvetítették s a melynél éppen ezért ez a forgalom nem is visz az előbb vázolt, szükségképeni magántulajdoni következményhez, t. i. a javaknak mai megoszlásához. A jószágoknak ez a mozgalmá nem szünnék meg forgalom lenni, de nem hozná létre azokat a jelenségeket, a melyeket a ma például létező hatalmi nyomatékok gazdasági céljaik elérésére alkalmasak gyanánt felhasználhatnak. Szóval volna valamilyen forgalom, de nem volna jövedelemmegoszlás, legalább nem olyan, a mely a mai szabályok szerint igazodik. A jogi rend ez esetben a gazdaságilag érvényesülő tünemények sorából kirekesztené a forgalmi élet azon jelenségeit, a melyek a magántulajdoni jogi rend szükséges kiegészítői (különösen tehát a hatalmi nyomatékok szabad érvényesülését biztosító áralakulást, mely az egyes magángazdaságok szabad törekvései szerint alakuló keresleti és kínálati viszonyok szüleménye); de nem zárhatná ki azt a forgalmat, a melyre még a kommunista államnak is szüksége van.

A forgalom jelenségei tehát kettős természetűek. Egy részüket a magántulajdoni rend hívja életre éppen úgy, mint a megoszlás tüneményeit, míg a többiek (pl. a jószágok átvitele egyik fogyasztó gazdaságköréből a másikéba) éppen úgy eredeti, elemi gazdasági jelenségek,

mint a termelés vagy a használat tüneményei. Kettős természetükhöz képest a forgalom jelenségei tehát nem csak időrend és fogalmi egymásután szerint \ sorakoznak a termelés és a megosztás tüneteinek közé, a mikor a gazdasági életet az előbbiektől az utóbbiakhoz átvezetik, de tárgyunk szempontjából, a jogi rendnek a gazdasági tünemény kialakítására való hatása tekintetében is középső helyet foglalnak el az elemi jelenségek és a megosztás tüneményei között.

Ez utóbbiakat, mivel náluk az elemi jelenségekkel szemben a jogi élet megalkotó, constitutív szerepet játszik, *összetett, másodlagos gazdasági jelenségeknek*¹ nevezzük.

V.

Hogy a gazdasági élet ezen másodlagos jelenségei mutatkozhatnak, hogy jövedelemmegosztási folyamat keletkezhesek a társadalomban s hogy ez a folyamat meg ne akadjon, ahhoz a társadalom gazdálkodó életének szövődésében bizonyos góczokra van szükség, a melyek felé biztosan ömölhetnek a megosztó anyag abban a meggyőződésben, hogy ott megnyugodhatik, hogy ott helyet, védelmet talál. Ezeket a góczpontokat alkotja meg a magántulajdoni jogi rend, a mikor a tulajdon és a birtok védelmét hirdeti.

¹ Magunk érezzük legjobban, hogy az *elemi jelenségek* elnevezésével szembe állított ez a kifejezés nem a legszerencsésebb, sőt szigorúan véve, logikailag nem is helyes. A *másodlagos jelenség az elemivel* szemben azt jelentené, hogy a tünemény az elsődleges jelenségnek is alapul szolgáló ok másodrendű, két fejlődési fokon áthaladt terméke. Holott mi azt akarjuk vele kifejezni, hogy a másodlagos jelenségnél az elemi jelenség ható okához még egy újabb okcsoport (a jogi mozzanat) járult. Szigorúan véve helyesebb volna az *összetett jelenség* kifejezést használni, de ez oly sok értelemben használtatik (pl. a gyakorlati gazdasági jelenség is elemi és egyéb gazdasági jelenségek összetételének nevezhető), hogy kétségtelenül zavart okozna. Megtartottuk tehát a *másodlagos* elnevezést, a melyet már A Gazdasági Élet Elemi Jelenségei című könyvben is ebben az értelemben használtunk.

Ott mutattunk rá először arra, hogy van a gazdasági élet jelenségeinek az elemiekkal szemben egy másik csoportja, a melyet «a gazdasági élet természetes rendje nem követel meg, csak a mi igazságérzetünk. Hogy gazdasági természetű követelmény erre vonatkozólag közvetlenül nem nyilatkozik a gazdasági életben, azt mai társadalomgazdasági viszonyaink (t. i. a mai jövedelemmegosztás) igazolják legfényesebben, a hol az az elv, hogy a termelésnél tevékenyen közreműködő tényezők a termelés eredményében is részesedjenek, nem mindig érvényesül. A gazdasági élet egy bizonyos alakulata teremti a tőkét, a jogi rend hozza létre a tőkekamatot, melynek, hogy úgy mondjuk, csak a jogcíme gazdasági, oka, eredete nem az, bár hatása ismét gazdaságivá válik». Id. m. 11-12. lapok. Lásd egyébként bővebben ugyanott: Bevezetés 6-8. pontok.

Eredetét tekintve, ez a jogi rend akármilyen lehet; lehet pusztán a társadalom hallgatag megegyezése. Legtökéletesebb alakját azonban akkor éri el, mikor mint az állam kifejezett és végrehajtható akarata nyilvánul. De bármiként keletkezett legyen a gazdasági élet alakítására kiható jogi rend s akárminő legyen is szankciójának természete, lényeges követelmény, hogy ez a jogi rend mindig a tulajdoni szabályozás mikéntje legyen, a magánjog rendje, annak anyagi és alaki szabályai összes biztosítékaikkal, a kényszerítő, a megengedő, a büntető jogszabályok összeségével egyetemben.

Itt, ezen a ponton lép be, e góczok segítségével hatol be a gazdasági jelenségek körébe s így válik a gazdaságtan vizsgálatának is tárgyává a felhalmozott, a rendelkezésre álló jószágkészlet fogalma, a mely nem fedí a tőke közgazdasági fogalmát, hanem a mennyiben helyesebben *vagyonnak* nevezhető, jogi és pedig vagyoni szempontok bevitelét sürgeti a gazdaságtanba.

A szétosztott társadalmi jövedelem egyes részeinek ilyen egymás mellett álló csoportjai, a magángazdaságok kezében lévő vagyontömegek teszik aztán a gazdasági élet alzatát, a melyen az egész gazdasági élet mozog, miközben a gazdasági élet olyan jelenségeket hoz létre, a melyek részben függetlenek a jogi rend alkotta korlátok hatásaitól, másrészt meg éppen e jogi rendezés közvetett szülöttei.

A gazdasági életet a jogi rendnek kell a társadalomban szabályoznia. A gazdasági élet összes jelenségei közül pedig az anyagi alzat, ez a kézzelfogható dolog, a vagyon lesz a jogi rendezés tárgyává. S a szerint, a mint a jogi szabályok ezt az alzatot több-kevesebb megkötéssel a magántulajdon körébe utalják, fog több-kevesebb megkötöttséggel előállani a magántulajdonon felépülő vagyoni jogi rend. A mint pedig az éppen említett szabályok ezt az egyetlen dolgot, a melyet a gazdasági jelenségek körében hatalmukkal utolérhetnek, a magántulajdon rendjéből kivennék, a mi által közvetve a jószágok előállításának, a termelésnek eszközeit vonnák ki a társadalom szabad rendelkezése alól, előállana a szocialisták köztulajdon ismérő állama, társadalmi és gazdasági rendje, a melyben az állam parancsa szabná meg közelebről a köztulajdonban álló készlet használatának módját.

Tehát akár így, akár úgy, akár magántulajdon, akár köztulajdon mellett, különösen ha ez a jogi rend tökéletes, kikényszeríthető alakját éri el, mindig állami megszállás, mindig jogrend alkotta gazdasági állapot az, a mi a megosztás jelenségeinél látszik. A jogi rend teszi azt is lehetővé, hogy a vagyoni erő magához ragadhassa a jövedelem-

eloszlás irányítását, az a jogi rend, a mely ebben az esetben már a vagyoni erő magántulajdonban való felhalmozódásának enged utat. A vagyoni erő szerzi meg a földet, a mely járadékot fog hozni, a vagyoni erő szerzi be a munkaeszközöket és a munka anyagi alzatát, a gazdaságtani értelemben vett tőkét, hogy a kibérelt munka hozadékát így növelhesse. Ez fogja alkalmazni a munkást és a szükségeseikkel ellátni a vállalkozót. Az egyes pontokon felhalmozódott vagyoni erő fogja így kormányozni közvetve vagy közvetlenül a jószágok előállításának folyamatát, hogy ez által a társadalmi jövedelem eloszlásának irányára döntőleg hatva a jószágok használatát is irányítsa.

A jogi rendezés ehhez a vagyoni erőhöz tapad. A felhalmozódott jószágkészlet, ez az első pillanatra merőben joginak látszó kategória gazdasági fogalommá válik éppen azon szoros kapcsolat következtében, a melyet a gazdasági élet és a mindenkori jogi rend között mint el tagadhatatlanul fennállót és különösen a másodlagos gazdasági jelenségeknél nyilvánulót vázolni igyekeztünk.

Most már csak az van hátra, hogy az eddig elmondottak során kifejtett, a gazdasági élet és a jogi rend között fennálló viszonylatnak néhány következményét vonjuk le.

Ezen felkutatott viszonylat fontos következményeit az elmélet, de a gyakorlat terén is érezteti, a mint minden elméletileg megállapított tétel igazságának éppen a gyakorlati élet a próbaköve. A gyakorlati élet mutatja így meg, hogy az elméleti kutatás nem volt-e meddő szórás-szálhasogatás.

Megállapított tételünknek a gazdaságtan elmélete szempontjából fontos következményei ezek volnának:

A vagyon fogalma, mikor belép a közgazdaságtanba nagyon termékeny kategóriává válik. Kivezető kulcsul szolgál egyes oly problémák útvesztőjében, a melyeknek megoldását a közgazdaságtan különböző irányzatai különféle módokon próbálták meg, a nélkül azonban, hogy törekvésüket mindig siker koronázta volna.

Ez a fogalom ad ugyanis támpontot a jövedelemeloszlás jelenségeinek helyes magyarázatához.

A tőke szokásos fogalmának elemzéséhez vezet s azon belül éles választó vonalat húz a capital és a stock között.

Mikor a tőke fogalmát magyarázza, a tőkekamat keletkezésének magyarázatához is ad új kulcsot, a melynek segítségével a dolgok bennrejiő természetére való hivatkozás nélkül is meg lehetne felelni egy

olyan kérdésre, melyre a különböző elméletek¹ az egyházatyák közgazdaságtani tanításaitól kezdve Marx Mehrwerth-elméletén keresztül egészen Böhm-Bawerk időtheóriájáig nem tudtak még minden további kétséget kizárólag biztosan válaszolni.

A tőkekamat keletkezésének magyarázatával kapcsolatban, s ezt tartanám a gazdasági élet terén ható jogi momentum legfontosabb, gyakorlati szempontból is nagyjelentőségű szerepének, rámutathatna a szocialisztikus gazdaságtani elméleteknek éppen gazdaságtani szempontból való fogyatékosására. A szocialisták, a mikor értékelméletekben minden értéket a munkára vezetnek vissza, azt hiszik, hogy ezzel a gyakorlatilag megvalósítandó helyes jövedelemeloszlási kulcsot is felállították. Pedig tévednek, mert az előbb kifejtettek mutatják, hogy legalább gyakorlatilag a jövedelemeloszlás jelensége csak igen lazán függ össze az érték, az értékalkotás fogalmával. Az «értékképző substantia» helyett elsősorban egy ennél sokkal nagyobb súlyjal latba eső nyomaték hat közre a jövedelemeloszlási folyamat megalkotásánál és irányításánál, s ez a magántulajdoni rend s az ezzel összefüggő, ezen felépülő másodlagos gazdasági jelenségek láncolata.

Ha a tudományos szocializmus ezt az igazságot, a mely pedig materialisztikus történeti felfogásával nem áll ellentétben, elméleti tanításában megszivelné, elméleti okoskodásainak élet sem fordítaná egy ártatlan fogalom, a tőke fogalma ellen, mely a kommunista állam gazdasági életéből sem küszöbölhető ki, hanem következetesen csak a társadalomban mutatkozó hatalmi nyomaték s az ennek akaratán felépülő vagyonjogi rend ellen szállna síkra.

Végül a jogi momentumnak ilyen bevonásával a gazdasági élet jelenségeinek vizsgálata körébe, a gazdaságtan középponti alapfogalma, az érték kategóriája is tisztábban alakulna ki. Ez esetben nyugodtan és minden, a jövedelemeloszlás terén hatását éreztető téves következtetés nélkül lehetne az érték mértékének a jószágban «vergegenständliche Arbeit»-ot mondani.

Gyakorlati téren nem kevésbé fontos eredményekhez segít ben-

¹ Arra már rámutattunk, hogy a szocializmusnak az az irányzata, melyből a tanszék-szocializmus fejtett ki, tehát főleg Rodbertus munkássága irányította a vizsgálódást az általunk is követett irányba. *Bernstein* folyóirata, a *Documente des Socialismus* 1904. decemberi számában közli Rodbertusnak egy Meyer Rudolphhoz intézett levelét, a mely eredetileg egy 1880-ban «Briefe und socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow» cím alatt megjelent kiadványban tétetett közzé és a melyben egyebek közt Rodbertusnak ez a ránk nézve érdekes, nyomatékos kijelentése foglaltatik: «Ich leite den Unternehmungsgewinn so gut aus dem Besitz ab, wie den Zins ...» id. füzet 56l. lap.

nünket az a tény, a melyet a gazdasági élet és a jogi rend viszonyára nézve megismertünk.

Ha átértjük, hogy a jogi rendnek alakító, sőt megalkotó hatása van a gazdasági életre, ezzel, legalább gazdasági téren az állami beavatkozás politikáját keltjük életre, sőt annak jogosultságát már indokoltuk is.

A legradikálisabb állami beavatkozást, éppen azt, a mely a gazdasági életnek a mai jogrend által életre hívott jelenségeit akarja kiküszöbölni, a szocializmus igyekszik megvalósítani. Úgy látszik, hogy következetesen tör célja felé. A megváltozott jogrend által akarja megváltoztatni azt, a mit a jogrend, nézete szerint tévesen, alkotott. De logikájába egy ponton hiba csúszik be. A jogrend, a melyet meg kellene változtatni nem esetlegességek szüleménye, hanem egyebek között gazdasági tényezők társadalmi eredménye, sőt a szocializmus szerint tisztán gazdasági okok következménye, a melyek logikai prius gyanánt, úgy látszik szükségképen hozták létre a mai magántulajdoni rendet, a melyből a mai megoszlás. megint csak szükségképen következik.

Azt mondtuk «úgy látszik szükségképen» állt elő a magántulajdoni rend. Messze vezetne, ha itt azt kutatnók, hogy az emberi gazdálkodásnak tényleg mennyire volt és van e magántulajdoni rendre szüksége. A történelmi múlt a magántulajdon mellett bizonyít. De a mai fejlődés is, a mikor pedig a magánjogok köre nagyon szűkül, éppen e szűkülő körök nagyobbodó védelme folytán a mellett látszik bizonyítani, hogy erre a jogi rendre, a melyet egyebek mellett a folyó, eleven gazdasági élet alkotott meg magának, e gazdasági életnek szüksége van.

A köztulajdon rendjére alapított társadalomnak nemcsak a mai megoszlás okát, a magántulajdoni rendet, mely megint a gazdasági életnek okozata, hanem magát azt, a mi az eddig mutatkozott tények szerint a magántulajdoni rendnek eredeti oka, tehát a társadalom gazdálkodó életét, az ember gazdálkodó természetét is meg kellene változtatnia.

A HAZAI VÁNDORIPAR ES VÁNDOR- KERESKEDÉS.

ÍRTA:

DR. SOMOGYI MANÓ

EGYETEMI MAGÁNTANÁR.

I. Történelmi fejlődés.

Jelige: »A gazdasági élet jelenségeiben oly tényezők tükröződnek vissza, melyek voltaképen már nem is léteznek, de létezésük idejében oly mélyen vésték be hatásukat, hogy azt még évszázadok múlva észre lehet venni.«
Földes Béla.

Vándoriparosok és vándorkereskedők alatt értünk oly egyéneket, kik helységről helységere vándorolva, járva-elve, állandó ipari vagy üzleti teleppel nem bírva, közvetítő és előzetes megrendelés nélkül, kínálják az ipari szolgálatokat, termékeikkel és áruikkal maguk keresik fel a vevőt, ellentétben a letelepedett iparosokkal és kereskedőkkel, kik a megrendelőket és vevőket műhelyükben, illetve üzletükben megvárják.

A vándoripar a gazdasági élet korábbi szakaiban nagy jelentőséggel bírt s a fejlettség alacsonyabb fokán álló közgazdaságokban még ma is eléggé nagy szerepet játszik. Addig, míg az iparosok száma csekély, a népesség összpontosítása még gyenge s a közlekedési viszonyok kezdetlegesek: az iparosok egy része czélszerűnek tartja, hogy maga keresse fel azokat, kik ipari szolgáltatásokat szükségeinek, a közönség pedig szívesen látja őket.

A vándorkereskedés a kereskedelmi üzem ősi formája. Kezdetben minden kereskedő vándorkereskedő volt, minden kereskedő személyesen kereste fel a termelőket è magával vitte a saját hátán, vagy lóháton, teve hátán portékáját, minden kereskedő maga kísérte kocsikra vagy hajókra rakva árukészletét és személyesen kereste fel a vevőket. A francia *marchand* alighanem a *marcher*-ből származik, a német kifejezés *Handel und Wandel* a kereskedés és vándorlás összefüggését jelzi. Az árukicserélés szükségessége bizonyos magasabb kulturális fokon megteremtette a vándoripart és vándorkereskedést. E kettő a családi és natural gazdaság korában még teljesen kielégítette a fogyasztók szükségletét. A pénzgazdaság keletkezésének ideje

óta – azaz a középkor végétől kezdve a letelepedett és vándoripar egymás mellett állott fenn.

A régi kereskedő nemcsak bevásárló és elárúsító, hanem egyúttal szállító. Sokáig tartott míg forgalmi központok keletkeztek, míg a kereskedelmi tevékenység differenciálása fokozódott s míg ezeknek folytán a vándorkereskedés jelentősége csökkent. De a vásárok intézménye, mely a vándorkereskedéssel szoros összefüggésben áll, még sokáig szükségessé tette, hogy a kereskedő rövidebb-hosszabb időközökben és rövidebb-hosszabb időre elhagyja családját, áruraktárát.

Ma a vándorkereskedés főleg mint hálaló-kereskedés szerepel. Némely államban még eléggé nagy a jelentősége. Az állandó üzletek feleslegessé teszik sok árucikkre és sok vidékre nézve, de azért még ma is számottevő tényezője a közgazdasági életnek. Ma a hálaló-kereskedés – a kereskedésnek ez az ősejtje – a kiskereskedés, vagy jobban mondva a törpe kereskedés legeredetibb és legalacsonyabb fajtájává lett. A kereskedés összes ágai között az évezredek folyamán a hálalás fejlődött legkevésbé. Ennél nem alakultak ki állandó és szilárd szokások, mint a kereskedés egyéb ágánál. A hálaló-kereskedés lényegileg ezer év előtt is olyan volt, amilyen ma.

A hazai gazdaságtörténet tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy az Árpád-házbeli királyok alatt nagyobb szerepet játszottak nálunk az idegen származású vándorkereskedők, a vásárok intézménye s a hálalók. Szent László (1077-1095) törvényeiben már több ízben szerepelnek a kereskedők.

Dekrétumainak I. könyvében már büntetéssel fenyegeti azokat, kik vásárnap nem mennek a templomba, hanem kalmárkodnak (C. 15.); már intézkedik az izmaelitáknak nevezett «kalmárokról.»

Úgy látszik, hogy abban az időben a külföldi kereskedők még nem jöttek az ország belsejébe,^v hanem csak a határig s ott kötötték az üzleteket. Erre enged legalább következtetni, hogy Szent László megtiltotta az ország végein lovakat vagy ökröket árulni, vagy venni (C. 15.). Szigorú büntetésekkel sújtattak azok, kik a végekben a király engedelmé nélkül lovat vagy ökröt árultak (C. 16.)

Az Árpádok alatt nagy szerepet játszottak a vásárok. Kezdetben vásárnap, később szombati napokon tartották a heti vásárokat. A vásári kereskedés kedvezményekben részesült.

Szent László elrendeli, «hogy senki ne adjon vagy vegyen vásáron kívül». (L. II. C. 7.) Ez valószínűleg azért rendeltetett, hogy a kereskedésben járatlan nép ki ne zsákmányoltassék a kalmárok által és hogy a lopott jószágokkal való kereskedés megakadályoztassék. («Ha valaki ennek ellenére lopott jószágot vásárlana, vesszenek mind-

nyájan: mind a vevő, mind az eladó, mind a tanuk. Ha pedig igaz jószággal kereskednek, veszítsék el azt, meg az árát, és a tanuk ugyanannyival bűnhődjenek. Hogyha pedig vásáron kötnek alkut, kössék a bíró meg a vámos előtt és tanuk jelenlétében».¹

A külföldről érkező kereskedőknek királyi engedélyre volt szükségük (A végek ispánjai, ha megengedik, hogy valaki a király engedelmével áruljon lovat vagy ökröt e hazahatárán túl, fosztassanak meg az ő ispánságok tisztétől» L. II. C. 17. «Ha más ország tájáról jövevény ember érkezik a végekbe lovat venni, vagy egyéb áruval való kereskedés okáért, menjen azon végbeli ispán követével a király elébe és vásároljon a király engedelmeiből, a mit és a mennyit engedni fog neki, a király poroszlója előtt. L. II. C. 18»),

Szent László már intézkedik a vándorkereskedőkről. («Ha valaki városról városra járván, vásárol avagy árul, és utóbb kivilágosodik, hogy lopott jószágot adott el, az eladó mint tolvaj bűnhődik, a tanukra pedig lássanak törvényt». L. III. C. 11.)

Kálmán király törvényeiben már megkülönböztetést találunk nagykereskedők, kiskereskedők és a saját mezőgazdasági vagy ipari termékeikkel kereskedő egyének között. («Olyan kalmárok, a kik csak azért üznek kereskedést áruikkal, hogy gazdagodjanak, kétszerezék meg régi adójukat; de a szegények, a kik vásárból élnek, a szokott adót fizessék.» Íme, a progressiv adó csirája! «A ki az ő tulajdon házi javaiból árul valamit a vásáron, adózzék Szent István törvénye szerint.» L. I. C. 33. és 34.) Sajnos, hogy Szent István hivatkozott törvénye nem maradt fenn emlékeinkben. Kálmán szigorúan megtartotta a vásárnapi munkaszünetet («Ha valaki ünnepnapon árul, adja meg az árát négyszer, magát pedig alázza bűnbánattal». L. II. C. 13.)

«A XI. és XII. században feltűnnek Magyarországon és az Alduna vidékén az ó-bolgárok, kik a mohamedán vallásra tértek át. Ezek a vásárokat látogatták és faluról falura házaltak. Később, midőn a szász bevándorlók Erdélyben felvirágoztatták a kereskedést és az ipart, sokat kellett harcolniok a kassai és egyéb kereskedők házalókereskedése ellen, akik az erdőn túl laktak. Ezért az erdélyi kereskedők panaszt emeltek a magyar királynál, ki elrendelte, hogy az erdőn túli (tehát magyarországi) kereskedők csak az erdélyi városok vásárjait látogat-

¹ Ary Pál téved mikor azt írja: «Szemügyre véve Magyarország vásári viszonyainak keletkezését és fejlődését, a középkori viszonyokról úgyszólván *semmit sem tudunk*. A legelső rendelkezés, mely egyáltalán vásárról szól, II. Ulászló idejéből származik, az 1495. II. kir. decretum 28. cikkelye». (Közgazdasági Ismeretek Tára» III. k. 737. 1.)

hassák, de csak Nagy-Szebenig és ne adhassanak el rőfönkint s egyáltalán ne kereskedhessenek kicsiben».¹

Tehát már igen régi múltra tekinthet vissza a hazai házalókereskedés és már igen régi múltra tekinthetnek vissza a házalókereskedés megszorítására, kiküszöbölésére irányuló törekvések.

Az Árpádok alatt már sűrű kereskedelmi összeköttetésben állottunk Olaszországgal. Az Esztergomban letelepült lombardok áruikkal az olasz városokba utaztak s onnét olasz szöveteket hoztak vissza. Az olaszok között főleg a velenceiek látogatták meg városainkat. Ezen kereskedés tárgyai voltak az olaszok részéről: posztó, selyem, bársony s egyéb szövetek és ruhaneműek, velencei fehér és festett üveg, a magyarok részéről pedig barmok, lovak, só, bőr és prémek.²

Az Árpádházbeli királyok alatt már minden városban tartottak vásárokat. Legnagyobb vásárai voltak Esztergomnak és Pestnek. «Ezekre a benlakó lombardok és némely kereskedőkön kívül számos külföldiek is csődültek áruikkal.»³

A középkorban a városoknak nagy volt a jelentőségük. Ezeken összesereglettek a kereskedők és iparosok az ország minden részéből, valamint külföldről is és így lehetővé tették a népnek, hogy szükségleteit tökéletesebben és olcsóbban elégítse ki.

Voltak napi, heti és országos vásárok. Napi vásárt csak nagyobb városokban tartottak. Heti vásárok kisebb városokban is voltak, országos vásárok azonban csak kevés nagy városban (Pest, Székesfehérvár, Sopron stb.).

I. Lajostól jogot nyertek országos vásárok tartására: Kassa, Pozsony, Nagy- és Felső-Bánya, Bártfa, Zsolna, Nagy-Márton, Brassó, Zilah és Margita.⁴ Országos vásár napján az idegenek épp úgy, mint a városbeliek, kicsiben, azaz font-, vég- és rőf számra is árulhattak, de a heti vásárokon kicsiben csupán a városbeliek adhattak el, az idegenek azonban csak nagyban.

Legfejlettebbek voltak e korban Buda vásárai, második sorban Kassa vására játszott nagyobb szerepet.⁵ Az utóbbi központja volt a magyar-

¹ Falke Johannes: Die Geschichte des deutschen Handels. I. k. 274. I. Lipcse, 1859.

² Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a vegyesházbeli királyok előtt. Kisebbségi történelmi munkák. II. k. Pest, 1867. 28. 1.

³ Horváth M. 23. 1.

⁴ Csánky Dezső: Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Budapest, 1880. 23. I.

⁵ Hajnik Imre: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyesházbeli királyok alatt. Századok II. Bpest, 1868.

lengyel-orosz-galicziai kereskedelemnek. Gyakran jöttek hazánkba a velencei és genuai kalmárok, a nürnbergi, regensburgi és kölni kereskedők, s a magyar kereskedők sűrűn látogattak el a dalmát városokba, Bécsbe s több német városba. A brassói, szebeni és kassai kereskedők gyakran fordultak meg az észak-keleti tartományokban. A hazai mezőgazdaság és ipar termékeit, valamint levantei portékákat vittek külföldre és szeke-reiken idegen árukat hoztak haza.

A külföldi vándorkereskedők korlátozására Nagy Lajos 1369-ben megtiltja a lengyel, német és egyéb külföldi kereskedőknek, hogy szöveteiket Brassón túl vigyék.

A hazai vándorkereskedők ellen irányul Nagy Lajos 1378-ban kelt rendelete, mely szerint a kassai és más városi magyar kereskedők a szokott évi vásáridőkön kívül csak Kolozsvárit és Nagy-Szebenben jelenhetnek meg áruikkal; posztót pedig csak darabban árulhatnak.¹

Nagy Lajos 1382-ben újból megtiltja a külföldi kereskedőknek, hogy áruikat Nagy-Szebenen túl a Havasföldre vigyék és hogy az évenként szokásos vásárokon kívül Nagy-Szebenben borsót, sáfránt és más fűszereket kicsiben eladhassanak.²

Erzsébet anyakirályné 1383-ban feljogosítja a nagy-szebenieket, hogy a külföldi kereskedőket területükön való kereskedésükben megakadályozzák és czikkeiknek a Havasföldre szállítását betiltsák.³

Zsigmond 1390-ben megparancsolja Brassó városának, hogy a nem erdélyi kereskedőket akadályozzák meg abban, hogy a Havasföldre árukat szállíthassanak.⁴

A külföldi posztókereskedők úgy látszik gyakran jöttek be az országba és vándoroltak helyről helyre – az itteni kereskedőknek versenyt okozva mert Zsigmond király 1405. évi első dekrétumában szükségesnek találta annak elrendelését, «hogy idegen kereskedőknek bármely városban posztót levágni és rőfönként eladni, sőt egyszerre hat végnél kevesebbet eladni semmikor, még vasárnapokon se legyen szabad, ha pedig hat végnél kevesebbük van, álljon jogukban és szabadságukban azokat egészben eladni vagy felcserélni». (2. cikkely.) A *belföldi* kereskedők vándorkereskedését Zsigmond nagyban előmozdította az által, hogy megszüntette Buda városának lerakási jogát, mely szerint minden bel- valamint külföldi kereskedőnek Budán kellett

¹ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1897. II. k. Idézve a Gazdaságtört. Szemle V. k. 287. l.

² Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1897. II. k. 552. l. Idézve a Gazdaságtörténelmi Szemle V. 286. l.

³ U. o. 286. l.

⁴ U. o. 286. l.

leraknia és Budán kellett eladnia az összes árucikkeket, melyet Budán át szállítottak (11. cikkely), de szigorú büntetésekkel fenyegette azokat a belföldi kereskedőket, kik idegen kereskedők portékáit saját portékáik gyanánt maguknál tartják és eladják (16. cikkely).

Később is mind sűrűbben iparkodnak a letelepült kereskedők a jövevény külföldi kereskedők versenyét kiküszöbölni.

Nürnberg városának tanácsa 1501. márcz. 29-én panaszt tesz Ulászló magyar királynál, hogy néhány budai polgár önző érdekükre való tekintetből» megsértette az ő kiváltságait, a mennyiben kieszközltek, hogy Magyarországon «Kein Ausländischer einig Gewerbe oder Hantirung mit Verkaufen nit treiben soll». E tilalom következtében a nürnbergi kereskedők erősen megkárosodtak, mire a város tanácsa, többszöri kérés után sem tudván e tilalom visszavételét elérni, megtorlásul viszont a magyar kereskedőket eltiltotta Nürnbergben minden üzlettől. Azonban ugyancsak Budáról felszólalás történvén a városi tanács visszavonta a tilalmat, de most újból kéri, hogy kereskedőiknek adassék meg ismét az őket kiváltságleveleik értelmében megillető iparés kereskedelmi szabadság.¹

Az eperjesi kereskedők 1615-iki czéh szabályaiban megtiltják a belföldi kereskedőknek, hogy a városban kereskedjenek – kivéve országos vásárokon. A vásárokon is korlátolva vannak.²

A lőcsei kereskedők 1686-iki czéh szabályzatában szintén kitiltatnak a külföldi kereskedők. Csak a vásárok alkalmával jöhetnek, de akkor is csak bizonyos korlátok között kereskedhetnek: boltot kell bérelniök, csupán odavaló lakosoknak árulhatnak és csak nagyobb mennyiségben.³

¹ Lásd Gazdaságtörténelmi Szemle VII. 77. I.

² «So sollen keine Ausländer, als Schotten, Polacken, Juden etc. im Jahrmarkt frey haben auf den Plafz bauen, oder Schatter zu bauen, sondern als Ausländische, sollen sie in Häusern und in ihren gedintgen Gewelbern feil haben und verkauffen, auch das solche ausländier nicht frey haben pfennwertsweiss oder nach der Ellen, sondern nur Stückweis, Thalerweiss und Pfundweiss zu verkauffen, bei Verlust derselben Wahren, drüber sie ergriffen werden ... Auch sollen keine fremde Krammer. nach Kaufleuth, so mit obg.meldten Wahren handeln in Wochen-Märkten, ausserhalb des Jahrmarckts, nicht frey haben allhier zu verkauffen, es sey dann im freuen Jahrmarckt». Lásd Gazdaságtörténelmi Szemle VI. 134.

³ «Ausserhalb der freyen Jahrmarckte soll keinem Ausländer zugelassen sein, einige Kauffmannswahr wie sie Namen haben möge, zu verkauffen, ausgenommen innerhalb der 8 Tagen der Niederlag, in welcher Zeit ihne frey stehen soll, seine Wahren Stückweis, nicht aber Ellenwejs zu verkauffen, und zwar nur den Einheimischen, nicht aber den Fremdben ... Zu Jahrmarcktzeiten soll keinem Ausländer erlaubt sein, Tuch, Zeug oder andere schneidende Wahren nach der Ellen, in gleichen Spezerey-Wahren nachm Pfundt oder Loth zu verkauffen, sondern nach dem Pfundt, Centner und Stein, doch ehenders nicht, als den Tag vor den freyen öffentlichen Jahrmarckte, auch nicht bei offenen Gewölben, sondern nur bey Hause und in der Stille, damit nicht eine Unordnung erfolge.« Gazdaságtörténelmi Szemle VI. 274.

Szigorúan tiltják a házalást, mely úgy látszik, nagy mértékben folyt. Adataink arra engednek következtetni, hogy főleg fuvarosok, öreg asszonyok és zsidók foglalkoztak házalással, «mely a becsületes kereskedőt jogtalanul megfosztja a maga kenyerétől.» Ez az intézkedés oly jellemző, hogy szószerint idézzük: «Und weil von langer Zeit, bey dieser Stadt die Handlung und ordentliche Kaufmanns-Negotien dermassen zerstümpelt worden, und alles in die höchste Unordnung gerathen, so gar, das fast ein jeder Führmann, Rossknecht, ja auch viele alte Kupierische Weiber, Juden, judens Genossen, und dergleichen Gesindl sich unterstanden, ein undt andere Wahren in die Häuser herumb zu tragen, und zu verkauften, da durch dann einem ehrlichen Kaufmann sein Stücke Brodt unrechtmessiger Weise abgeschnitten worden: als soll dergleichen schädliche Unordnung gänzlichen abgeschafft werden, und keines Weges mehr (ausserhalb der freyen öffentlichen jahrmärckte) zugelassen sein, dergleichen Stümplerey zu üben, bei Verlust der Wahren, so hirüber betreten wird» . . . Tehát a kereskedők czéhe a házalókat kereskedési kontárokknak nevezi és áruiknak elkobzásával bünteti.

A soproni kereskedők 1690. évi czéhszabályzata szintén megtiltja a házalást. Csak az országos vásárookra nézve engednek kivételt. Ezt a kárrai indokolják, a melyet a házalók a kereskedő polgároknak okoznak. A zsidóknak teljesen megtiltják a házalást, a schlossingi és steyri házalóknak a város bírása két napra adhat házalási engedélyt (Licenz und Erlaub), ha jónak találja. A portékákat az engedély megadása után a czéhmesternél be kellett mutatni (aob es gerechte Waaren).¹

A szatmári kereskedők 1705-ből származó czéhszabályai is megtiltják, hogy idegen kereskedők a vásárokon kívül portékáikkal a városban kereskedjenek. Az ide vonatkozó rendelkezések következőképen: « Délibéaltuk régi municipális constitutióknk szerint ezt is, hogy semmiféle külső kereskedő rendnek, szabad sokadalmon kívül jószágának elvesztése alatt, semmiféle kereskedő portékát városunkban árulni szabad ne légyen... Addáltuk – és cohibeáltuk ezt is: hogy senkinek ezen kalmártársaság közül, idegen ember jószágát magáé gyanánt ne legyen szabados hordozni, vásárokon eladni és efféle commissiókban, magát a több társaságbéli személyeknek praejudiciumára elegyíteni, 6 forint büntetés alatt, mely a társaságé lészen».²

De nemcsak a kereskedők czéhei, hanem az iparosok czéhei az egész középkoron át küzdenek a vándoripar és vándorkereskedés ellen.

¹ Lásd Gazdaságtörténelmi Szemle VI. 321. 1.

² Lásd Gazdaságtörténelmi Szemle V. évf. 82. 1.

A XIV-XVI. századig a legtöbb czéh megtiltja a kézműveseknek, hogy termékeiket házalás útján elárusíthassák («portare ad domosvelad bodas»).

A XVII. század második felében már körülbelül 300 helynek volt szabadalma évenként 2-4 országos vásárra. Némelyiken sok ezer ember sereglett össze. «Szabadságinak is nevezték a vásárokat, «mert itt érvényesült a szabadságból az a kevés, mi a század kereskedelmi forgalmában egyáltalán található.»² Itt már az illető város kalmáraival és iparosaival meglehetősen korlátlanul versenyre kelhettek, más városok vagy a külföld kereskedői és iparosai. A felföldön a leghíresebb vásárok közé tartozott az eperjesi. Általános volt a nézet, hogy «olcsóbban lehet a kívül valóktól, mint az Eperjesen lakósktól vásárolni.» Ebben a korszakban a falusi kiskereskedők többnyire görögök vagy rácok. «A falusi nép csekély áruszükségletét, főleg házalók, kevés kivétellel zsidók fedezték, kik gyalog bejárták a vidéket s portékájokat eladásra kínálták».

Kolozsvárban is sok volt már ez időtájtban a házalók száma, mert a város az 1677. febr. 25-iki közgyűlésen szükségesnek tartotta annak kimondását, hogy «a lézengők» 15 nap alatt a városnak, az ország fejedelmének és a város kiváltságainak erősítésére a hűségi esküt tegyék le.⁵

A XVII-ik században már feltűnnek a *tót házalók*. A felvidéki házalás a házi és népiparral áll szoros kapcsolatban, s ebben a korszakban még kizárólag cserekereskedés jellegével bír. «A nógrádi, honti, árvái és liptói tótok, miként egyáltalán a felső megyék lakosai, a mezei munkák végeztével különféle fa- és cserépműveket készítenek, melyeket azután az alsóbb megyékben búzával, kenderrel, szalonnával cseréltek fel».

A XVIII. században már egész rajokban jönnek le Liptó, Árva, Turócs stb. lakosai a pesti s egyéb vásárookra, hozván vásznat, cserépedényt, faszereket. Keresett cikkek voltak a guotfalvi kosarak, a deményfalvi deszkák, a nagypalugyai és holicsi edények, a liptói túró. Virágzó vándorkereskedést űztek ezekkel a cikkekkel Vágújhely lakosai.⁷

¹ Lásd. Qierke: Deutsches Genossenschaftsrecht I. 395. i.

² Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886. 293. I.

³ U. o. 294. 1.

⁴ U. o. 290. 1.

⁵ Jakab Elek: Kolozsvár története, II. köt. Budapest, 1888, 785. L

⁶ Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. 31. 1.

⁷ U. o. 190. 1.

Hogy mily szükség volt akkor a vándorkereskedőkre és iparosokra, bizonyítják a következő adatok: Az 1717. évi összeírás alkalmával egész Békés vármegyében – Gyulát kivéve csak öt kézművest találtak. Kereskedőt pedig egyet sem. A csabai egyháznak 1745-ben deszkáért, léczért Pestre, ásóért, léczszegekért és más vasnemükért Gyöngyösre, ablakokért Szegedre kellett fáradnia. Az egész vidéken ez sehol sem volt kapható. «Az 1752. évi országgyűlés elé terjesztett kérelem is azt panaszolja, hogy itt sem kézműves, sem kereskedő nincs s a népnek, ha a gazdasági szerszámot akarja beszerezni, Szolnokra vagy Aradra kell fáradnia. Midőn Harruckern Ferencz 1775-ben meghalt s a vármegye a halotti tort megtartotta, citromot, kávét, fűszerszámot Aradról kellett hozatni. A gyulai boltokban ilyesmi nem volt.»¹

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy sok volt az országban a vándorkereskedő és vándoriparos.

Ebben a korszakban a turóczmegyei sáfránosok, olajárosok és gyógyfű-házalók már az országon kívül is megfordulnak: bejárják az egész osztrák birodalmat, Poroszországot, Lengyelországot, sőt Svédországba és Oroszországba is eljutnak. Schwartner Márton statisztikájában kiemeli, hogy sok hazánkban a házaló.²

Az orvosszerekkel házaló turócziai, úgy látszik, sok visszaélést követtek el. Erre enged következtetni, hogy a hesseni herceg egy 1765-ben kelt rendelete a Thüringiából, Tyrolból és *Magyarországból* jövő orvoságokkal házalóknak a házalást városokban csak bucsuk és vásárok alkalmával engedi meg. A marburgi orvosi fakultás pedig 1790-ben jelentést tesz a kormánynak, hogy *«ügynevezett magyarok»* orvoságszerekre házalnak a falvakban, sőt Glosfeldenben üzletet rendeztek be. Erre ezeket a házalókat kitiltották, sőt egy 1824-ben kelt rendelet még az átutazást is megtiltja nekik; egyúttal megtiltották a házalók által kínált orvosszerek megvételét.³

¹ Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. 75. 1.

² Statistik des Königreich Ungerns. Pest, 1798. 143. 1.: «Wie viele Safransbauern, Oehlträger, Spitzenkrämer, aus der vorzüglich slavischen Dörfern, hausiren nicht im Lande, und wenn es angeht, auch im Auslande herum? Bis zum Jahr 1786 soll.n sich beynahe 3000 Oehlträger (olej kari) aus der Grafschaft Thuroz, vom Oehl und Arzney-Handel, den sie in der ganzen Oesterreichischen Monarchie, im deutschen Reiche, Preussen, Pohlen, Schweden, Russland trieben, ernährt haben. Neunzehn Dörfer der Kammeral Herrschaft Zólyom-Liptse sind ebenso viele. Handlungs Contore von Spitzen, Messern, Scheeren, Leinwand u. s. w. die der Bauer durch Ungarn und Siebenbürgen in den Städten und Dörfern zum Verkauf herumträgt.»

³ Metterhausen W.: Das Wandergewerbe in fünfzehn Kreisen des Regierungsbezirks Kassel. Untersuchungen über die Lage des Hausiergewerbes in Deutschland. Leipzig, 1898. 1. Bd. 151. lap.

A tótok mellett főleg a zsidók foglalkoztak a házalással.

A XVIII. században és a XIX. század első felében még a Magyarországon élő zsidók legnagyobb része házalással keresi kenyerét.¹

A hazai házaló- és vándoriparról a legteljesebb képet rajzolta, Csaplovics. A XIX. század elején szereplő házalóknak plasztikus, színes leírását nyújtja.²

Szerinte Magyarországon a tótok a legszorgalmasabb házalók, kik részben gyalog, részben lóháton, és hosszú vagy rövid kocsikon folytonosan beutazzák az országot. Némelyek kitevednek Törökországba, a német birodalomba, Olaszországba és Franciaországba, *sőt egy-néhányan eljutottak még Amerikába is*. Ez különösen áll az olaj- és sáfrán-, csipke-, vászon-, keszkenő-kereskedőkről és a *drótosokról*.

Az olajkereskedők (olaj kari) Turóczmegyéből származnak (Béla, Blattnicza, Mossócz, Karlova, Péter, Trebosztó községekből). Mindenféle etherikus olajokat, esszenciákat készítenek, a melyeket a legkülönbözőbb betegségek ellen ajánlanak. Apró üvegekben árusítják drága pénzért a csodaszereket. A Schlözer-féle Staats-Anzeigen-ben már 1787-ben panaszkodnak ellenük (44. füzet, 484. 1.). Régi időben sok turóczi paraszt jelentékeny vagyont szerzett ezekkel az olajokkal. Bejárták Ausztriát, Németországot, Hollandiát, Poroszországot, Lengyelországot, Svédországot, Oroszországot. Az olajházalók száma 1786-ig állítólag majdnem 3000-re rúgott. A francia háború kitöréséig Franciaországba is kijutottak, hol az eau de la reine d.Hongrie (Spiritus rosmarini) drága pénzért kelt el. Csaplovics idejében már megfogyott az olajkereskedők száma, mert az egyes kormányok megtiltották az olajokkal való házalást.

A *sáfránosok* többnyire Nyitra megyéből (Veszlenicz községből) és Turóczmegyéből (Znió Váralja, Slovan, Valcsa) származnak. Ezek sokkal szolidabb házalók, kik a sáfrán mellett selyem- és perkál-kendőket, szalagokat, keztyűket mindenféle szövötteket, női cipőket, tüket, fülbevalókat, gyűrűket árusítanak. A portékákat Bécsben szerzik be és lóháton vagy faskatulyákban viszik magukkal vásárról vásárra. Csaplovics szerint nagyon keservesen és nehezen keresik meg a kenyerüket. Sok százszor kell készletüket be- és kirakni, míg túladnak rajta.

A *vászonkereskedők* főleg Árva- és Nyitra megyéből jönnek. Az árva megyeiek többnyire nagyobb társaságban utaznak, a portékát ala-

¹ «Es irren noch heute ungefähr 75,000 Juden im Land herum, Menschen die nicht säen und nicht spinnen, und deren fast einziges Gewerbe, der Handel, besonders das – Hausiren auf den Dörfern – ist.» Schwartner: Statistik des Königreich Ungerns. Pest, 1798. 104. 1.

² Gemälde von Ungern. Pest, 1829. II. 90-103. 1.

csony lajtorjás kocsira rakják. Minden társaságnak megvan a maga vidékje.

A bobróiak Bulgáriát, Moldvaországot és a Krimt látják el vászonnal, a Zubrohlovából származók Erdélyt látogatják meg, mások Szlavóniába, Dalmáciába és Horvátországba mennek. Zólyom megyében Podlavicza lakosai is vászonnal háznak. A bártfaiak már ős idők óta élnek vászonkereskedést folytatnak Lengyelországgal.

A csipkekereskedők kizárólag Zólyom megyéből származnak, és nemcsak csipkével, hanem kéknymatu kendőkkel, villákkal, késekkel, ollókkal, lakatokkal háznak. A csipkéket a körmöczi parasztasszonyoktól, az ollókat és lakatokat a radváni és rakitóczi lakatosoktól, a kék vásznat a radváni és besztercebányai kékfestőktől vásárolják. Ezek a mesterek egészen a házalók zsoldjában állanak, többnyire előleget kapnak. A házalók hátukon czipelik a nehéz zsákot, gyakran életük is veszélyben forog, nem ritkán kirabolják őket. A csipkekereskedők közt kiválnak Felső- és Alsó-Lehota lakosai, mert drága cikkekkel háznak. Az egyesek által magukkal czipelt portékák értéke 1000-6000 forintra rug. Felső-Lehota évi pénzforgalmát félmillió forintnál többre becsülik.

A nyitramegyei Brezowa község lakosai főleg bőrökkel kereskedtek. Kétkerekű hosszú kocsin szállították portékájukat vásárról-vásárra. A legtöbben közülök jómódú emberek voltak. Nem szorítóztak a hazai piacokra, hanem Morvaországba is kimentek. Folytonosan utaznak, úgy hogy a példabeszéd azt tartja: ítéletnapja akkor virrad majd, ha a brezowaiak valamikor mind otthon lesznek. Ratkova lakosai Gömör megyében, valamint a csetniekiek szintén festett bőrökkel kereskednek az egész országban.

Szobbotist és Miava lakosai (Nyitram.) a malmok számára piteszövetet készítenek és azokkal nemcsak Magyarország sok vidékét, hanem az osztrák tartományokat és Németországot is ellátják. Sok pénzt szoktak haza hozni.

Az üvegkereskedők többnyire Nógrád-, Gömör- és Trencsén megyéből származnak. Portékáikat a közeli üveggyárakban szerzik be s bevándorolják készletükkel az országot. Kitűnően értenek az ablaküvegek bevágásához.

A viaszkereskedők szintén Gömör- és Nógrádmegyéből származnak. Faluról falura vándorolnak, összevásárolják a viaszlepenyeket, otthon megolvastják azokat és a tiszta viaszot eladják a mézeskalácsosoknak.

A bevásárlás készpénzen történik, részben gyűrűkért, gombostűkért és varrótűkért. Régebben híresek voltak a vágújhelyi viaszgyertyák, melyeket Brünnbe is szállítottak.

A mézkereskedés főleg Rozsnyóban virágzik. Az odavaló polgárok szeptember havában elszélednek Erdély határáig és összevásorolják a mézet, melyet otthon tisztítanak és megolvasztanak.

Gyümölcskereskedéssel a nyugati és déli vármegyék sok községe foglalkozik. Szalmával kibélelt kocsikon viszik a gyümölcsöt faluról falura, még pedig nem pénzért adják az árut, hanem gabonáért. Míg hazajönnek, a gyümölcsrakomány átváltozott gabonarakománnyá. A soproni gyümölcsessel Bécsben is házalnak. Szlavóniában sok gyümölcsöt visznek a bánágba.

Fenyvesmadarak darusításával foglalkoznak a trencsenmegyei hornyákok, a bajmócziak, a bukócziak és turóczi tótok. Hosszú kosarakban viszik a madarakat Pestre és Bécsbe.

A rongyszedők faluról falura vándorolnak és összevásárolják a rongyokat, melyeket a papírgyárakba szállítanak. Nem pénzért, hanem gyűrükért, gombostükért veszik a rongyokat. Füttytel jelölik meg érkezésüket s alig ültek le valamely padra és kinyitották dobozukat, minden oldalról összesereglenek a leányok és aszonyok régi rongyokkal, melyeket gondosan összeraktak.

A hegyes vidékeken kocsikenőcsöt (kulimázt) készítenek, melyet szekerekre rakott hordókban visznek faluról falura.

A mézházalók többnyire Nyitramegyéből jönnek. Az elárusítás gabonáért történik.

Liptó-, Szepes- és Nyitramegyéből jönnek a lenolajkereskedők. Nyitramegyében az olajelárusítással fiatal tót leányok foglalkoznak, kik bámulatosan jól értenek a tört részek kiszámításához.

A borókapálinka elárusítók Trencsenmegyéből jönnek. Lapos hordókban hátukon viszik portékájukat. Elmennek Ausztriába és Morvaországba. Óvatosan kell eljárniok, mert a pálinkakereskedés a falvakban meg van tiltva.

A pokróczkereskedők Nyitramegyéből jönnek. Ezek Bécsbe, Prágába is kimennek.

Íme, ilyen tarka és változatos a vándoripar és házalókereskedés képe a tizenkilencedik század elején. A felvidék közigazdasági életének jelentékeny tényezője a vándoriparos és kereskedő. Kifejezésre jut ezen jelentőség az 1852. évi házalási pátensben is.

Hazánkban a házaló-kereskedést az 1852. évi szept. 4-én kelt s a joggyakorlás által legnagyobb részben ma is hatályban tartott nyílt-parancs szabályozza. A nyílt-parancs házaló-kereskedés (házalás) alatt az árukkal helységről helysére és házról házra járva, meghatározott eladási hely nélkül üzött kereskedést érti s házalás fogalma alá a nyílt-parancs értelmében nem vonható az élelmi szerek, gyümölcsök, kerti

termények, nyers termények vándorszerű eladása. A házaló-kereskedés csak külön engedély mellett üzhető, mely csak oly egyénnek adható meg, *a ki magyar vagy osztrák alattvaló* a 30 éves kort elérte, ragályos vagy undorító betegséggel nem bír, csempészkedés miatt büntetve nem volt és feddhetlen erkölcsös életű és a polgári jogok teljes élvezetében van. Az engedély házalási levél vagy házalási könyvecske kiadása által történik. Az engedély csak egy évre adatik, de a megújítás alapos ok hiában meg nem tagadható. Ha a házaló magyar területről osztrák területre lép (vagy viszont) úgy engedélye csak azon helységekre nézve érvényes, melyekre nézve okmánya a hatóság által láttamoztatott. Külföldi árukkal kereskedni nem szabad.

Rendőri szempontból tilos a házalás fűszerárukkal, lepárolt olajjal, italművekkel, czukros süteménnyel, gyógyszerekkel, mérgekkel, robbanó anyagokkal, ásványos savakkal, drágakövekkel, nemes fémekkel, zálogjegyekkel, templomi edényekkel, katonai felszerelésekhez tartozó tárgyakkal, sorsjegyekkel, állami egyedárúság tárgyaival. Az oly árumennyiséggel való házalás, melynek szállítására teherhordó állal, vagy szekérfogat kívántatik, tiltva van. Ezen megszorító intézkedés egy későbbi rendeletben az Árva-, Turócz- és Zólyom megyebeli házalókra (gyolcsosok) és a nyitra megyei veszteniczvölgyi lakosokra nézve hatályon kívül helyeztetett. Némely kedvezőtlen fekvésű vidékek lakói, az ottani megélhetési viszonyok tekintetbe vételével, bizonyos árukkal való házalókereskedésre nézve különös kedvezményekben részesülnek, Ilyenek a tót drótosok sodronyozásra és sodony- és bádogárukkal való kereskedésre nézve, továbbá az (árva-, turócz- és zólyom megyei s a nyitra megyei veszteniczvölgyi, Alsó- és Felső-Vesztenicz, Racsicz, Dvornik, Nyitra-Szucsány, Rasicz-Zabava és Breszte puszták), gyolcskereskedők, a búr-szent-györgyi, búr-szent-miklósi és búr-szent-péteri (Pozsonym.) len- és pamutárukkal kereskedők, a fiumei kerületnek továbbá Severin és Bosiljevo községek lakosai a déli csemegékre nézve, a miavi pitlekészítők a pitleszövevvel való házalásra nézve. Zólyom megye lakosai a selyem- és gyapotárukkal, továbbá csipkék, fésűk, esernyők, szíjgyártó-munkákkal és vasárukkal való házalásra nézve.

Ausztriában ily kedvezményes vidékek a csehországi hegyvidék csipkeárúkra nézve, Puszterthal Tirolban szőnyegekre nézve, a gottschei lakosok Krajnában déligyümölcsökre nézve stb.

A nyílt parancs rendelkezéseit fentartotta az Ausztriával kötött vám- és kereskedelmi szövetség, (1867: XVI. t.-cz. 15. §.), melyben kimondatott, hogy: «az egyik államterületen annak lakói számára szabályszerűleg kiadott házalási engedélyek, a másik államterületen az ennek lakóira nézve fennálló korlátozások mellett, a házplási engedély-

nek az illetékes hatóság által történt láttamozása után, jogot adnak a házalás gyakorlására. A házalási engedélyek kiadására nézve mind a két területen lehetőleg összhangzó elveknek kell alkalmaztatniuk.» Továbbá: «az egyik terület lakosai a vásárforgalomra nézve a másik terület lakosaival tökéletes egyenjogúságot élveznek.» (14. §.).

A vám- és kereskedelmi szerződés megújítása alkalmával 1878-ban (XX. t.-cz.), 1887-ban (XXIV. t.-cz.) és 1899-ben (XXX. t.-cz.) ezen intézkedések hatálya fentartatott.

A német birodalommal kötött kereskedelmi szerződésünkben kimondották, hogy a szerződő felek alattvalói kereskedés és ipar megkezdése és folytatása, valamint a fizetendő adóra nézve a belföldiekké egyforma bánásmódban részesülnek, de a vándoriparra – beleértve a a házalást is az említett határozmányok nem alkalmazhatók. (1878: XXXVI. 1.-cz. 19. §.).

A magyar kereskedelmi törvény (1875: XXXVII. t.-cz.) kimondja hogy a törvénynek a kereskedelmi czégekre, a könyvekre és a cégvezetésre vonatkozó intézkedései a kufárookra és házalókra egyáltalán nem nyernek alkalmazást s hogy a házalók egyesülései nem tekintetnek kereskedelmi társaságoknak. Az ipartörvény (1884: XVII. t.-cz., 183. §-a) kimondja, hogy a házaló-kereskedés ezen törvény rendelkezései alá nem esik.

Az ipartörvény kimondja, hogy minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeit nemcsak lakhelyén, hanem azon kívül is az ország bármely helyén tartott országos vásárokon akár személyesen, akár megbízott által eladni, továbbá jogában áll azokra bárhol és bármikor minták előmutatásával is, megrendeléseket gyűjteni vagy gyűjtetni, megrendelt munkát teljesíteni vagy munkásai által teljesíteni. Heti vásárokon élelmi szereket, kerti és mezei terményeket, házi iparcikkeket – a mennyiben azt törvényes kiváltságok nem akadályozzák – bárki áruba bocsáthat. Kimondotta továbbá ezen törvény, hogy másféle iparkészítményeket csak a helyben lakó iparos van jogosítva eladni. Ezt az intézkedést az 1887: XVIII. t.-cz. akként módosította, hogy heti vásárokon házi iparcikkeken kívül más iparkészítményeket rendszerint csak a helyben lakó iparos van jogosítva eladni. Mennyiben engedhető meg az, hogy iparkészítményeket heti vásárokon a nem helyben lakó iparos is jogosítva legyen eladni, azt az érdekelt felek, esetleg a kereskedelmi kamara javaslata alapján, az illető vásártartó községek meghallgatása után a törvényhatóságok szabályrendeletileg állapítják meg. Kulin kiemeli ez a törvény, hogy «a felvidéki házaló kereskedők, kik régi szokás alapján a heti vásárokat látogatták, eddigi joguk gyakorlatában meghagyatnak.»

Az ipartörvény azt a rendelkezését, melynél fogva minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeire nemcsak lakhelyén, hanem azonkívül bárhol és bármikor minták előmutatásával is megrendeléseket gyűjteni vagy gyűjtetni, az 1900: XXV-t.-cz hatályon kívül helyezte. Ennek a törvénynek rendelkezése szerint, úgy a bel-földi, mint külföldi iparosok, vagy kereskedők, vagy azok megbízottjai, az iparos vagy kereskedő lakhelyén kívül – mintával vagy minta nélkül – megrendelések gyűjtése végett csak oly iparosokat vagy kereskedőket kereshetnek fel, kik üzletkörükben az illető áru eladásával vagy felhasználásával foglalkoznak. Ezen rendelkezés irodalmi és művészeti termékek megrendelésének gyűjtésére nem terjed ki. A törvény felhatalmazza a kereskedelmi ministert, hogy bizonyos üzletágak és ipar-cikkek tekintetében ezen megszorítások alól kivételt engedélyezhessen.

Fel kell még említenem a vándorszerű bevásárlással foglalkozó egyének kereskedői iparigazolványa tárgyában kiadott földművelés-ipar- és kereskedelemügyi ministeri rendeletet (26449/1886. sz.), mely kimondja hogy a bevásárlás, történjék az bár nem helyhez kötve, hanem vándorlás útján, nem tekinthető házalásnak, mivel a házalás fogalma alá, a fennálló házalási szabályok értelmében «az árukkal való kereskedés bizonyos eladási helyiség nélkül, tehát csakis kínálása, illetőleg az elárusítás tartozik.» A vándorszerű bevásárlással foglalkozó egyén egyszerűen kereskedőnek tekintendő és részére ily czímen iparigazolvány adandó.

A kormány már 1893-ban benyújtott a képviselőházban egy törvényjavaslatot «a vándoriparról,» de ez tárgyalásra nem került.

A hazai házalók kereseti adóját az 1875. évi XXIX. t. ez. 8. §-a szabályozza.

Az állandó üzlethely nélkül működő házalók (férfi és nő egyaránt) tekintet nélkül a lakhelyre, kereseti adó fejében évenként fizetnek *a)* ha üzletüket gyalog folytatják: 6 koronát; *b)* ha üzletüket segéd nélkül egy lóval folytatják: 12 koronát; ha segéddel és egynél több lóval folytatják, minden segéd után 4 koronát és minden további ló után: 6 koronát.

A házalóknak adója egyszerre esedékes és a fizetési meghagyás kézbesítésétől számított 15 nap alatt, de mindenesetre a házalási engedély kiszolgáltatása előtt fizetendő. A mikor a házaló az engedély kiadása végett jelentkezik, akkor az adót is le kell fizetnie, minek megtörténte a felvett jegyzőkönyvben is igazolandó. Ezen igazolás nélkül az alispán (illetve törvényhatósági joggal bíró város tanácsa) az engedélyt nem állítja ki. A házalási adót nem arra a naptári évre tekintik lerovottnak, a melyik évben befizették, hanem arra az egy évi időtar-

tamra, melyre a házalási engedély szól. (L. 1895. évi 67683 sz. pénzügyministeri rendelet). A házalási adóval együtt beszedik a betegápolási pótdót. A házalást az adó lefizetése nélkül űző egyén az adótétel 1-4-szereséig terjedhető birsággal büntettetik és a birság lefizetése előtt a házalást nem folytathatja. A birság kiszabására az elsőfokú iparhatóság illetékes. Ennek határozata ellen a II., illetve a III. fokú iparhatósághoz lehet felebbezni.

Az Ausztriában lakó, de iparukat Magyarországra is kiterjesztő házalók, tekintet nélkül arra, hogy Ausztriában a házalás után fizettek-e adót vagy sem, ugyanazon adótételekkel rovatnak meg, mint a hazaiak.¹ A magyarországi házalók Ausztriában ugyanilyen elbánásban részesülnek.

¹ Lásd. a pénzügyministerium 1881. évi 12766 sz. rendeletet. Pénzügyi Közlöny 1881. évfolyam 15. szám.

II. A vándoripar és vándorkereskedés jelenlegi állapota hazánkban.

Jelige: Tények nélkül az okoskodás csak olyan, mint a világosság, melyet semminemű test nem reflektál.»
Földes Béla.

A vándoripar hazánkban ma már nem játszik nagyobb szerepet. Csak maradványokról számolhatunk be. Legnagyobb jelentőséggel bírnak a vándoriparosok között a drótosok. (Az 1890. évi népszámlálás alkalmával 1674-et írtak össze.) Ezek ma a vándoriparosok legtipikusabb képviselői és világszerte ismeretesek. Ezeknek viszonyai-
val egy külön fejezetben foglalkozunk majd.

A vándoriparosok között kiemelendők a vándorköszörűsök, akik valamely utcza sarkán, vagy valamely ház udvarán felállítják a kerekeken járó köszörűt. Többnyire ketten vannak. Az egyik – társ, vagy segéd – összegyűjti a késeket, ollókat a lakásokban. Egy-egy darab köszörüléseért 4-10 fillért kapnak.

A vándoriparosok között felemlítendőek az esernyőjavítók, kik esernyők darusításával, vagy becserélésével is foglalkoznak. Az 1890. évi népszámlálás alkalmával 66-ot írtak össze. A vándorszalmaszékfonók főleg reparatúra-munkát végeznek. Hasonlóképp főleg javító-munkákkal foglalkoznak a vándorasztalosok, kárpitások. A vándorkovácsok és vándor-üstfoltozók többnyire a cigányok köréből kerülnek ki. Még ma is sűrűn láthatunk a vásárokon vándorcigányokat, a kik a csizmadiák sátrai között telepednek le s a parasztok által megvásárolt csizmák sarkára (16-20 fillérért) patkót vernek.

Gyakrabban találkozhatunk faluhelyen, vagy kisebb városokban az ablakos tóttal, a kik egy ablak bevágásáért az üveg árán felül 10-20 fillért kérnek. A budapesti külvárosokban is megfordulnak néha. Különböző felvidéki megyékből származnak. Sokan jönnek Trencsénmegyének Morvaországgal határos falvaiból, a hol már a

18-ik században számos kisebb üveghuta létezett. Itten télen fűjták az üveget, nyáron pedig az Alföldön és a városokban házaltak az önkészítette tárgyakkal. Az 1890. évi népszámlálás alkalmával 1438 ablakost találtak. Liptóban 431-et, Trencsénben 206-ot, Árvában 119-et, Nyitrában 38-at, Budapesten 52-öt.

A vándoriparosok csoportjába tartoznak: a káposztavágók (14), a marha-herélők (25), a patkány-irtók (8), a manicure-ök és pedicure-ök, a fogtechnikusok, a fényképészek, kútfúrók, óráskok (31), foltozó-szabók (7), szecs kavágók (16), üstfoltozók (53), borfejtők (3 Zemplén megyében), csizma- és cipőfoltozók (72), bádigosok (64), faloról-falura, városról-városra vándorló elemeit.

Az 1891. évi népszámlálás adatai szerint vándoriparral foglalkozott hazánkban 3651 egyén. Ezeknek legnagyobb része drótos és ablakos. A legtöbb vándoriparost Trencsénmegyében találták (1019), azután következett Liptó (437), Árva (124); Budapesten volt 191. A legtöbb vármegyében a vándoriparosok száma 10 és 40 között változik, több megyében pedig egyáltalán nincs (Brassó, Háromszék).

Az 1901. évi népszámlálás szerint a magyar birodalomban a kereső vándoriparosok száma 7601-re rúgott, az eltartottaké pedig 14,076. Tíz év alatt tehát megduplázódott a vándoriparosok száma. Ez az adat nem igen örvendetes, mert arra enged következtetni, hogy sok kisgazda és kisiparos a vándorbothoz volt kénytelen nyúlni, hogy magát fentarthassa. (Az iparágak szerinti részletes adatok még nem állanak rendelkezésünkre.) E mellett folytonosan szaporodik azoknak a vándoriparosoknak száma, a kik statisztikánkban már nem szerepelnek többé, mert állandóan külföldön tartózkodnak.

A vándoripar tekintetében legfontosabbak a Duna balpartján fekvő megyék. Itt a vándoriparosok száma 1890-től 1900-ig 1745-ről 2128-ra emelkedett. Feltűnő, hogy azokban a megyékben, melyekben 1890-ben a vándoriparosok száma legnagyobb volt, az 1900. évi számok kisebbek, ellenben a többi megyékben emelkedtek. Trencsén megyében számuk 1019-ről 927-re, Árva megyében 124-ről 53-ra, Liptóban 437-ről 415-re csökkent, míg Barsban 7-ről 66-ra, Esztergomban 3-ről 25-re, Nógrádban 20-ről 63-ra, Nyitrában 80-ról 383-ra, Pozsonyban 22-ről 130-ra emelkedett. Említésre méltó, hogy a női vándoriparosok száma a magyar birodalomban 23-ról 258-ra emelkedett.

A vándoriparosok körébe sorozhatjuk a látványosságokat, színházi előadásokat, szórakozásokat szolgáltató különböző vándor artistákat, akrobatákat, bűvészeket, komédiásokat, műlovarokat, kötél tánzosokat, komédiásokat, kigyóembereket, óriásokat és törpéket stb.

Ide tartoznak továbbá a látványos bódétulajdonosok, erőmérők, gyűrűdobálók, lemezdobálók, gyorsfényképészek, panoptikum-, karussel- és körhinta-tulajdonosok, orpheum-truppok, állatsereglet-tulajdonosok, a planétások, a vándorzenészek (kintornások, cziperások, hárfisták, hegedűsök), a vándorló népénekesek stb.

Ezek vásárról-vásárra vándorolnak.

A házalókereskedésnek számos faja van. Megkülönböztethetünk mindenekelőtt önálló- és bérházalókat. Az előbbiek a saját számlájukra házalnak, az utóbbiak csak fizetést, napibért vagy jutalékot kapnak. Megkülönböztethetünk továbbá városi és vidéki házalókat. Az utóbbiak a falukat látogatják meg. A városi házalók ismét több alcsoportra oszlanak. Van utczeni házalás, piaci házalás, vendéglői házalás, lakásokban, műhelyekben és hivatalokban való házalás. A magánházakban való házalás csökken, mert a legtöbb házakban már ott van a felírás: «A házalás tilos».

Az utczeni házalók közé tartoznak a virág-, gyümölcs-, sütemény-házalók, az újságelárusítók (rikkancsok), a gyufaházalók, gyermekjáték-házalók, léggömbkereskedők, perczesek, vízárusok. Legnagyobb jelentőséggel bírnak még – Budapesten is – a gyümölcsessel házaló u. n. kofák.

Budapest környékén több község női lakosságának főkereseti forrása a gyümölcsessel való házalás (pl. Rákospalota, Budakeszi). A tojással, vajjal, főzelékkel, baromfival való házalás is igen gyakori.

Nagyobb terjedelmű a vendéglőkben-és kávéházakban való házalás. Vannak vendéglők és kávéházak, a hol állandó elárusítók vannak, kik bizonyos cikkre nézve egyedáruságot kaptak a tulajdonostól s ezért bizonyos évi bérösszeget fizetnek. (A budapesti városliget egy népszerű kerti vendéglőjében a képes levelező-lapok házalója 400 korona bért fizet). A kisebb vendéglőkben a házaló- a házalási engedély fejében kénytelen valamit fogyasztani. Nagyobb vendéglőkben a házalás többnyire tilos. A kávéházi és vendéglői házalók többnyire szivarszipkákkal, szivar- és pénztárczákkal, inggombokkal kereskednek. Ide tartoznak a virágáros leányok, a déli gyümölcsessel és cukorkával házalók (az u. n. kucséberék, kik tiltott szerencsejátékkal is szeretnek foglalkozni). A kávéházi és vendéglői házalók többsége rövid- és norinbergi árukkal kereskedik.

A hivatalokba járó házalók Írószereket, norinbergi cikkeket, pipereárukat árusítanak. Vannak házalók, a kik bizonyos foglalkozási ágakhoz tartozó egyéneket, bizonyos műhelyeket keresnek fel. Egyes házalók pl. a bérkocsisokat kultiválják (kefét, ostorszíjakat, ostor-nyeleket árusítva).

A magánházakba járó házalók a legkülönbözőbb cikkekkel házalnak, ilyenek pl. szőnyegek, szövetek, vászonneműek, rövidárúk, háztartási cikkek (edények, üvegtárgyak, díszműtárgyak), élelmi cikkek, szappan, levélpapiros.

A házalókereskedők általában – a vagyontalan néposztályok tagjaiból sorakoznak. Csakis az u. n. gyolcsos tótok között akad egynehány vagyonosabb ember, a kinek háza, földje van.¹

A városi házalók nagykereskedőknél fedezik áruszükségletüket. Naponként vásárolnak egy-két tuczatot vagy egynehány darabot, egy-két véget az illető cikkből. Néha, ha készletük elfogy, többször is vásárolnak egy nap. Általában készpénzfizetés mellett s így rendszeren olcsóbban vásárolnak, mint a vidéki kereskedők vagy a fővárosi detail-kereskedők, kik hitelt vesznek igénybe. Függetlenebbek is a nagykereskedőtől, mert hitelt nem élveznek s így inkább válogathatnak a portékákban. Előfordul, hogy a nagykereskedők állandó házalóvevőiknek kisebb hitelt nyújtanak, rendszeren egy számla erejéig, ha ezt kifizették, újabb hitelt kapnak.

A budapesti díszmű-házalók naponta 10 20 korona értékű árut vásárolnak, a rőfös- vagy rövidárúkkal házalók nagyobb forgalmat érnek el. A nyers nyereség átlag 20%, de nagyon ingadozó, néha jóval többet nyernek, néha meg egynehány fillér nyereséggel beérik. A házalók keresete általában csekély, azt lehet mondani, hogy proletárkereset. A napi kereset átlag 3 koronára rúg. A szükséges üzleti tőke néha csak egynehány korona, ritkán több 50-60 koronánál. Csak az u. n. gyolcsos tótok dolgoznak nagyobb tőkével. Ezek a gyolcsos tótok, kik vásárról vásárra utaznak, néha 5-6 különböző vásárookra utazó alkalmazottal dolgoznak, a kiknek az árukat bizományba adják. Ezek időnként a bevételekkel elszámolni tartoznak. A gyolcsos tótok a nagykereskedőknél több ezer korona erejéig hitelt is élveznek. Egyes budapesti nagykereskedők a házalókra vannak berendezve és ezekkel évente sok százezer korona forgalmat érnek el. Külön utazókat tartanak, kik a vásárra járó házalókat felkeresik, gyűjtik a megrendeléseket és az incassót is elvégzik.

A gyolcsos tótok és rőfös házalók főbb cikkei: kartonok, kartonkendők, gyapjúkendők, szalagok, vásznak, selyemszövetek, selyemkendők és kékfestőárúk (ó-budai gyártmányok).

Nem ritkán vásárolják az u. n. visszatett árukat, azaz olyan árukat, melyeknek mintája már nem divatos. Ezeket gyakran féláron vásárolják. A minek méterjét a fővárosi detailkereskedő és a vidéki

¹) Az adatokat házalóktól tudtam meg és kereskedőkkel ellenőriztem.

kereskedő januárban 64 fillérrel fizette, azt ősszel néha 32 fillérrel adják a házalóknak.

A díszműáru-házalók főbb cikkjei: gyermekjáték, pénztárczák, tükrök, olajnyomatok, fogkefék, fésűk, tollkések, porcellánáruk stb. A városi házalók ing- és kézelőgombokat, dohány-, szivar- és szivarkatárczákat, tajtékpipa-utánzatokat, nyakkendőket, szipkákat árusítanak. A búcsúkra járók szentképekkel, keresztekkel, olvasókkal kereskednek. Az összevásárló házalók a cserekereskedés céljára főleg gablonczi olcsó bijouterie-árakat, rézből, ólomból készült gyűrűket, fülbevalókat, brocheokat és üvegyöngyöket vásárolnak.

A díszműáru-házalók az olcsó és silány, u. n. tömegcikkekkel kereskednek. Ezen cikkek főleg a házalók tevékenységének köszönhetik forgalmukat. A házalók által forgalomba hozott áruk többnyire az osztrák és német ipar termékei. A hazai gyártmányok közül kiemelendők az óbudai kényomatok, a pozsonyi pipaszárak és szipkák, a selmeczi cseréppipák, a gummilapdák.

A hazai nép- és háziipar számos termékét kizárólag a házalók hozzák forgalomba.

A házalók vevőköre főleg a «kis emberek»-ből kerül ki: munkások, kisiparosok, kishivatalnokok, kisgazdák. A házalókereskedés virágzásának egyik főoka a fogyasztó közönség kényelemszeretetében keresendő. Másik főoka, hogy gyakran pillanatnyi szükségletét elégíti ki. Némelyek restéinek egynehány fillérnyi bevásárlásért bemenni egy üzletbe.

A házalók előnye a boltosokkal szemben, hogy áruaktáruk csekély lévén, kamatveszteségük nincs, előnyük továbbá, hogy boltbért nem fizetnek, adóterhük csekély. Élettartásuk általában alacsonyabb, mint a letelepült kereskedőké, igénytelenebbek.

A házalónak igen ügyesnek és szorgalmasnak kell lenni, ha nagyobb forgalmat akar elérni. Nagy rábeszélőképességgel kell bírnia. Nem ritkán tolakodók, néha a közönség jószívúségéhez appellálnak. A legtöbb házaló az árat túltartja, mi arra vezetendő vissza, hogy a fogyasztóközönség a házalótól olcsón akar vásárolni és szeret alkudni. Megegyik, hogy üzleti fortélyokhoz nyúlnak (trikkek), amelyek közel járnak a csaláshoz.

Általában véve, nem igen tapasztalható, hogy a házalók veszedelmes vagy aggályos elemekből sorakoznának. Többnyire tisztességes, szorgalmas emberek, kik nehéz munkával csak annyit keresnek, amennyi a lét fenntartásához – alacsony élettartás mellett – szükséges.

A kiskereskedők és kisiparosok a házalókereskedőben és vándoriparosban versenytársat látnak. Ezek nézetük szerint érdekeiket érzékenyen sértik. Kiküszöbölésére törekednek és érdektársulataik folytonosan har-

colnak a házalókereskedés és vándoripar ellen, megmozgatják a kereskedelmi- és iparkamarákat, a kormányt.

Igen virágzó állapotban van a könyv- és hírlap-colportage. Sok folyóirat, füzetes vállalat, gyűjteményes munka (regénytárak, lexikonok, összegyűjtött munkák, remekírók) egyenesen rá van szorulva a colportage-ra, sőt valószínűleg meg sem indult volna, ha a colportage nem tenné lehetővé nagyobb elterjedésüket. A Mayer-féle lexikon újabb kiadásából 116,000 példányt adtak el a részletfizetéses colportage segítségével. Ez a colportage sok existenciának ad kenyeret és élénkítőleg fejlesztőleg hat az irodalomra. Kinövései: a pornographikus irodalom terjesztése, a sok, néha 100-150 füzetben megjelenő rémregények, melyeknek előfizetésére jutalomtárgyakkal (fali óra, függőlámpa stb.) csábítják az alsóbb néposztályok tagjait. Baj az is, hogy igen sok külföldi, tetszetők kiállítású, de sekély tartalmú és néha magyarelles folyóiratokat is terjesztenek.

A sok füzetű regényeket a házaló körökben Schund-nak nevezik ellentétben a jóra való irodalmi munkákkal és folyóiratokkal (Ezek a «Sortiment»). Vannak regények, melyek 225 füzetben jelentek meg (ilyen pl. A tébolyda titkai ez. rémregény).¹ Egy-egy füzet ára 10-14 fillér. Budapesten két-három vállalkozó foglalkozik ilyen regények kiadásával. A külvárosokban még ma is kapósak, de terjesztésük nem könnyű dolog, sok helyen kiutasítják a colporteurt, sőt tetteles bántalmazások sem tartoznak a ritkaságok közé. A terjesztés úgy történik, hogy első nap csak «kirakják» az illető regény első füzetét, azaz bedobják a lakásokba, konyhákba. Előfordul gyakran, hogy visszadobják, ekkora házalók a kilincshez teszik. A fődolog az elhelyezés. Másnap összegyűjtik a kirakott füzeteket, illetve a megrendeléseket. Ezeknek a regényeknek törzsközönségük van. Az egyik colporteur beszélt nekem egy mosónőről, ki a teknő felé akasztotta a füzeteket s így olvasott. Négy Schund-regényt járatott egyszerre és késő éjszaka is dolgozott, csak-hogy szenzációszenvedélyét kielégítse. A colporteurok az első öt füzetet ingyen kapják a kiadótól, illetve ennek bizományos ügynökeiktől s minden cím után egy koronát kapnak. A jutalmak minden 25 50. füzet után járnak az előfizetőknek. Többnyire silány olajnyomatok aranyozott keretekkel, feszületek, függőlámpák stb. A «legértékesebb» jutalom az utolsó füzettel jár. A colportagenak ezzel a fajtájával a házalók legalsóbb osztálya foglalkozik. Háromszáz példányból sikerült némelyik nap húszat elhelyezni.

¹ Nagy kedveltségnek örvendő regények még: A kastély titka, London réme, Jack, a hasmetsző, Rózsa Sándor.

Vannak vándorügynökök, kik képek, olajnyomatok, szobrok, hangjegyek terjesztésével foglalkoznak.

Az utczaí házalás terén tapasztalhatók némi kinövések. Itt néha a házalás csak ürügy a kolduláshoz. Nem ritkán 5-6 éves gyermekeket vagy nyomorékokat láthatunk az utczaí házalók között. Nálunk az utczaí házalás sokkal gyengébb, mint a külföldi városokban. A London County Council-statisztikája a *londoni* repülő (ambuláns) árusok számát 60,000-rre tette. Évi forgalmukat 360 millió koronára, évi hasznukat 96 millió koronára, az átlagos napi bevételt pedig fejenként 4 kor. 80 fill. – 8 kor. 60 fillére becsülik.¹

A berlini utczaí házalók számát 20 -25,000-re becsülik.²

Megkülönböztethetünk mustra-házalókat és áruházalókat. Az előbbinek csak megrendeléseket gyűjtenek, az utóbbiak el is adják a magukkal vitt portékákat.

Vannak elárúsító és bevásárló házalók. Az összevásárló házalók a csontokat, rongyokat, ócskavasat, üveget, palaczkokat, sertéket, ágytollakat, állati bőröket, tojásokat stb. veszik meg. Még egynehány évtizeddel ezelőtt általánosan dívott a cserekereskedés: a fentemített tárgyakért nem adtak pénzt, hanem tüket, gyűrűket, szappant, czémát, rövidárukat. Ma már a cserekereskedés a kivételek közé tartozik. Meg lehet különböztetni az időleges és állandó házalókat.

Az előbb említettek csak mellékfoglalkozásként folytatják a házalást, az ipari vagy mezőgazdasági foglalkozás mellett. Sok háziiparos egyúttal vándorkereskedő. Az udvarhely-megyei székelyeknél, «ha a család nagy és a földbirtok elégtelen a fentartásra, különösen téli időben, a család apraja-nagyja valamely háziipari készítmény nagyban való előállításával foglalkozik s azt szekérre rakva, a gazda, vagy valamelyik nagyobb fíu, sokszor azonban maga az asszony s elindul azokkal házalni. Bekalandozzák Csik- és Háromszékmege faluit, sőt átmennek Romániába is, míg nyugat felé legfeljebb Maros-Vásárhelyig jönnek csak el.»³ Sajnos, hogy a székely szöttesek régi jó hírét elrontották újabban a házaló cigányok, kik magukat székelynek kiadván, osztrák gyárosok silány portékáját árusítják.¹

A felvidéki tót házalók egy része még ma is házi- vagy népipari czikkekkel kereskedik. Ha a foglalkozási statisztikát tanulmányozzuk, azt találjuk, hogy azokban a községekben, hol házalók vannak, rende-

¹ Zeitschrift für Socialwissenschaft 1901. évf. 10 füzet.

² Schriften des Vereins für Socialpolitik. 81. kötet, 7. 1. Lipcse, 1899.

³ Barabás Endre: Udvarhelyvármegye közgazd. leírása. Közgazd. Szemle. XXXIII. k. 718. I.

⁴ U. o.

sen háziiparosok is szerepelnek. Azok a községek, melyeket Csaplovics felsorol, még ma is kiküldik a házalókat. De már nem olyan számosak és jó részük Ausztriában és a külföldön tartózkodik. Sokakat absorbeált a kivándorlási mozgalom.

A felvidéki tót házalók között a rövidárukkal kereskedők a legvagyonosabbak. Ezek nem ritkán saját kocsijukon szállítják portékáikat. Akad közöttük olyik is, akinek vagyonát 50,000 100,000 koronára becsülik. Többnyire Baán, Privigye, Znióváralja vidékéről jönnek. Áruikat Bécsben, Budapesten vásárolják. Vannak ily nagykereskedők, kik kizárólag, vagy főleg házalókkal kereskednek s azokat utazóikkal felkerestetik.

Még elég számosak az üvegtárgyakkal és porcellánedényekkel házaló tótok. Ezek többnyire összevásárolják a magyarországi és külföldi gyárakban kiselejtezett árukat. Bécsben nagy számban található. A házalók egy része nagy kétkerekű kocsin szállítják az árukat faluról-falura. «Tagadhatatlan, hogy az edényházalók a vidéken részben még nélkülözhetetlenek. Ha a kocsi megérkezik egy faluban, már várják az emberek; a lakosok már előre tudják a házaló megérkezését, miután az egyes vidékeket bizonyos turnus szerint látogatják meg. Vannak még kisebb helységek, ahol a kereskedők nem tartanak edényárukat, itt a házalókra még mindig szükség van».¹

Sokan fakanalakkal, fatányérokkaal s egyéb fatárgyakkal házálnak Némelyek a tót asszonyok által készített kézimunkákat: kék, piros, barna ornamentumokkal díszített vászonabroszokat, asztalkendőket árusítanak. Némelyek viaszkos vászonnal házálnak, amelyet budapesti vagy bécsi nagykereskedőknél vásárolnak be.

Gyakoriak a gyümölcscsel, a sajttal, kocsikenőcscsel házaló felvidékiek. Majdnem teljesen eltűntek a pálinkával házaló tótok.

A hazai házalókereskedésről vázolt rajz nem volna teljes, ha megfeledkeznénk a Magyarországon házaló *idegenekről*. Külföldieknek tudvalevőleg nem adnak házalási engedélyt. Legtöbb idegen házalónk Ausztriából jön hozzánk. Csehországból jönnek a csipkekereskedők, Sziléziából a vászonházalók. Nagyobb számban szerepelnek a déli gyümölcscsel és czukorkaárukkal a vendéglőkben házaló krajnaiak, kik főleg Gottscheeből származnak (kucséberek). Gyakran tűnnek fel utcáinkon és nyilvános helyeinken az u. n. bosnyákok, kik azonban nagyrészt dalmaták. Cikkeiknek túlnyomó részét itteni nagykereskedőknél vásárolják be s csak igen alárendelt szerepet játszanak árukészletükben a keleti ipar termékei. Sok házaló jön át hozzánk Galicziából.

¹ Schriften des Vereins für Sozialpolitik. LXXXIII. k. Untersuchungen über das Hausiergewerbe in Oesterreich. 13. 1.

Olaszországból származnak a gipszfigurákkal házaló egyének. Ezek nagyobb városokban telepednek le, ott készítik kis műhelyükben áruikat s azokat személyesen és segédekkel árusítják el.

Az idegen házalók száma nem mondható nagy, de nem is kevesebb, mint a külföldön dolgozó magyar házaló. Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre.¹

Házalóink közül igen sokan felkeresik az osztrák tartományokat Bécsben is sok a felvidéki házaló, kik díszmű- és rövidárukkal, vászonnal, viaszkos vászonnal, üveg- és porcellánárukkal, csipkével, posztóval házalnak. A székely háziiparosok is gyakran mennek ki Ausztriába és Romániába szőnyegekkel, hímzésekkel. A felvidéki házalók közül sokan kimennek Oroszországba. Ezeknek egy része állandóan künn marad. Bulgáriában számos Erdélyből származó kosárházaló kereskedik. Ezek a Duna mellett fekvő városokban telepedtek le és műhelyeket rendeztek be. A mesterek iparuk után évenként 10-20 lew. adót fizetnek s ennek fejében a házalásra is fel vannak jogosítva. A kosárkereskedés egész éven át folyik, legerősebb azonban szüret idején. A kosarak ára darabonként 0.30-2 lew.²

A budapesti házalók személyi és életviszonyára vonatkozólag birunk közelebbi adatokat. A tulajdonképeni házalók között volt 1891-ben férfi 743, nő 88, tehát a túlnyomó többség férfi. A kofáknál fordítva áll a viszony: 104 férfi kofával szemben áll 677 női kofa. Összesen volt 2073 járó-kelő kereskedő, ezek között 1082 férfi, 991 nő, még pedig:

0-15 éves	17.09 %
15-30 «	33.92 «
30-50 «	30.26 «
60 éven felül	18.17 «

A tulajdonképeni házalók és kofák korviszonyait a túloldalon levő táblázat tünteti fel.

Ezekon kívül szerepelnek statisztikánkban: járó-kelő tojáskereskedők (29), kenyérárusok (11), baromfikereskedők (159), egyéb piaci árusok (185). A kucséberék száma 77-re rúg; ezeknek többsége 15-30 éves (43), 60 éven felül csak 11.

¹ Kívánatos volna, ha kereskedelmi kormányunk a házalási statisztikát elkészíttetné.

² Damyanoff Boyan K. Der Hausierhandel und das Marktwesen in Bulgarien. Lipcse, 1898. 26 l. Azon adat, hogy a Bulgáriában házaló pléháru-kereskedők Erdélyből származnak, valószínűleg téves. Ezek bizonyára a mi drótosaink, akikről tudjuk, hogy nagyobb számmal tartózkodnak Bulgáriában.

	H á z a l ó		K o f a	
	férfi	nő	férfi	nő
0--15 éves.....	—	—	3	4
15—30 «.....	127	20	20	63
30—50 «.....	252	29	56	292
50—60 «.....	225	26	17	192
60 éven felül.....	139	13	8	123
Ismeretlen.....	—	—	—	3

A műveltségi viszonyokra fényt vet azon körülmény, hogy a budapesti járó-kelő kereskedők között 76.79% tud írni a tulajdonképeni házalók között pedig 97.31 %.

A budapesti járó-kelő kereskedők között volt 1891-ben:

római katolikus	931	még pedig férfi	353;	nő	578
ágost. evang.	97	«	«	47	« 46
helvét	115	«	«	26	« 89
izraelita	885	«	«	632	« 253

Nemzetiség szerint volt magyar 1091, német 653, tót 172. A férfiházalók között a túlnyomó többség belföldi (566). Ausztriából volt 198, ezek között Ausztria német tartományából 10, Csehországból 13, Morvaországból 7, Galicziából 125, Bukovinából 3, egyéb 3. Külföldi volt összesen 16, még pedig Bajorországból 1, Oroszországból 8, Romániából 3, Bulgáriából 2, Törökországból 2. A budapesti kereskedelmi- és iparkamara titkári hivatalának előzékenysége folytán közölhetjük az 1903. évről a házalási törzskönyv adatait. A kimutatás Budapesten összesen csak 197 házaló működnek, a kik közül 74 rövid-, norinbergi, díszmű-, szövött és kötött árukkal, 63 pedig kelmék, szövetek, selyem, szőnyeg és vászonárukkal házalt. (Lásd a túloldalon levő táblázatot.)

Több házaló szerepel a főváros 1891. évi népszámlálási munkálatában. Ennek adatai szerint a járó-kelő kiskereskedők csoportjába tartozott 2073 egyén (1881-ben 2211), még pedig 731 házaló (1881-ben 804), 752 kofa (1881-ben 667).¹

A magyar birodalomban a házaló kereskedők száma volt 1862-ben 4203, 1890-ben 14,313, még pedig 12,427 férfi és 1886 nő. A legnagyobb számokkal szerepelnek Budapest (1094), Zólyomm. (887),

¹ Körösy József: Budapest főváros az 1891. évben. A népszámlálás és nép-leírás eredményei. Bpest 1898. III. k. 114. I.

Kimutatás

az 1903. évi házalási törzskönyvi nyilvántartásról.

Törvényhatóság illetve rendezett tanácsu város	Az 1903. évben kiadott új házalási engedélyek száma							Korábban kiadott házalási engedélyek megköszönéséről					Ezek közül a külföldön házaló				
	dírtól, sodronyos és bádog-nyitra	kemény, szövetek, gyapjú, szőnyegek, vászon és cserénpajzsok	házipari tárgyak készítették	szőnyeg, porcelán, agyag és egyéb anyagok	járdák és egyéb fa és vasárnyak	házipari tárgyak készítették, szőnyeg, vászon és cserénpajzsok	háztartási tárgyak készítették, szőnyeg, vászon és cserénpajzsok	rövid, normál és egyéb szőnyeg, szőnyeg, szőnyeg	rövid, normál és egyéb szőnyeg, szőnyeg, szőnyeg	egyéb nyitra	összesen	Ausztriában					
Budapest	1	49	16	1	57	24	148	14	1	1	1	1	1	1	7	50	2
Kecskemét th. v.									1							1	
Pest-Pilis-Solt Kiskun vm.		12	1	1	28	13	60	13					26		4	34	
Székesfehérvár sz. k. v.													17		1	18	
Fejérmegye					3	2	5										
Összesen	1	61	17	4	1	88	41	213	27	1	8	59	12	102	2	2	

Nyitra. (856), Trencsénm. (556), Pestm. (553), Sopronm. (430), Árvám. (392), Somogym. (349), Pozsonym. (335), Bács-Bodrogm. (352). A női házalók száma legnagyobb Nyitra- és Zólyom megyékben, tehát ott, hol a házi- és népipar virágzó állapotban van.

Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint a magyar birodalomban a házaló kereskedők száma 17,426 (az eltartottaké 31,315). Számuk tehát 1890. óta 3113-al emelkedett.

Az élelmiszerkofák, és egyéb piaczi, vásári és utczaei élelmiszer-árusok száma az 1900. évi adatok szerint 12,569, az egyéb piaczi, vásári és utczaei árusok és kofák száma 2856. (Az eltartottak száma 12,143.) Közel 100.000 ember él még ma Magyarországon a vándoripar és vándorkereskedés után. Figyelembe kell továbbá vennünk a házi és népipar rovatában szereplő 42,205 kereső és 56,032 eltartott egyént. Ezek jó részének existenciája a vándorkereskedéssel függ össze.

Összehasonlítás kedvéért vizsgáljuk röviden a külföldi adatokat. Nagy Britanniában a házalók száma:

1851	34638
1861	29114
1871	60538
1881	55694
1891	67717.

Ezeken kívül van még tömérdek utczaei elárúsító.

Olaszországban volt 1881-ben 22,404 vándorkereskedő, 6318 rongyszedő és köszörűs, 991 üstfoltozó. Svájcban a házalók száma a törvényhozás minden korlátozása daczára emelkedik. Ausztriában a házalók száma újabban csökken. Volt 1857-ben 12,805, 1881-ben 22,964, 1890-ben 18,233, 1897-ben 16,784.

A vándoripar és vándorkereskedés terjedelméről különben a statisztikai adatok nem adhatnak hü képet, mert sokan ezt csak mellékfoglalkozásként üzik s ez a statisztikai lapokon gyakran nem lesz feltüntetve. A házi- és népiparral foglalkozók egy része házalással is foglalkozik. A házalási engedélyek száma sem tájékoztat a házalók számáról, mert igen sokan engedélylyel nem bírnak.

A házalóellenes mozgalomban több irányzatot különböztethetünk meg. A legradikálisabb irányzat a házalókereskedés teljes eltiltását óhajtja (pl. a nagyenyedi ipartestület).¹ Az enyhébb irányzat megelégszik a házalás törvényileg leendő szabályozásával és korlátozásával, (így több ipartestület, az országos ipartestületi ülések, a fővárosi kis-

¹ Az ipartörvény módosítása 111. k. Hazai anyag II. rész. Kívánságok és Javaslato. Bpest 1904. 616-621. 1.

és középkereskedők társulata.) A törvényileg leendő szabályozásnál óhajtják, hogy a házalás ügye Ausztriából teljesen függetlenül rendeztessék, hogy a házalási jogosultság magyar állampolgársághoz köztessék, hogy a házalási engedélyek csak kivételesen, különös figyelmet érdemlő esetben, csak helybeli szegényeknek és nyomorékoknak, kik másként kenyerüket megkeresni nem képesek, adassék. Az 1890. évi II. országos ipartestületi gyűlés a nőnemhez tartozóknak semmiképen nem akarja megengedni a házalást. Ugyanezen gyűlés azt óhajtja, hogy a házalási engedélyért folyamodók igazolni tartozzanak, hogy azon iparágban, melynek czikkeivel házalni akarnak, képesítéssel bírnak. Némelyek a házalók adóját óhajtják lényegesen felemelni, mások azt kívánják, hogy házalási engedély alapján csak az házalhasson, a ki az állami adón kívül az egyes helységekben tartózkodása idejére a megfelelő községi adót is viselte. Vannak a kik a házalókat el akarják tiltani a segédtartástól, a hetivásárok látogatásától, attól, hogy a házalókereskedést állandóan egy és ugyanazon községben házról-házra járva gyakorolhassa; vannak a kik a házalást oly módon akarják korlátozni, hogy a városban csak három, nagyközségben két, kisközségben csak egy napon gyakorolható, hogy továbbá egy-egy községben ugyanazon házaló csak félévénként egyszer jelenhessék meg.

A kulai ipartestület a kész iparczikkével való házalást óhajtja eltiltani, más testület azt kívánja, hogy a házaló közvetlen ne vehessen a gyárból, nagykereskedőtől, hanem csakis a középkereskedőtől és iparostól. Sokan azt követelik, hogy a házalás kizárólag gyári és háziipari termékekre szorítkozzék és hogy házalási engedély csak oly magyar háziipari czikkekre adassék, amelyek az engedélyes lakhelyén, illetve közigazgatási járásában készültek. Az engedély nélküli házalásra drákói büntetéseket óhajtának.

A házalók is kezdenek szervezkedni s érdekeik megvédése céljából országos egyletet alakítottak.

Folytonosan szaporodik azon városok és községek száma, amelyek a házalókereskedést szabályrendeletileg megtiltják. Ezeknek a száma ma már meghaladja a 140-et.

III. A drótosok.

Jelige: «Egy jól megfigyelt ténynek gyakran több értéke van, mint kötetéket megtöltő spekulációknak, melyeknek csak úgy lehet becsök, ha tényekből indulnak ki.»

Földes Béla.

A német Verein für Socialpolitik 1890-ban nagyszabású enquete-t indított meg a vándor- és házalóipar kérdésének megvilágítása tárgyában. A házalók két kategóriáját tették tüzetesebb vizsgálat tárgyává:

1. azokat a kézműveseket, kik ipari tevékenységet vándorolva kínálnak és
2. azokat a kereskedőket, a kik portékákat házról-házra visznek elárúsítás céljából, akár otthon maguk állítják azokat elő, akár idegen vállalkozóktól, gyárosoktól vagy kereskedőktől szerzik be azokat. Első sorban arra fektették a fősúlyt, hogy a házalók azokon a helyeken kerestessenek fel, a honnan származnak. A kép kiegészítése céljából azután azokat a helyeket írták le monographice, a hol a házalók tényleg működnek.

A monographiák a következő kérdésekre terjeszkedtek ki: Szociális szempontból vizsgálták, hogy kik azok a személyek, kik házalással foglalkoznak (kor, nem, polgári állás, vallás, anyanyelv, testi fogyatkozások); milyenek a vagyoni viszonyaik (ház, föld-, marhatulajdon); a gyermekek és egyéb eltartandó családtagok száma, összeköttetésben áll-e a házalás más kersettel? A házaló családtagjai a házaló távolléte alatt mivel foglalkoznak? Egész éven át házalnak-e, vagy csak néhány hónapon át és mikor? A házalás nem ürügy-e a koldulásra?

Gazdasági szempontból vizsgálták, a házalás útján forgalomba hozott árucikkek válfajait és az okokat, hogy miért hozatnak azok forgalomba házalás útján? Otthon készítik-e az árukat, vagy kereskedőktől avagy gyárosoktól szerzik-e be azokat? Milyen fizetési feltételek mellett szerzik be azokat (készpénz vagy hitel mellett), milyen mennyiségeket szereznek be egyszerre és mily idő alatt tudták azokat eladni? Saját számlára történik a házalás, vagy idegen számlára (u. n.

bérházalás)? Kíséri-e a házalót segédszemélyzet, mely viszonyban áll ez a házalóval (bér, tantième), milyen szállítási eszközöket használnak? Meddig tartózkodnak az egyes helyeken? Mily költséggel van összekötve a házalás? Készpénzért adnak el vagy hiteleznek? Szokták-e az árakat túltartani? Milyen a nyereség? Meglátogatnak-e bizonyos vidékeket rendszeresen? vagy milyen időközökben? A piacok részletes leírása. A lakosság mely rétegeiben árulnak? Készletben vannak-e a házalók cikkei az állandó üzletben? Miért nem versenyezhet az állandó üzem bizonyos cikkekben a házalóiparral? Erősödött vagy hanyatlott utóbbi időben a házaló ipar? Panaszkodik-e a közönség a házalókra? Az enquête vezére Stieda Vilmos, akkor rostocki, jelenleg lipcsei tanár volt. A kutatás nagy nehézségekkel járt. Sokan visszarettek a házalókkal való érintkezéstől. De azért mégis akadt sok neves tudós, képzett nemzetgazda, magasabb rangú közigazgatási tisztviselő, lelkes tanító és lelkész, egynéhány főiskolai hallgató, ki alávetette magát a nagy fáradságnak és összegyűjtötte egy bizonyos vidék vagy város házalására vonatkozó adatokat.

A Németországra vonatkozó anyag öt kötetben, az Ausztriára vonatkozó monographiák egy kötetben, a svájci, olaszországi, angolországi és svéd adatok együtt egy kötetben adattak ki. Magyarországra az enquête nem terjedt ki, de a hazai *drótosok* gyakran szerepelnek a kötetekben, sőt az egyik monographia kizárólag velük foglalkozik.

Sajnos, hogy a drótosokra vonatkozólag gyűjtött adatok nem mind megbízhatók, sőt gyakran határozottan tévesek. Némely referens adatai homlokegyenest ellenkeznek a másikkal. *Flechtner Fritz*, ki a sziléziai és boroszlói házalókat ismerteti, panaszkodik, hogy a tótok pontatlan és ellenmondó felvilágosításokat adtak, részben bizalmatlanság folytán, részben mert nem bírják eléggé a német nyelvet.¹ *Kind Hermann*, az a referens, kit a lipcsei államtudományi szemináriumból kiküldöttek, hogy a drótosok viszonyait hazájukban tanulmányozza és a ki több felvidéki faluban rövid ideig tartózkodott is, nem járt el a kellő óvatossággal. Tudori értekezésének anyagát sok szorgalommal, elismerésre méltó buzgalommal s a drótosok iránt érzett bizonyos jóindulattal gyűjtötte össze, de kritika nélkül, helyenként naivitással dolgozta fel az adatokat, melyeknek egy részét úgylátszik zavaros forrásból merítette. Egyoldalú, a kellő ellenőrzést nélkülöző információk alapján nem lehet helyes képet alkotni a helyzetről, nem lehet megismerni a vándormozgalom okait és mellékkörülményeit.

¹ Schriften des Vereins für Socialpolitik. 77. k. Untersuchungen über die Lage des Hausiergewerbes in Deutschland. 1. k. Lipcse, 1898. 3. I.

A vándoripar és vándorkereskedés helyzetének, viszonyainak tanulmányozása nem tartozik a kényelmes feladatok közé. Irodalmi források alig vannak; személyes utánjárásra és tudakozódásra van szükség. A viszonyok úgy hozták magukkal – sors bona, nihil aliud – hogy több nyáron át Trencsén vármegye egy tipikus házalóvidékén, a drótosok hazájában töltöttem egynehány hetet. Ez alkalommal megragadták figyelmemet a drótosok, a vándoriparosok és vándorkereskedők ezen klasszikus példányai s megkezdtem az adatgyűjtést. Munkámban a vidéken lakó barátaim támogattak. Forrásaim többek között egy lelkész, ki évekig működött a drótosfalvakban, községi bírák, községi jegyzők, kereskedők, korcsmárosok, egy volt postamester, ki az egyik drótosközpont postáján működött, a vándorútjokról visszatért drótosok és a kottesói sodronyáru-műhely tulajdonosa, ki évekig külföldön vándorolt és most korcsmáros, drótárakereskedő és mezőgazda.

A drótosok csaknem kivétel nélkül Trencsénmegyéből és pedig főleg a bittsei járásból származnak, de sokan járnak a kisuczai-újhelyi, csaczi és zsolnai járásokból is. A bittsei járásban a férfilakosság zöme sodrony vagy bádogiparral, illetve házalással foglalkozik. Az ezredéves kiállítás alkalmával eszközölt felvétel szerint Trencsénmegye 83 községében foglalkoztak sodrony- és bádogiparral. A drótosok metropolisza a nagybittsei járásban fekvő Rovne. Ennek a nagy határral és 3755 lakossal bíró község valamint szomszédos falvak férfi lakossága, fel egészen a morva határig, csaknem kizárólag a vándorkereskedésből és vándoriparból él. A Beszkidek alján elterülő fensíknak valamikor gyönyörű erdei voltak, a melyek sok munkaalkalmat nyújtottak a népnek. Az egykor virágzó faipar elpusztult. A termőföld területe nem nagy, az éghajlat zord, a földek soványak, csak burgonya, zab és káposzta terem rajtuk. A kevés nagybirtok bérlők kezében van. A parasztság többnyire törpe birtokokon tengődik. A földművelés a hegyes vidékeken nagy fáradtsággal és kevés haszonnal jár, az állattenyésztés állapota épenséggel nem virágzó. Gyáriparról alig lehet beszélni. Zsolnán van egy nagyobb posztógyár több száz munkással, Nagy-Bittsén két gyufagyár 2-300 munkással, (többnyire gyerekekés asszonyok), a többi u. n. gyár egészen jelentéktelen (műtrágyagyár Zsolnán, sörfőzde, bőrgyár Nagy-Bittsén).

Ezek a körülmények: a mostoha természeti viszonyok, a földművelés kezdetleges volta, az elhanyagolt állattenyésztés, az ipar gyengesége, illetve hiánya, a népesség aránylagos sűrűsége magyarázza a vándormozgalmat, mely már hosszú múltra tekint vissza. A szükség csinált a felvidéki tótból vándoriparost és vándorkereskedőt. Ma a

vándoripar és vándorkereskedés ennek az egész vidéknek éltető eleme s ha ez nem volna, a kivándorlási mozgalom még nagyobb mérvet öltene.

Kind szerint az uzsora is nagy mértékben hozzájárul a felvidéki nép nyomorúságához.¹ Egyes esetek előfordultak ugyan és előfordulnak még ma is, hogy parasztok uzsorások kezébe kerülnek, de ez nem olyan általános, mint a hogy ezt *Kind* állítja. Régebben gyakrabban fordult elő, hogy uzsorások kiszipolyozták a népet, de ma már lényegesen javultak a viszonyok. A nép intelligenciája emelkedett, s a hitelviszonyok javultak. Zsolnán, Bittsén, Csaczán takarékpénztárak, több községben hitelszövetkezetek működnek. A mit *Kind* a gazdag zsidó korcsmárosokról és kalmárokról ír, a mesék világába tartozik.² A falusi korcsmárosok és szatócsok túlnyomó nagy része épp olyan szegény, mint a nép s nehezen keresi meg mindennapi kenyerét.²

A drótosok vándormozgalmának oka az, hogy otthon nincs kellő kereset, illetve nincs oly nagy kereset, mint a minőt a házaló- és vándoripar nyújt. Figyelembe veendő továbbá az, hogy a drótosnak vérében van már a vándorhajlam és ösztön. Apja, nagyapja, testvére, minden férfirokona künn járt a nagyvilágban. A gyermek nem hall mást, mint az idegen intézmények és szokások leírását, folyton hallja a külföldi gazdagság túlzásait, folyton emlegetik előtte a külföldi országokban meggazdagodott rokonokat és ismerősöket.

Rovnen kívül a főbb drótos-községek: Nemes-Kottesó, Oblazow, Styávník, Dlhepole, Viszoka, Trencsén-Makó, Krasznó, Szvedernik, Koláravicz, Rudina, Turzovka, Csacza, Petrovicz, Zakopcze, Sztaskov, Podvisoka, Rakova, Nagy-Divina stb.

Trencsénmegyéből 1890 decz. 31-én 32.900 egyén volt távol. Ezek közül Ausztriában tartózkodott 6585, az egyéb külföldön pedig¹ 4604. Ezeknek jórésze drótos. Az elsőrendű sodronyos-községek férfi lakosságának legnagyobb része távol van. Az egyik forrásom szerint Rovne, Kollarovicz, Sztávník, Petrovicz 12 éven felüli férfi lakosságának 75%-a, második forrásom szerint 95% van állandóan távol. Kollarovicznak pl. 3000 lakosra van s onnan 600–700 ember állandóan vándorol.

Hogy a vándormozgalom mikor indult meg, nehezen állapítható meg. Bizonyos, hogy már a XVIII. század végén szerepeltek a külföldön a felvidéki tót házalók. Csaplovics 1829-ben megjelent könyvében megemlékezik a drótosokról is: «Sok tót Nyitra-, Trencsén- és Szepes-

¹ Untersuchungen III. k. 265. 1.

² Untersuchungen III. 268. I.

megyéből azzal keresi meg mindennapi kenyerét, hogy egynehány font vasdróttal nyaka körül, a bel- és külföld közel és messzefekvő vidékeit bejárja és az a összetört fazekakat, tepsiket és tálakat felkeresik s azokat kis díjazásért a legnagyobb gyorsasággal körülfontják vasdróttal, hogy megint egészét csináljanak belőlük, a nélkül, hogy ahhoz ragasztó anyagot használnának. Ablakrostélyokat is készítenek, valamint vasalótartókat. Bécsben minden perczen lehet őket látni, a mint az utcákon fel- és alá futkoznak».¹ A XIX. század elején egyesek gyalog feljutottak Berlinig, Varsóig, Danczigig és sokan tartózkodtak Sziléziában, Szászországban, Morva- és Csehországban Különösen fellendült a vándoripar 1848 óta. Előmozdította a mozgalmat a jobbjóság felszabadítása, a közlekedési viszonyok javulása. A drótosok is igénybe vették a vasutakat és mind távolabb fekvő vidékeket kerestek fel. A 60-as évek liberális gazdasági törvényhozása is előmozdította a vándoripar felvirágzását, a mennyiben megkönnyítette a házalási engedélyek megszerzését.

A drótosok vándorlása ma már a földgolyó minden tájára terjed ki. Drótosaink régebben Afrikában és Ausztráliában is jártak, de kedvezőtlen üzleti eredmények miatt újabban már nem mennek oda. Üzleti góczpontoknak tekinthetők hazánkban: Budapest (itt 10-15 drótos, illetve bádogos-telep létezik), Nagy-Kanizsa, Arad, Susák (Fiume mellett). Magyarországon a drótosok ipara megnehezítették. Házalási engedélyt könnyen nyernek, de ezzel inkább kimennek Ausztriába. Nálunk a legtöbb városban a kereskedők és iparosok mozgalma folytán a házalás meg van tiltva, a falukba pedig nem szeretnek járni, mert ott az üzlet keveset jövedelmez. Az Alföldre nem szeretnek járni, mert ott a lakott helyek nagyon távol esnek egymástól. Legjobban kedvelik azokat a vidékeket, hol a népsűrűség nagyobb és a lakosság vagyonosabb.

Ausztriában a főtelepek Bécs, Prága, Lincz, Grác, Korneuburg Reichenberg. Az utóbbi helyen és vidékén körülbelül 100 drótos működik.²

Prágában körülbelül 200-ra rúg a tót házalók száma.³ Németországban a főtelepek Berlin, Lipcse, Drezda, Boroszló, Königshütte, Königsberg, Strassburg, Metz. A német birodalomban élő drótosok számát Kind 2000-nél többre becsüli. Szászországban 93 volt rendszerileg bejelentve; ezek között lakott Lipcsében 37, Drezdában 17.⁴

¹ Gemälde von Ungarn II. 78. 1.

² Untersuchungen über die Lage des Hausiergewerbes in Oesterreich. 249. 1.

³ Untersuchungen in Oesterreich. 145. I.

⁴ Untersuchungen III. 240. 1.

Svájcban is számos a drótos, a főtelepek: Zürich, Bern, Aargau, Genf. Oroszországban több ezer drótos él. A nyelv rokonságán kívül főleg az vonzza őket, hogy ott jobban keresik czikkeiket. Az orosz hatóságok jóformán kiédesgetik őket. Nagyobb telepek vannak Szent-Péterváron, Moszkvában, Odesszában, Tiflisben, Rigában és Varsóban. Jelenlényesebb telepek találhatók Bukarestben, Sophiában, Philippopolisban. Franciaországban főleg Paris és Lyon a drótosok székhelye. Kisebb telepek vannak Svédországban, Hollandiában, Dániában és Olaszországban.

Ázsiában nagyobb telepek vannak Bakuban, Omszk-ban, Irkutskban, Mukdenben és Charbin-ban (Mandzsúria). Észak-Amerikában a főtelepek: New-York, St.-Louis, Fort Worth (Texas), San-Francisko, Los Angeles és Rio de Janeiro.

Az egyes falvak lakosai bizonyos előszeretettel látogatnak meg bizonyos országokat vagy bizonyos vidékeket. Azt mondhatnók, felosztották maguk között a világot. Dlehepole-ból sokan eljárnak Felső-Olaszországba és Tyrolba, ugyancsak innen sokan kimennek Gnesen-Posenba. A kollárovcziak többnyire Bécs, Prága és ezek környékén tartózkodnak. A viszokaiak Szászországba szoktak kimenni, a rovnebeliek pedig különös előszeretettel Amerikába és Oroszországba vándorolnak. Az első drótos-csapat már a XIX. század negyvenes éveiben ment át az új világba.¹ Tudjuk, hogy azok a drótosok, kik az amerikai piacot felfedezték, még vitorlás hajón tették meg az utat.

A múlthoz képest a tulajdonképeni drótosok száma már aránylag csekély. A múltban a drótos vándoriparos volt s csak egészen mellékesen foglalkozott apróbb tárgyak elárúsításával. Rovnen ma már a «drótos» (drotár) szónak átvitt értelme van: értik alatta nemcsak a vándoriparost, hanem a vállalkozót, az üzletembert, a vándorkereskedőt, egy szóval azt az egyént, ki iparral vagy kereskedéssel községének határán túl keresi kenyerét. A drótosok iparával kizárólag férfiak foglalkoznak, az asszonyok otthon maradnak, felnevelik a gyermekeket, elvégzik a mezőgazdasági munkákat.

A XIX. század első felében még csak bedrótozással foglalkoztak. Pinczenyílások, ablakok bedrótozása, repedt edények, tányérok, tálak és csészéknek vékony drótfonallal való átkötése, serpenyők foltozása: ez volt a drótosok iparának kiindulási pontja.

Kezdetben tehát csak javítómunkákat végeztek. A takarékos háziasszonyok félrerakták az összetört konyhaeszközöket, míg jön a drótos, ki olcsó pénzért használható állapotba helyezte őket. Innen a német

¹ Kind adata szerint az első drótos a hatvanas évek elején ment ki Amerikába.

elnevezés: a Topf Stricker». A drótos gyalog járt faluról falura, a szabadban hált valamely szénaboglya alján, munkáját az udvaron vagy a pítvarban a földön ülve végezte. A kialakított munkadíján kívül egy darab kenyeret vagy ételmaradékot kért és rendszeren kapott is.

Később a drótból mindenféle tárgyakat kezdték készíteni: egér-fogókat,¹ pipaszurkálókat, mindenféle kosárcákat. A drótozás mellett ezekkel házaltak.

Újabban, a XIX. század nyolczvanas évei óta, midőn az agyagból való konyhaedényeket mindinkább kiszorítják a horganyozott és zománcozott pléhedények, a drótosok ipara is átalakuláson ment át. A reparálás lehetősége csökkent, mert a cikkek árai, a gyári előállítás folytán annyira csökkentek, hogy a javítás ki nem fizette magát. Ma már a drótosok jó nagy része bádogossá vedlett át. Részben saját készítményű, részben gyárakban vásárolt portékákkal házálnak. Az ipar-szabadság meghonosítása óta letelepedtek egyes külföldi városokban és ott kezdetleges műhelyeket rendeztek be s onnan szállították készítményeiket, mind távolabb vidékekre. A tulajdonképeni drótozás jóformán megszűnt s ezt ma már a drótosok legalacsonyabb osztálya, a drótos-proletárok gyakorolják. A technika gyors fejlődése később is még átalakítólag hatott a drótosok mesterségére. Az önkészítette árukkal való házalást, a gyári iparral versenyezni nem tudó drótosok, mindinkább abbahagyják és ma már sokan házálnak idegen, nem ritkán gyári termékekkel.

A drótosokat különböző csoportokba oszthatjuk.

Megkülönböztethetjük:

1. azokat a bádogáru-és sodronyáru-készítőket, kik a saját készítményeikkel házálnak;

2. az egy helyen letelepedett, műhelylyel bíró bádogáru- és sodronyáru-készítőket. Ezek részben gépekkel dolgozó gyárosok, részben kisiparosok, kik több-kevesebb segéddel dolgoznak. A segédek házalással is foglalkoznak vagy tisztán gyári munkások;

3. olyanok, kik csakis házalással foglalkoznak és árukészletüket az előbbi kategóriába tartozó egyénektől szerzik be. Ezek a házalást saját számlájukra folytatják.

A drótosok árucikkeiket vagy maguk állítják elő vagy készen vásárolják nagykereskedőktől, gyárosoktól vagy más drótosoktól.

A legtöbb drótos saját készítményét és vásárolt cikkeket ad el. Olyan alig van, ki csak saját készítményeivel házal.

Vannak olyanok, kik csak városokban házálnak s olyanok, kik csak vidéken házálnak.

¹ Ezért nevezik őket még ma is Mäusefallenhändlernek.

A munkaszervezet a városi házalóknál a következő: Az üzem vezetője egy vagy két gazda. A segédek és tanoncok száma igen különböző (1-25). A segédek egy része a műhelyben dolgozik, másik része házal. A házalók reggel távoznak hazulról s csak estefelé jönnek vissza. Azután ők is dolgoznak még a műhelyben. A segédek egyike felváltva főzi a vacsorát.

Nagyobb drótáru «gyárak» vannak Boroszlóban (alapított 1890-ben), mely 25 emberrel dolgozik és Berlinben 1898 óta. Ezek a gyártmányokat nagyban adják el viszontelárusítóknak. Megrendelések érkeznek Németország igen sok városából. Saját házalóik nincsenek. A termelés technikája kezdetleges és munkagépek csak alárendelt szerepet játszanak. A használt szerszámok igen egyszerűek, kezdetlegesek és olcsók: egy kerek fogó a drót formálására, egy lapos fogó a drót csavarására, egy harmadik fogó a drót elvágására.

Az ónozást nem végzik maguk, hanem gyárosok által végeztetik.

A drótosok által alapított legnagyobb sodrony- és pléhárugyár Moszkvában van. Ez a valóságos gyár 60-100 emberrel dolgozik és 600-700 különböző cikket állít elő. A cég házalói Szibériába, Chinába, Japánba is elmennek. Ezen gyár két tulajdonosa nagy vagyont szerzett már, úgy hogy 1904 elején Moszkvában 86,000 rubelért házat vásárolhattak.

Vannak nagykereskedők, kik a drótosok által forgalomba hozott cikkekkel kereskednek. Ezeknek vannak utazói is, kik az egyes gazdákat felkeresik és kisebb hitelt is engedélyeznek. De nem ritkán előfordul, hogy a drótosok megrendelésre is dolgoznak. Így egyes prágai vaskereskedők süteményformákat készíttetnek velük. A munkadíj darabonként 6 fillér.

Egy munkás naponta 80 darabot készíthet.¹

Egyes nagykereskedők megrendelnek náluk kosárcákat. Egy darabért fizetnek 4-6 fillért (a drótot kapják a kereskedőtől). Egy ember 50 darabot készíthet naponként. Egérfogókat is szállítanak a kereskedőknek 14 fillérért. Naponta 18-20-at készíthet egy ember. A megrendelésre való munka csökken évről-évre, mert a drótosok nem igen képesek a gyárosokkal versenyezni. Régebben a közvetítő kereskedők is sokat vásároltak a tótoktól, de a gyári üzemek szaporodásával ez mindinkább megszűnik.²

Előfordul, hogy bádigosok is vásárolnak tőlük, így Boroszlóban.

¹ Weil. Untersuchungen 152. 1.

² Untersuchungen über das Hausiergewerbe in Oesterreich. Schriften des Vereines für Socialpolitik. 82. kötet. 151. 1.

Némely cikkben közvetítő kereskedést folytatnak a nagy- és kiskereskedők között.

A drótosok pléh- és drótárakkal háznak. Áruraktárak igen változatos.

A fehér pléhárak közé tartoznak az öntöző- és vizes kannák, torta- és kocsonyaformák, kis és nagy tepsik, lapátok, korsók, tölcse-
rek, kanalak.

Fekete pléhből készült cikkeik sütő-serpenyők és kalácsformák.

Tarka pléhből készült cikkeik: fali-, fésű- és gyufatartószekrény-
kék, takarékperselyek, játékszerek, kávé-, fűszer- és sótartók.

Zománcozott pléhcikkekből árusítanak: hab- és merőkanalakat, tálakat, fazekakat, tégelyeket.

A drótárucikkekből a legfontosabbak az egérfogók, a szíták, evőeszköztartók, szűrők, gyermekjátéktárgyak, kenyér-, kulcs- és kézi-
munkakosarak, mindenféle nagyságban.

Ezen tárgyak mellett háznak még különféle vas-, aczél- és kefeárakkal: ruha- és súroló-kefékkel, szénlapátokkal, konyhakésekkel, dugóhúzókkal, kulcskarikákkal stb.

Mindezen cikkek nagyobb keresletnek örvendenek, minden háztartásban szükségesek, kevésbé vannak kitéve a romlásnak, kevés helyet foglalnak el, könnyen csomagolhatók, könnyen szállíthatók és így a házalásra igen alkalmasak. Mindezen cikkek igen olcsók (10 fillértől kezdve 1 koronáig, 1 koronánál drágába cikk csak igen kevés van).

A drótosvállalatok élén u. n. gazdák állanak. A mester fogalmát a drótos-ipar nem ismeri. Ritka, hogy a drótos-vállalatot egy ember vezetné, rendszeren ketten, hárman társulnak. Ezek rendszeren házas emberek és családjukat, mely csaknem kivétel nélkül odahaza marad, időnként felváltva meglátogatják. A tótok csak ritkán szakadnak el teljesen hazájuktól. Ha csak lehet, visszatérnek. Külföldi asszonyt nem vesznek el. Mihelyt egy kis vagyont gyűjtöttek, hazajönnek. A fentebb felsorolt városok mindegyikében van egynehány kisebb-nagyobb üzem, több-kevesebb segédmunkással. A segédek rendes száma 5-6, de vannak üzemek 10-25, sőt még több alkalmazottal. A tót már igen fiatalon kerül ki a világba. Többnyire 12 éves korában kiviszik valamely gazdához. A szerződésben kikötnek a szülők egy bizonyos díjat, 100-200 koronát, mely a három évi tanidő után nekik kifizetendő. A fizetés utólag történik, előleg fejében csak 10-20 koronát kapnak. A fiúk kezdetben nem kapnak semmiféle fizetést, csak az ételmezés, lakás és néha ruházat van kikötve. A szerződési idő után még csak legfeljebb egy-két évre szegődnek valamely pán-hoz, ezután önállóságra törekednek. A gazda a legényeknek 4-10 kor. heti bért szokott

fizetni, de igen gyakori eset, hogy a bér előre nincs kikötve, hanem az év végén az üzleti eredményeknek megfelelően utólag állapíttatik meg. A bérházaló egész keresetét tartozik gazdájának beszolgáltatni s ezek hűségesen be is számolnak a bevételekkel. A gyerekek az összekoldult pénzt is tartoznak beszolgáltatni a gazdának. A viszony a gazdák és alkalmazottak között általában családias, patriarchális. Együtt laknak, együtt étkeznek s többnyire rokonságban is állnak egymással. Régebben nem ritkán igen szigorúan és durván bántak a fiatal legényekkel, úgy hogy ezek gyakran megszöktek. Ma már a fiúk sem tűrik a rossz bánásmódot.

A munkaidő általában hosszú: reggel öt órától este 9-ig dolgoznak, megszakítva félórai reggeli és uzsonna, valamint egy órai ebéd-szünettel. Az, hogy a drótos-mesterek közül többen meggazdagodtak, arra vezethető vissza, hogy a munkaerőt kizsákmányolják és a munkásokat rosszul fizetik.

A gazda, vagy ha többen vannak a gazdák, az illető város külső részeiben, vagy a város szomszédságában fekvő faluban egy kisebb egy-két szobából álló igen olcsó lakást bérel, amely egyúttal műhely. A berendezés a legkezdetlegesebb: ládákból, deszkákból van összetákolva. A tulajdonképeni drótosok kétféle drótot használnak: fekete és sárga drótot, az előbbit a cserépedények összedrótózására, az utóbbit a porcellánedények befonására. Ezek – a vándoriparosok legszegényebbjai – egyszerre csak egy-két kilót vásárolnak a vas-kereskedőnél. Egy tányér befonásáért 10-20 fillért kapnak, egy mosdó befonásáért 80 fillért, 1 koronát. Ha nagyon alkusznak velük, olcsóbban is megcsinálják, de akkor kevesebb drótot használnak fel.

Azok a drótosok, kik drótárukkal és pléhedényekkel házalnak, többnyire legényekkel dolgoznak és a házaló cikkek nagy részét maguk állítják elő. Vannak azonban drótosok, a kik csakis házalással foglalkoznak és a cikkeket nagyobb drótos-gazdáktól és gyáraktól szerzik be. A feldolgozott anyagot a helybeli nagykereskedésekben nagyban vásárolják. Miután sokat vásárolnak és azonnal fizetnek (néha több száz koronáig), 5-10 százalékkal olcsóbban kapják az anyagot, mint a bádgosok.

A termelés a munkamegosztás alkalmazásával történik. A házalás és a gyártás többnyire nincs élesen elválasztva. A házalást rendszeren az öregebb legények végzik, de néha a gyerekeket is kiküldik. Téli időben, mikor a házalás nehézségekbe ütközik, rendszeren mind a műhelyben dolgoznak. Ha enyhül az idő, a felhalmozott készletekkel mind elindulnak. Mikor a házaló a magával vitt készletet eladta, visszatér a telepre, ha azonban messze van, utána küldik az árukat. A vi-

dékre menő házaló hétfőn indul el körútjára és szombat este visszajön. Ha utón vannak, igen egyszerűen élnek. Az ételt többnyire ingyen kapják. Hálóhelyiségük valamely paraszt istállója, padlása és csak ritkán a korcsma. Napi költségük nem haladja túl az 50-60 fillért. Fukarok, igénytelenek s a külföldön józanok.

A vevőközönség főleg a kis emberekből kerül ki: parasztok, kis polgárok, munkások. A drótosok nem ösmerik a szabott árakat. Tartartják az árakat, mert hozzá vannak szokva, hogy szeretnek velük alkudni. Néha a rendes ár kétszeresét is kérik, többnyire azonban igen kis haszonnal is megelégesznek. Kind összeállítása szerint a bruttonyeresség rendszeren 90-100 százalék.¹ Ez túlzás. Weil az árusításnál átlag elért nyereséget 50%-ra becsüli.²

Az évi forgalom és az évi termelés nagyságára vonatkozó megbízható adatok a dolog természeténél fogva nem szerezhetők be. A drótosok gazdasági viszonyai igen korlátoltak. Az elárúsított portékák értéke oly csekély, hogy csak minimális hasznot hajtanak. Csak hihetetlen alacsony élettartásuk teszi lehetővé, hogy évekig tartó vándorútjokból megtakarított tőkével jönnek haza. Régebben nem volt ritka eset, hogy a drótos két évi vándorlás után 2000 koronát hozott haza bocskorában.

Geissenberger az Elzász-Lotharingiában házaló drótosok évi forgalmát 700 márkára becsüli.³ Kind pedig a városi házalók átlagforgalmát 500 700 márkára, az ügyes vidéki házalókét pedig 2000 márkára teszi.⁴ Kind a gazdák évi tiszta nyereségét 200-300 márkára taksálja. Mi azt hisszük, hogy sokkal több, bizvást átlag 700-1000 koronára tehetjük. Vannak gazdák, kik jóval többet keresnek.

A drótáru- és bádogosműhelyekben dolgozó segédek és bérházalók sok üzemben nem kapnak fix bért, hanem az év végén tehetségükhöz és szorgalmukhoz képest a teljes ellátáson felül kapnak 400 600 kor. fizetést. Némely üzemben heti bért (4 8 koronát) és a kereset bizonyos százalékát kapják. Vannak drótosok, a kik a portékákat a gazdáktól bizományba kapják egy meghatározott áron, melyet visszatérésük alkalmával tartoznak megfizetni, a többlet a házalóé. Ügyesebb legények 1000 1200 kor. évi fizetést is élveznek, sőt vannak nagyobb fióktelepek vezetői, kik 1600–2000 kor. évi fizetést húznak. Az úton levő házaló-segéd költségeit a bevételekből fedezheti. A napi költségek

¹ Untersuchungen. III. 250. I.

² Untersuchungen über das Hausiergewerbe in Oesterreich. 152. 1.

³ Untersuchungen IV. 57. 1.

⁴ Untersuchungen III., 243. 1.

sohasem haladják meg az egy koronát. A tulajdonképeni drótosok tiszta évi kerestetét 500-600 koronára tehetjük.

Ha a drótosok életviszonyait vizsgáljuk, azt találjuk, hogy standard of life-juk igen alacsony. Azt már említettük, hogy a műhelyek egyúttal lakásczélokra szolgálnak. Évi bér fejében 70-140 koronát fizetnek. Ágyak sehol sem találhatók, hanem a legtöbb helyen szalmazsákokon, vagy szalmával kibélelt ócska ládákban vagy padokon hálnak. Télen le nem vetkőznek. Némely városban a vándorló drótosok tömegszállásokban hálnak, éjjelenként 6-8 fillért fizetve. Faluhelyen valamely paraszt házában szállnak meg, kinek a vendégszeretet fejében leszállított áron engednek át egyes tárgyakat.

A táplálkozás igen egyszerű. Ambíciójuk, hogy mennél nagyobb összeget hozzanak haza s ezért aránylag igen keveset költenek az élelmezésre. A külföldi leírások szerint a táplálkozás igen rossz.¹ Megbízható adataim szerint a táplálkozás ma már jónak mondható: mindennap esznek húst, az Amerikában és Oroszországban élők theát, a Németországban élők kávét reggeliznek. Este tésztát esznek. A külföldi és saját adataim közötti ellenmondás arra vezethető vissza, hogy tótjaink a külföldön igen szegényeknek akarnak látszani. Hogy takarékosak, sőt fukarok: az bizonyos. Ha vándorolnak, rendesen sikerül valamely magánháznál vagy vendéglőben ételmaradékot, legrosszabb esetben egy darab kenyeret kikunyorálni. A vándorló tót sokkal józanabb, mint a milyen otthon szokott lenni. Ha nem is tartózkodik teljesen a szeszes italoktól, úgy mégis mértékletes. A külföldön élő drótosok már kevésbé hódolnak a pálinkának, hanem inkább bort és sört isznak. A mértékletesség részben arra vezethető vissza, hogy a drótos, mielőtt a nagy útra elindul, a templomban a plébános előtt a feszületre megesküszik, hogy távolléte alatt vagy egyáltalán tartózkodik a szeszes italoktól, vagy pedig csak bizonyos korlátolt és meghatározott mennyiséget iszik (pl. naponként fél liter bor, vagy két korsó sör) és a fogadalmat ritka kivétellel hűségesen megtartják.

Vasárnap nem dolgoznak és nem háznak. A tótok mind vallásosak. Délelőtt a templomba mennek. A vasárnapi ebédnél mind együtt vannak. Délután leveleket irnak a családnak, vagy kártyáznak.

A drótosok igen ragaszkodnak szülőföldjükhöz, családjaikhoz.

¹ Lipsére nézve lásd. Kind: Untersuchungen über das Hausiergewerbe in Deutschland. III., 245.1. Prágára nézve lásd. Untersuchungen über das Hausiergewerbe in Oesterreich: Weil adatai; Boroszlőra nézve Flechtner adatai: Untersuchungen ... in Deutschland I., 20.

«Jobb otthon egy darab kenyér, mint idegen földön egy egész tehén» mondja a tót közmondás. Egy tót népdalból is megösmérhetjük a házaló drótosok honvágyát:

«Hajh vadludak vagytok, szegény drótos tótok,
Idegen országban szerte kóboroltok.
Tarisznya párnátok, zsák a takarótok
S ekkor is örökké haza álmodoztok.»¹

Az otthon maradt családtagokkal folyton leveleznek s pontosan meghatározzák, hogy hová címezzék a legközelebbi poste-restante levelet. A külföldön élők mindig együtt vannak, összetartanak, kölcsönösen segítéyzik, támogatják egymást. A mikor csak lehet, haza jönnek. Az országban vagy a közelben házalók szeptember vagy október havában szoktak haza jönni és segítenek a gazdasági munkáknál. Némelyek karácsonkor jönnek haza, de a legtöbben húsvétra érkeznek vissza, mert akkor a mezei munkáknál szükség van a férfiakra.

Némelyek az egész telet otthon töltik és csak húsvét után indulnak ismét a vándorútra. Az Amerikában, vagy igen távol fekvő európai országokban élő drótosok csak két-, három-, négy-évenként jönnek haza, de akkor huzamosabb ideig maradnak itt. Vannak, a kik megvárják gyerekük születését. Távollétük alatt gyakran küldenek haza kisebb-nagyobb összegeket az adósságok törlesztésére, az adótartozás lerovására, a család háztartásának költségeire. Keresetük legnagyobb részét magukkal hozzák. Különös, hogy azok az emberek, kik a legnagyobb nélkülözéseken mennék át a távol országokban, a kik nehéz munkát végeznek és néha óriási utakat tesznek meg gyalog, hogy egynéhány fillért megtakarítsanak, a kik külföldön gyakran koldulnak: otthon nem ritkán könnyelműen eltékozzolják a magukkal hozott összegeket.

A felvidéki falvakban a vándoriparosoknak és vándorkereskedőknek előkelő szociális helyzetük van. Ott imponálnak azok az emberek, kik az ottani szűkös viszonyokhoz képest jelentékeny összegeket hoznak haza. Jellemző, hogy a leányok szívesebben mennek ahhoz a legényhez, a ki vándorol, mert az ilyen rendszerint derekabb és több a jövedelme.

A nagyvilágból hazatérő drótos nem igen dolgozik: szabadság időnek tekintik az ottan töltött heteket, vagy hónapokat. Mutattak nekem egy szabadságon levő drótost, ki angol vadászfegyverrel a vállán, kutyájával vadászatra indult. Az egyik Oroszországból – nagyobb

¹ Lásd. Pehány Adolf: A felsőmagyarországi tótok. Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben, XV. k. Magyarország V. k., 414. 1.

összeggel – visszatért sodronyos-vállalkozó évi 120 koronáért kibérelte az egyik község vadászati jogát.

A drótosok versenye ellen sokáig nem panaszkodtak az iparosok. Oly cikkeket készítettek és hoztak forgalomba, a minőket az iparosok egyáltalán nem termelnek s így a letelepült ipart nem károsították. Később a drótosok oly cikket is kezdtek előállítani, a minőket az iparosok is készítene, de ezek még mindig megtartották versenyképességüket. A gyári üzemek szorították le az árucikk árát, úgy hogy a kisiparosok kénytelenek voltak ezen cikkek termelését beszüntetni. Csak a drótosok képesek még a gyárral némely cikkben versenyezni, sokszor ők is csak forgalomba hozzák a gyári termékeket. A drótosok versenyképességének főoka igénytelenségükben keresendő. Oly keresettel elégesznek meg, a mely alig enged meg tisztességes életmódot. Az alacsony standard of life-ra vezethető vissza, hogy a drótosok fentarthatják magukat. Ez teszi lehetővé, hogy, több már gyárilag készült cikknél is képesek a nagy üzemekkel versenyezni, mert rendkívül olcsó munkaerők állanak rendelkezésükre.

A vándoriparral és vándorkereskedéssel foglalkozó külföldi monographiákban sokszor szerepelnek a drótosok, de komolyabb panaszokat nem emelnek ellenük, legfeljebb a koldulásukat rójják meg. Sok helyen bizonyos rokonszenvvel, vagy szánalommal emlékeznek meg róluk.

A drótosok ellen a közönség köréből nem igen merülnek fel panaszok, sőt bizonyos népszerűségnek örvendenek. Sokaknak állandó vevőkörük van. Nem ritkán várnak már a drótos eljövetelére.

A drótosok többnyire becsületes emberek, nem igen adnak alkalmat a hatóságoknak, hogy velük foglalkozzanak. Igen ritka eset, hogy büntettet, vagy kihágást követnek el. Kind megkérdezte e tekintetben a szász rendőrhatalóságokat és a drótosok házigazdáit, a kik igen kedvezően nyilatkoztak róluk. .

A legtöbb panaszra a drótosok azon régi és rossz szokása ad alkalmat, hogy t. i. keserves és sovány keresetüket alamizsnákkal szeretik öregbíteni.

A fiatal gyerekek a házalás mellett többnyire koldulnak. Gyakran több pénzzel jönnek haza, mint a mesterek. Az ebédet rendszeren kikoldulják maguknak.² A mit a fiatalok összekoldulnak, azt hiány nélkül a gazdának tartoznak beszolgáltatni. Télen rendszeren naponként körülbelül 2 koronát koldulnak össze. Némelyek ezen rossz szokás elítélésében

¹ Schriften des Vereins für Socialpolitik. 79. kötet, 284. 1.

² Kind. 244. 1.

annyira mennek, hogy a drótosok iparát csak koldulásra való ürügynek tekintik.¹

Ez téves felfogás, mert a drótosok nem koldusok, hanem szorgalmas iparosok és házalók, kik tudnak és akarnak dolgozni. A koldulás néme-lyeknek mellékkeresete, mely részben az önérzet csekély voltával, részben a tényleges ínséggel függ össze. Főrugója nézetem szerint az üzleti psychologia: a kolduló házalótól inkább vásárolnak s kevesebbet alkudnak már csak könyörületből is.

A külföldre nézve a drótosok jelentősége csekély. A Verein für Socialpolitik nagy házaló – enquete-jében alig találunk komoly panaszokat ellenük. A németországi referensek bizonyos jóakarattal emlékeznek meg róluk, a többi külföldiek fel sem említik őket (így az angol-, olasz-, svédországi és svájci referensek).

Oroszországban szívesen látják őket, Amerika egyes részeiben is jó dolguk van, a Balkán államokban még valóságos szükségletet elégítenek ki.

Egyes német kereskedelmi kamarák jelentéseiben találunk csak panaszokat ellenük. (Zittau 1895, 1896, 1897.) A lipcsei, berlini és stuttgarti bádogos-ipartestületek elnökei a drótosok versenyét egészen jelentéktelennek mondják s ma egyáltalán számuk elenyészően csekély.²

A leghevesebb támadásokat az osztrák iparosok és az osztrák írók részéről intézték ellenük.³ Ausztriában valóságos hadjáratot folytatnak a magyar vándorkereskedők és vándoriparosok ellen. A magyar házalók «inváziójáról» beszélnek és panaszosan emlegetik, hogy az összes házalók $\frac{1}{3}$ -a Magyarországból származik.⁴ Kívánják, hogy a házalási ügy szabályozása Ausztriában és Magyarországból önállóan történjék, azaz ne képezze többé a vám- és kereskedelmi szerződés tárgyát, hogy így lehetséges legyen a magyarországi házalóknak és vándoriparosoknak iparuk gyakorlását osztrák földön megtiltani.

Németország egyes vidékein is megszorítják újabban a házalókereskedést és vándoripart. Némely kerületben nem adnak újabban házalási engedélyeket, másokban csak bizonyos korlátok között. Újabb időben igen szigorúan bánnak drótosainkkal Szászországban, Berlinben pedig az érkező «drótos»-fiúkat azonnal a határra toloncsolják.

A nagyipar versenye sok drótost arra kényszerített, hogy mes-

¹ Kostka: Unternehmungen über die Lage des Hausiergewerbes in Oesterreich. Lipcse. 1899. 82. 1.

² Kind. 282. 1.

³ Schriften des Vereines für Sociapolitik. 82. K. 49. 1., 187. 1.

⁴ Kobatsch R. Schriften des Vereines für Socialpolitik. 82. kötetében: Unternehmungen über das Hausiergewerbe in Oesterreich. Lipcse. 1899. 34. 1.

társát feladja s más pályára lépjen. Sokan felcserélték a vándoripart a vándorkereskedéssel. Némelyek a vándoripar mellett mellékfoglalkozást keresnek, mint napszámosok, némelyek gyárakban, bányákban, építkezéseknél dolgoznak. Egy részük üvegárukkal, zománcozott edényekkel, díszműárukkal, kefékkel házal. Akad közöttük sok élelmes, vállalkozó ember, a ki szép karriert csinált a külföldön. Legtöbbször vitte az a viszokai drótos, ki Bakuban, petróleum-forrásokat vásárolt s hír szerint ma milliók felett rendelkezik. Tizenöt hajója jár a tengeren és a Néván. Az Oroszországban tartózkodó tótok patrónusa, munkát ad nekik vállalataiban, segítyezi őket. Egy másik viszokai drótos a moszkvai egyetem klinikáján van alkalmazva, mint műszerész. Egy New-Yorkba vándorolt viszokai drótos a vívásnál használt drót álarcokat és vívási eszközöket készíti. Szépen berendezett üzlete és nagy műhelye van, a melyben honfitársakkal dolgozik. Némelyek mint kalauzok, zenészek, fényképészek keresik meg kenyereket.

Ha a drótosok vándor-mozgalmának hatásait vizsgáljuk, azt találjuk, hogy azok általában nem mondhatók kedvezőtleneknek. A drótosok a nagy világban sokat látnak, tapasztalnak, tanulnak, csiszolódnak, látkörük tágul, a vállalkozási szellem erősödik. Gyermeküket gyakran jobb nevelésben, magasabb szellemi kiképzetésben részesítik. Egy-két évtizeddel ezelőtt, mikor a vándoripar még virágzott, nem egy drótos fiából lett ügyvéd, orvos, pap. Egy rovnei drótos fia az orosz pénzügyministeriumnak magasabb rangú hivatalnok. A vándorúton a házalók és vándoriparosok intelligenciája gyarapodik, önértékük fokozódik. Nemcsak külsőleg alakulnak át, hanem belső metamorphosison is mennek keresztül: vállalkozókká lesznek, üzleti szellemük kifejlődik. Összehasonlítják a bel- és külföldi viszonyokat, bírálják társadalmi és politikai intézményeinket. Amerikából demokratikus nézeteket hoznak magukkal. Csehországból sokan socialisztikus eszméssel jönnek vissza.

A drótosok korán nősülnek és mindig tót nőt vesznek el. Az asszonyt és a gyermekeket otthon hagyják. Újabban már gyakrabban fordul elő, hogy külföldön állandóan letelepednek és kiviszik családjukat. Általában visszatérnek időnként családjukhoz. Nem mondható, hogy a családfőnek huzamos ideig való távolmaradása az erkölcsi viszonyokra kedvezőtlen hatással volna. A legtöbbször mintaszerű családi életet élnek és nagy gonddal nevelik gyermekeiket. A vándorlás a vallásosságra sincs kedvezőtlen hatással. A felvidéki tót nép tudvalevőleg igen vallásos. A vándorúton levő drótosok (csaknem kivétel nélkül római katolikusok) betérnek az útjukba eső templomokba s buzgón imádkoznak ott, tekintet nélkül arra, hogy mily vallásfelekezeté az épület s mily rítus szerint gyakorolják az istentiszteletet.

A «drótos» vándoripar és vándorkereskedés jelentőségét gazdasági szempontból megbecsülhetetlennek mondhatjuk. A drótos-falvak Trencsénmegye legvagyonosabb községei. Viszokába évenként kb. 40.000 K. érkezik postán amerikai drótosoktól. Rovneba pedig 360.000 K. Kind szerint a tót házaló-kereskedésből Felső Magyarországra évenként befolyó összegeket 24 millió koronára becsülik.¹ Ebben az összegben benne foglaltatnak bizonyára az amerikai bányákban és gyárakban dolgozó sok ezer kivándorolt tót megtakarított pénze. A postai adatok különben sem engedik megösmerni a felvidéki vándoripar és vándorkereskedés igazi jelentőségét, mert a drótosok megtakarított pénzüket magukkal szokták hozni s csak kisebb összeget küldenek haza a család élelmezésére, adósságok törlesztésére és az adók megfizetésére.

Már a drótos-falvak külseje is elárulja azt a nagy gazdasági hatást, melyet a vándoripar gyakorol. Míg azokban a trencsénmegyei falvakban, hol a vándoriparosok és házalók nem szerepelnek, a házak csaknem kizárólag fából vannak építve, zsindelylyel vannak fedve s egy helyiséggel bírnak, addig a drótos-falvakban kőből épített, cseréppel fedett, csinosabb, tisztán tartott házakat találunk, gondozott kertekkel. A szobákban fényűzési tárgyakat láthatunk. Akad itt-ott emletes ház is. A már említett moszkvai bádogáru és sodronyfonó-gyár egyik főnöke Rovnen nemrég 36.000 korona költséggel házat épített kápolnával és 200.000 korona értékben erdőket vásárolt össze.

A pánik (gazdák) többnyire vastag aranylánczczal, nagy aranyórákkal jönnek haza. Még a segédek is polgári ruhában járnak s már nem hordják a halinanadrágot és a bocskort. A drótosok sok csipkét, selyemkendőt, szalagokat, hímezett kötényeket, ékszereket és csecsebecséket hoznak az asszonyoknak. A rovnei asszonyok híresek a fényűzésről. A rovnei férj büszke arra, hogy felesége vasárnap olyan ruhában jár és olyan ékszerrel fitogtathat, a milyen más asszonynak nincs.

Míg az egész vidék női lakosága többnyire mezítláb jár, addig Rovnen láttam parasztasszonyokat sárczipőben. Míg a vidék népe általában megelékszik a közönséges pálinkával, addig a rovnei asszonyok finom likőröket isznak. A vándormozgalom a nép szükségleteinek körét tetemesen kitágította. A legtöbb drótos házában találhatunk szamovárt s minden nap isznak theát, melyet Oroszországból hoznak magukkal.

A külföldről visszatérő drótos a nap nagy részét a korcsmában tölti, de már nem iszik pálinkát, hanem bort és sört fogyaszt. A zord

¹ Id. M. 272. 1.

éghajlás előmozdítja az alkoholizmust. Újabban némi javulás tapasztalható ezen a téren. Egyesek könnyelműen elpredálják a hosszú vándorúton keservesen összekuporgatott garasokat, de sokan igen szépen rendezték be a házalásból szerzett pénzen házukat, gazdaságukat. A legtöbbször van egy kis földje, egy-két tehene, egy pár kecskéje és sertése. A föld ára aránylag magas, mert kevés és nagy a kereset. A vándoröszön ma már mélyen gyökerezik a nép lelkében. Alig hogy felnőtt a hu, már elhagyja anyját és kimegy a nagy világba. Csak a nyomorékok maradnak otthon. A vándoröszön jellemzésére szolgáljon azon babonás népszokás, hogy Rovnen és vidékén a bába az újszülött fiúgyermeket kidugja az ablakon, mert az ilyen gyermekből a babona szerint vándorló, vállalkozó üzletember lesz. A keresztelezés után az újszülött fiukat a templomban a felállított zászlórudakhoz tartják, hogy oly magasak és egyenesek legyenek, mint azok. Mert csak az erős legények alkalmasak a drótos mesterséggel járó viszontagságok és fáradságok elviselésére.

Alig hogy egynehány lépést tettünk Rovne széles utcáján, azonnal észre vesszük, hogy oly helyen vagyunk, mely sűrű összeköttetésben áll a nagy világgal. A falu nagy távolságban fekszik a vasútállomástól és mégis sok ház falán találjuk a vasúti menetrendeket s a legkülönbözőbb falragaszokat, melyek arról adnak értesítést, hogy honnan, hová és mikor indulnak a tengeri hajók.

Bármennyire kívánkozik is kifelé a drótos, mégis hűségesen ragaszkodik hazájához, családjához. Ritkán szakadnak el teljesen a szülőföldtől. A külföldön összetartanak s ha csak tehetik s a mily gyakran csak lehetséges visszajönnek hazájukba.

A «drótosok» vándoripara általában hanyatlásnak indult, elvirágzottnak tekinthető. Csak azok a vállalatok versenyezhetnek a bádgedény- és sodronyáru-gyárakkal, melyek nagybani termelésre vannak berendezve, melyek nagyobb tőkeerővel, jobb gépekkel bírnak, szóval a melyek lépést tartanak a kor iparteknikájának haladásával.

Ezeknek a nagy üzemeknek tulajdonosai igen jó vagyoni viszonyok között élnek, munkásaik azonban proletárok.

A vándoripar jellege megváltozott. Ma a drótos nemcsak munkáját adja már el, hanem portékák darusításával is foglalkozik. Kizárólag bedrótozással csak a legszegényebbek foglalkoznak. Ma a munka mellett már a tőke is szerepet játszik. A drótosnak napjainkban kisebb-nagyobb forgó tőkével, vagy hitellel kell bírnia. Egy másik jellemvonása a mai vándoriparnak, hogy a drótos nemcsak saját és családtagjainak készítményeit árusítja, hanem idegen gyártmányokat is. Sőt egy része a drótosoknak már nem is iparos, hanem pusztán vándorkeres-

kedő, bérházaló vagy gyárimunkás. A kapitalistikus fejlődés a vándoripart és vándorkereskedést sem hagyja érintetlenül. A drótosoknak egy része nagyiparos lett, üzleti helységet bérelt, gyárosokkal van összeköttetésben, a világpiacznak dolgozik, (az egész világon elszórt drótosok piacának). Már nem ritka a tömeges termelés, a verseny. A drótosok más része proletariátus, egy kizsákmányolt munkásosztály. A gyermekmunkával való visszaélés, a túlmunka, a sweating, a bérházaló itt is jelentkezik.

IV. Tanulságok és eredmények.

Jelige: «A jelenségeket megérteni, hogy azok alakulására esetleg befolyást gyakorolhassunk, az a tudományos kutatás feladata.» *Földes Béla.*

A vándoriparosok az önálló ipar ős formájának maradványai. Minden ipar kezdetben vándoripar volt. Sokáig tartott, sok század zajlott le, míg a vándoriparusból letelepedett kézműiparos lett. Az ősi iparos nomád életet élt, ki szerszámait hátán magával czipelte és hazájában, otthonában kereste fel a megrendelőt. A feldolgozandó anyagot, (posztó, érez, bőr stb.) többnyire a megrendelő bocsátotta rendelkezésére. A mesterlegényeknek még ma is dívó vándorlása is talán visszanyúl arra a korra, mikor a kézművesek általában vándoriparosok voltak. Homeros eposaiban ismételtelen szerepelnek e vándorló kovácsok. A primitív népeknél még ma is a mesterségek a vándoriparosok által üzetnek. A keletafrikai néger országokban még most is számos vándorló kovács, üstkészítő, ács, kőműves, fazekas, szabó található, a kik a karavánokkal utaznak. Kurdistánban a kovácsok nyári időben faluról falura vándorolnak, hogy a parasztokat a helyszínén kiszolgálják. Különösen dívik a primitív népeknél az építőiparosok vándorlása. A balkán félszigeten az építőipar legfőbb képviselői még ma is a vándorló macedon és albán kézművesek. A szláv népeknél általában még ma is nagy szerepet játszik a vándoripar. Egész falvak lakossága foglalkozik a vándoripar valamelyik fájával. Az orosz országutakon sok ezer vándorló ács, asztalos, kőműves, üveges, szabó, czipész található.

Hazánkban is a vándoripar legtipikusabb képviselői a szláv drótosok és ablakosok. A vándoripar egykor virágzó, kategóriájának tanulmányozására ők kínálóznak, mint legközelebb fekvő és legtanulságosabb anyag. Vizsgálataink arról győzték meg bennünket, hogy a felvidéki vándoripar és az azzal kapcsolatos vándorkereskedelem régi múlttal bír.

Tanulmányaink eredményeként kiemelhetjük, hogy a vándoripar egészben véve az ipar elvirágzott ágai közé tartozik. A vándoriparosok ma mindinkább az ipari proletariátus soraiba tartoznak. Számot tevő versenyt nem okoznak a letelepedett iparosoknak. Komolyabb panaszok nem merülnek fel ellenük. Részben reparatúra-munkákkal foglalkoznak, részben specialisták, kiket más iparos nem pótolhat. Nagy részük még mindig valóságos szükségletet elégít ki. Kisebb községekben, faluhelyen, a tanyákon: a vándorköszörűs, a vándorüveges, a drótos, a vándor-ernyőkészítő, a kútkészítő stb. szívesen látott alak, kinek eljövetelét néha már türelmetlenül várják.

Ha vizsgálataink eredményét közelebbről nézzük, mindenek előtt szemünkbe ötlök a vándoripar és vándorkereskedés közötti szoros kapcsolat. Úgy találtuk, hogy a vándoriparosok jó része egyúttal vándorkereskedő. A tendencia oda irányul, hogy a vándoriparosból mindinkább vándorkereskedő lesz. A vándoripar terepuma hovatovább szűkül. Ez főleg a letelepedett ipar erősödésére és az állandó kereskedés megizmosodására, részben a nagyipar versenyére és a külföldi államoknak megszorító intézkedéseire vezethető vissza.

De azért a vándoripar még távol van az elpusztulástól. Sokan szívósan ragaszkodnak az ősoktól öröklött ezen foglalkozáshoz, sőt úgy látszik, mintha hazánk oly vidékein is lábra kapna az utóbbi években a vándoripar, hol ezelőtt egyáltalán nem, vagy csak alig szerepelt.

Vizsgálataink arról győztek meg, hogy a vándoriparral főleg a felvidék népe foglalkozik, mely az ipari foglalkozáshoz természetes hajlammal, ügyességgel bír és a melyet a mostoha természeti viszonyok arra kényszerítettek, hogy a mezőgazdasági foglalkozásról az iparira és kereskedelmire térjen át. Láttuk továbbá; hogy sokan, ezren és ezren a külföldön értékesítik tehetségüket, munkaerejüket. Azt is láttuk, hogy a vándoripar a felvidéken valóságos pótolhatatlan elem, melyre a népnek egyelőre, más kenyérkereset hiányában, feltétlenül szüksége van.

De önkénytelenül felmerül a gondolat, vajjon nem lehetne-e és nem kellene-e valamit tenni, hogy azokat az ezreket, kik a külföldön tengődnek, részben a külföldi kórházakban elpusztulnak, itthon tartassuk és itthon foglalkoztassuk? Meggyőződésem szerint hazánkban első sorban a felvidék népe van arra hivatva, hogy gyár-iparunk munkásállományát szolgáltassa. Ez a nép hozzá van szokva az ipari munkához és más munkára nem is igen van alkalma. Nem áltatjuk magunkat azzal, hogy könnyű volna egy természettől fogva vándorhajlamú és a vándorláshoz már hozzászokott népelemet a gyári munka

szükséges fegyelméhez és állandóságához szoktatni, de azt hisszük, hogy a feladat nem lehetetlen. Nézetünk szerint sürgősen kellene hozzáfognunk a felvidéki nagyipar megteremtéséhez, mert folytonosan szaporodnak azok, kik a külföldön állandóan letelepednek családjukkal együtt és a kik félő végleg elvesznek a haza számára. Mindenek előtt szükséges volna Zsolnán, Nagybitsén, Rovnen és Csaczán fémipari és faipari szakiskolákat és tanműhelyeket szervezni. Másodsorban szükséges volna arról gondoskodni, hogy ezen a vidéken sűrűbben létesüljenek a fém- és faipari nagyüzemek (pléh- és drótárugyárok, zománczozott edénygyárok, bútorgyárok, gyufagyárok). A háziipar erőteljesebb felkarolása is sokat lendíthetne a felvidék közgazdasági viszonyain és bizonyára csökkentené a kivándorlási mozgalmat, mely sehohsem öltött oly ijesztő mérveket, mint az ország e részén. E mellett szükséges volna az állattenyésztés színvonalának emelésére, a gazdasági ismeretek terjesztésére, a tejjgazdaság intenzívebb ápolására, a hitelviszonyok javítására, a szesz- italokkal való visszaélés korlátozására.

A vándorkereskedés hazánkban régi múltra tekinthet vissza, és ma is elég jelentékeny tényezője közgazdasági életünknek. A házalókereskedés jelentősége a múlthoz képest bizonyára hanyatlott. Számbeli adatok nem állanak ugyan rendelkezésünkre, amelyekből kitűnik, hogy az elmúlt századokban hányan foglalkoztak hazánkban a kereskedés ezen ősi, kezdetleges alakjával, de összegyűjtött adatainkból (lásd főleg Csaplovics és Schwartner idézett munkáit) kiviláglik, hogy a házalás a múltban a hazai kereskedés igen fontos tényezője volt és minden esetre sokkal nagyobb szerepet játszott a közgazdasági élet régebbi szakaiban, mint manapság. Az őstermelés termékeinek nagy részét a házalók gyűjtötték össze, a fogyasztók szükségleteinek nagy részét a vándorkereskedők fedezték. A háziiparosok épenséggel rá voltak utalva a házalásra, ha termékeiket értékesíteni óhajtották.

Még ma is megállapíthatjuk a háziipar és a házalókereskedés közötti összefüggést. A háziiparosok egy része napjainkban is házalással foglalkozik. Azokban a helységekben, hol háziiparosok találhatók, ott rendszerint házalókat is tüntet fel statisztikánk. Részben a régi háziiparosok átvedlettek házalókká. Idővel abbahagyták a saját munkájuk és családjuk szorgalmának gyümölcsevei való kereskedést és teljesen a házalókereskedésre adták magukat. Ma már gyakran fordul elő, hogy házalók gyári portékákat adnak el házi ipari termékek gyanánt. Hangsúlyoznunk kell, hogy a háziipar, valamint a vándoripar szoros kapcsolatban állanak a vándorkereskedéssel, mit jó lesz figyelembe venni akkor, mikor a házalókereskedés szabályozásának kérdése napirendre kerül.

Régebben a házaló kereskedők nagy része mellékfoglalkozásként űzte a házalást, hogy a házi ipar és saját gazdaságának termékeit értékesítse, de már korán akadt egyes vállalkozóbb egyén, ki nem saját termékeinek vagy nem kizárólag saját és házanépe termékeivel, hanem iparosoktól és mezőgazdáktól összevásárolt cikkekkel a fogyasztókat lakásaikban felkeresve, kereskedtek. Ha már a régi időben is nem ritkán fordult elő, hogy a házaló a kapitalisztikusan termelt portékákat hozott forgalomba, úgy manapság bizvást mondhatjuk, hogy a házalók jelentékeny része a kapitalisztikus árutermelők és kereskedők orgánumai.¹ Az ősi házalókereskedés (házi ipari gyártmányokkal, saját mezőgazdasági termékekkel) visszamegy, de szaporodnak azok a házalók, kik kereskedelmileg űzik a házalást, a kik a termelő és fogyasztó közötti lánczolatban foglalnak helyet.

Sombart Werner véleménye szerint a házalókereskedés az egész vonalon visszamegy (eltekintve az utczeni elárúsítástól), még pedig szerinte nemcsak tősgyökeres formájában van kihálófélben, hanem mint a kapitalisztikus gazdaság orgánuma is eljátszotta szerepét.² Adatai szerint Németországban erősen csökken az utolsó években a házalók száma (1862-1895-ig egy harmaddal) és erősen csökken az egyes házalók forgalma. Ezzel szemben *Schmoller* Gusztáv azt hangoztatja, hogy a házalókereskedés az utolsó harmincz évben rendkívüli mértékben gyarapodott, egyrészt mert a liberális törvényhozás időnként jobb bánásmódban részesítette és mert a forgalom szükséglete, itt-ott jobban vonta magához és mert itt-ott a szükség, a verseny új erőket hajtott karjaiba. Némely iparág csak így tehetett szert piacra, vagy csak így tarthatta meg piacát.³

A hazai adatok nem bizonyítják, hogy a házalókereskedés hanyatlásnak indult. A házalók száma nem hogy fogyott volna az utolsó években, sőt ellenkezőleg, emelkedett, jóllehet, hogy sok helyséből kitiltották a házalókereskedést. A gazdasági fejlődés – hogy csak az utolsó években felvirágozott folyóirat- és könyvkiadást említsük – új munkateret nyújt azoknak a tőkeszegény elemeknek, kik a letelepedett kereskedelem terén alkalmazást nem nyerhetnek, akik mint önálló kereskedők vagy iparosok hajótörést szenvedtek vagy akiket a kis földparcellák már el nem tartanak.

A vándoriparosok és vándorkereskedők csapatjain végig pillantva, tarka kép tárul szemünk elé. Egymás mellett látjuk a legkülönbözőbb

¹ Sombart Werner: Der moderne Kapitalismus. Lipcse 1902. II. k. 358. I.

² U. o. 360. I.

³ Grundriss der Volkswirtschaftslehre. Lipcse, 1904. II. rész, 39. 1.

korosztályok, nemzetiségek és vallásfelekezetek képviselőit, egymás mellett látjuk a férfiakat és nőket, az elegáns fellépésű, címerez névjegyét beküldő «előfizető-gyűjtő»-ket és a toprongyos, reszkető, inkább kolduló, mint árusító gyufaházalót. Egemás mellett látjuk a segédeket és ügynököket tartó, kocsián vásárról vásárra járó nagy-házalót és a saját, valamint családja kézimunkájának eredményét értékesítő házi-iparost. Egyes ritka kivételektől eltekintve, a házaló-kereskedők üzleti tőkéje igen csekély, ha egyáltalán üzleti tőkéről beszélhetünk. Náluk a munkának nagyobb a jelentősége, mint a tőkének. Egy másik jellemvonása a házalóknak: igénytelenségük. Egynehány korona napi keresettel beérik, minek következménye, hogy csekély haszonnal dolgoznak s inkább a forgalom nagyságára fordítanak gondot.

Ha végiglapozzuk kutatásaink eredményeit, látjuk, hogy mily régi múlttal bír a hazai vándoripar és vándorkereskedés. Csaknem olyan régi a letelepült iparosok és kereskedőknek ellene folytatott küzdelme. S e küzdelemmel szemben ezen kezdetleges formájú ipar és kereskedés fentartotta magát, alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz, némely területet – mint meddőt – elhagyott, vagy némely területről ellenségei által kiűzetett, de csakhamar talált más vidéket, más formát és egészben véve gyarapodott. Messze van még az idő, mikor teljesen ki fog pusztulni, ha egyáltalán kipusztul valaha. Ha megvalósulnának valamikor a szocialisták álmai, a szocialista társadalomban is bizonyára volnának egyének, kik bizonyos iparcikkeket a központi raktárakból széthordanának az egyes fogyasztókhoz, vagy bizonyos termékeket a termelőknél összegyűjtenének és a központi raktárakba szállítanák, vagy a kiket a központi műhelyekből kiküldenének, hogy bizonyos szolgáltatokat végezzenek a szétszórtan lakó tanyai emberek lakásaiban.

Az, hogy vándorkereskedők és vándoriparosok léteznek, nemcsak arra vezethető vissza, hogy vannak emberek, kik más kereset hiányában erre a foglalkozásra rá vannak utalva, hanem arra is, hogy vannak néprétegek, melyek a vándorkereskedők és vándoriparosok tevékenységét igénylik.

Hogy a házalókereskedés nálunk még nagyobb szerepet játszik, arra vezetendő vissza, hogy a letelepedett kereskedés még nem eléggé fejlett, nem bír kellő tőkével és szakértelemmel. Előmozdítja nálunk a házalókereskedést, hogy sok vidéken még tökéletlenek a közlekedési eszközök. Sok cikknél az áruk természete megkívánja, vagy indokolja a házalást (pl. azoknál, melyek könnyen romolnak és így kereskedők által nem tarthatók raktáron). Sok cikknél indokolja és magyarázza a házalókereskedést, hogy a kereslet szabálytalanul lép fel vagy olyan,

hogy ára, ha sok közvetítő kezén menne keresztül, aránytalanul megdrágulna. Sokaknál az indokolja a házalást, hogy az ipar vagy mezőgazdaság nem foglalkoztatja őket eléggé, vagy nem nyújt elegendő keresetet. Figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a házalókereskedéssel csak az foglalkozik, ki erre a keresetre egyenesen rá van utalva.

Tárgyilagos vizsgálatok arról győzik meg a kutatót, hogy a vándorereskedelem ellen emelt panaszok többnyire alaptalanok és az ellene emelt aggályok túlzottak. Lényeges károkat nem okoz sem az iparnak, sem a kereskedelemnek. A fogyasztóközönség köréből alig merülnek fel panaszok a házalók ellen. A fogyasztó időt takarít meg azzal, hogy a többnyire kis értékű portékákat hozzá szállítják és felmentik őt a kényelmetlenségtől és fáradságtól, hogy emiatt felkeresse az üzletet. Sok cikket egyáltalán nem vásárolnának, ha a házalók nem hoznák azokat a fogyasztóhoz. Nem tapasztalható, hogy a házalókereskedésnél a megtévesztések, a közönség megcsalása általános volna, bár itt-ott előfordul. A túlkövetelések, az árak túltartása nem ritka jelenség, de nem speciális tulajdonsága a házalókereskedésnek. Jellemző, hogy a közönség sok helyen bizonyos rokonszenvvel viseltetik a házalókereskedők iránt.

A házalóereskedelem megítélésénél a termelők érdekeit is figyelembe kell vennünk. A kisiparosok egy része rá van szorulva a házalók tevékenységére. A háziipar termékeinek jó részét házalás útján értékesítik. A gyáripar egy része is érdekelve van a házalókereskedésnél.

Sok kereskedő a házalókereskedésből hasznot húz, sőt számos kereskedő vevőköre kizárólag a házalókból áll. A házalókereskedés lehetővé teszi, hogy oly áruk, melyek az üzletben nehezen adhatók el, vevőközönségre találjanak, mert oly vevőket keres fel, kik különben egyáltalán nem vásárolnák a kívánt cikket. A házalás nem ritkán úttörő tevékenységet fejt ki, új cikkekkel ösmerteti meg a fogyasztókat, új szükségleteket ébreszt s különösen előmozdítja a divatnak alávetett cikkek forgalomba hozatalát.

A házalók üzletét a közönség kényelemszereteten kívül a falusi közönség elzárkozottsága is előmozdítja. A parasztember nem szereti, hogy a helybeli boltos betekintést nyerjen háztartásának vezetésébe és viszonyaiba. Ez a körülmény általában kedvez a vándoriparnak.

A vándorereskedelem az erkölcsi viszonyokra nincs kedvezőtlen hatással. Amit némely theoretikus (pl. Roscher¹) a vándorereskedelem ellen fel szokott hozni: vagy túlzás, vagy alaptalan. Hogy a házalás

¹ System der Volkswirtschaft. Stuttgart, 1881. III. k. 88. l.

hajlik a csaláshoz, hogy a vándorlás miatt kevés garanciát nyújt, hogy könnyen előmozdítja a lopást, orgazdaságot és csempészetet: a tapasztalat nem bizonyítja. Egyes esetek előfordulnak ugyan, midőn a házalás csak ürügy a koldulásra, a csavargásra, a tolvajlásra.

Ha ítéletet akarunk mondani a házalási ipar gazdasági jelentőségéről, jogosultságáról vagy életképességéről, nagyon óvatosan kell eljárunk. A behatóbb vizsgálatok arról győzik meg az elfogulatlan kutatót, hogy a házalókereskedés és vándoripar még ma is szükséges és kívánatos és a panaszok csak kis részben indokoltak. Ausztriában a házalókereskedés évi forgalmát 100 millió koronára becsülik. (Zucker Ignác).

Dőreség volna, ha tagadni akarnók, hogy a házalókereskedés még ma is bizonyos jogosult gazdasági funkciókat végez.

A házalókereskedés igazi szükségletet elégít ki oly helyeken, melyek távol fekszenek a nagy forgalomtól.

Jelentőséggel bír a házi iparra nézve, melynek lehetővé teszi, hogy termékeit eladhassa. A házi ipar mai szervezetlensége mellett egyenesen rá van utalva a vándorkereskedésre, mert állandó megrendelők, illetve vevők hiányában, csak annak segítségével képes termékein túladni.

A házalókereskedés lehetővé, teszi, hogy sok existenzia megőrizheti önállóságát, a mely különben elpusztulna, vagy kénytelen volna más keresethez fordulni.

Szükség van a házalókereskedésre ott, hol a kiskereskedők verseny hiányában monopolra tehetnek szert. Itt az árképződésre egészséges befolyást gyakorolnak.

Hozzájárul az ipar piacának kiterjesztéséhez. Az által, hogy új cikket hoz forgalomba, új szükségleteket ébreszt, új piacokat terem.

Sokan a közjótékonyásra volnának utalva, ha a házalókereskedés korlátoltatnék vagy betiltatnék.

Az előadottak bizonyítják, hogy a házalást űző egyének erre a keresetre rá vannak utalva s a fogyasztóközönség egy része is számít a házalók tevékenységére.

A külföldön is még nagy szerepet játszik a házalókereskedés, pedig ott a kereskedelem sokkal fejlettebb, mint nálunk. Németországban, Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Ausztriában és Svájcban még sok, sok ezerre rúg a házalók és vándoriparosok száma.

A vándoripar és vándorkereskedés kiirtásáról vagy lényeges korlátozásáról – a mint azt az utóbbi években több oldalról köve-

telték – szó sem lehet, legfeljebb szabályozása foroghat szóban. A szabályozás igenis kívánatos, mert a házalási pátens intézkedései már elavultak és a közigazgatási hatóságok eljárása ingadozó és rendszertelen.

Az állandó kereskedők már a középkorban is panaszkodtak a vándorkereskedők ellen. A kormányok ezen panaszok folytán és azért, mert attól tartottak, hogy a vándorkereskedők a belföldi pénzt kiviszik a külföldre, és félték, hogy a házalók között kémelek lehetnek, már korán üldözték, korlátozták, sőt megtiltották a házalást. De a házalók mindama tilalmak ellen fentartották magukat mind a mai napig, mert mindig voltak oly egyének, kik erre a kereseti ágra rá voltak utalva és mindig voltak és vannak fogyasztási körök, a melyeknek szükségletét a házalókereskedés kielégítheti.

Ha a házalókereskedés teljesen eltiltatnék, sok helyen a tilalom ellen gyakoroltatnék, – különösen vidéken – mert ott még határozottan szükséges és üdvös közgazdasági funkciót végez. Ha lényegesen megszorítatnék bizonyos cikkekre, vagy bizonyos területekre, vagy bizonyos egyénekre, sok existenzia tétetnék tönkre, a mely tisztességes munkával, bár szerényen, fentartja magát, sőt az állam terheinek viseléséhez is hozzájárul. Öregbítettetnék a kivándorlási statisztika amúgy is már aggasztó számai. E mellett nagy kérdés, vajjon letelepült kereskedőink hasznát élveznék-e a házalókereskedés megszorításának? Nézetem szerint a kiskereskedésnek általában nem árt a házalás. Vidéki kiskereskedésünk még nem eléggé fejlett, hogy kielégítse a fogyasztóközönség azon szükségletét, melyet a házalókereskedés ellát. Sok cikk egyáltalán nem kelne el a házalókereskedés hiányában, mert csak azért talál vevőre, mert a házaló azt a közönségnek bemutatja, házhoz szállítja. Van sok cikk, melyet a kiskereskedő nem is tart, vagy nem is tarthat, mert ritkán keresik.

Némelyek magas adókkal akarják a házalókereskedést leküzdeni vagy korlátozni. Nagyon kérdéses, vajjon ez célravezető eszköz-e?

A házalók ezen terhet legtöbb esetben átháríthatják a fogyasztóra, különösen ott, hol a házalókereskedés gazdasági szükségletet elégít ki. Különösen ott virágzik a házalókereskedés, a hol szükséglet nyilvánul bizonyos áru után, melyet az állandó kereskedők nem tartanak, vagy a hol az állandó kereskedők hiányzanak. Az adóztatás csak ott használna, hol nincs szükség a házalókra.

A vándoripar és házalókereskedés elfojtása, adókkal való üldözése társadalomgazdasági szempontból nem volna indokolt. Mindkettőnek még ma is létjogosultsága van és minden valószínűség szerint még sokáig lesz.

A vándoripar és vándorkereskedés valóságos áldás sok ezer emberre és sok szegény vidékre nézve. Vizsgálódásaink alapján nélkülözhetetlen kereseti ágaknak nevezhetjük azokat. Sok mezőgazdasági munkás rá van utalva erre a keresetre, azokban a hónapokban, mikor a gazdasági munkák szünetelnek. Sok özvegy vagy rokkant koldulni volna kénytelen, ha a vándorkereskedés nem nyújtana neki tisztességes kenyeret.

A vándorkereskedés és vándoripar ügyének törvényes rendezése sürgős feladat, de a rendezésnél a szociálpolitikai szempontokra különös súly helyezendő.

Ne felejtsük el, hogy a gazdasági élet a túlélt formákat magától kűszöböli ki!